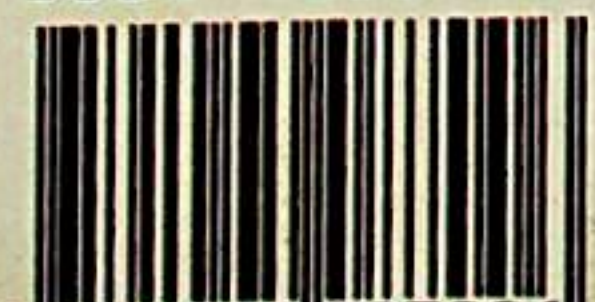

2008. 1

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال
شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

ISSN 1005-0876

9 771005 087006

源泉 (布拉克) © BULAK

ChinaNet

中国宽带互联网

信息宽带专家

宽带生活 信息由我

تېلېگراف كەڭ بەلۋاغلىق تورى

مەزمۇنى مول

تور سۈرئىتى تېز

مۇلازىمىتى ئەلا

中国电信 CHINA TELECOM

世界触手可及

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
قوش ئايلىق ژۇرنىلى

29 - يىل نەشرى
ئومۇمىي 118 - سان

تو غولسا ساگامای کہ بے قمرہ تو غول ،
 ماگا تہ زبھی سن لوزو کلابول .
 تولا کونا بیرسوز مہ لده کبلور ،
 ماما لورنی ، ماتے تو غولغا قاور .
 کشتی یا شی بات بیرہ القش مالور ،
 یامان تلیق لوسا ، لوقا غش مالور .
 تو غول ، قمرغا لورگہ تہ بلیم ہم نہ وہ پ ،
 برور بو ماگا شککے دونیادانہ پ .

— یوسوپ خاس حاجب

2008 - يىللىق 1 - سان

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

مەھبۇبۇل - قۇلۇب ئەلىشىر نەۋائىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت ئىمىن ئەھمەت بۆگۈ

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

باھارستان ئابدۇراھمان جامىي (26)
ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: يۈنۈس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق

مەشھۇر ئەسەرلەر

«ئالتۇن يايلاق» تىن مەسئۇدىي (42)
تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇن پالتاھىر ئىمىن

تېبابەت دۇردانىلىرى ۋە تەتقىقاتى

كۇچادىن تېپىلغان سانسىكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ئۈچ قىسىملىق ۋەدىقە ھەققىدە
ئابلەت مۇھەممەد سايرامىي (59)

تىل، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئىپادىلەنگەن پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشى مۇھەممەد تېرىپەم ساپىت (76)

ئەدەبىي مۇھاكىمە

يىقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇزىكا - مۇقام ۋە ئۇسسۇل تەشۋىرى غەيرەتجان ئوسمان (85)

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر

ھەزرىتى موللام ھەققىدە ئاڭلىغان، كۆرگەن ۋە بىلگەنلىرىم مۇھەممەد ئوسمان ھاجىم (89)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

جۈجەم توغرىسىدا رىۋايەت رەتلىگۈچى: راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم (100)

پادىشاھنىڭ ئوغۇللىرى (چۆچەك) رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئىمىن قۇربان (107)

※

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: دوپپىچى قىز (پەرھات ئىبراھىم سىزغان)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مەخسۇت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالھ

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2815971 (0991)
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827472 (0991)

مەھبۇبۇل - قۇلۇب

ئەلشېرىن نەزىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھمەت بۆگۈ

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن كىچىك باھادىر غىياسۇددىننىڭ ئوغلى ①، شېئىرىيەت مەملىكىتىنى قولغا كىرگۈزگەن ساھىبقىران ②، چاغاتاي دەۋرىدىكى پۈتۈن تۈركىي تىلدا (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا) ئەڭ بۈيۈك شائىرلاردىن بولغان ③ ئەلشېرىن نەۋائىي مىلادىيە 1441 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (ھىجرىيە 884 - يىلى رامزان ئېيىنىڭ 17 - كۈنى) ھىراتتا دۇنياغا كەلگەن. 1501 - يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئاتمىش يېشىدا شۇ شەھەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

بىز ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇنغان بۇ ئەسەر — «مەھبۇبۇل - قۇلۇب» (كۆڭۈللەر سۆيگىنى) ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر، شائىر، چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ئەلشېرىن نەۋائىينىڭ مىلادىيە 1500 - 1501 - يىلى يېزىلغان ئەڭ ئاخىرقى ئەسىرىدۇر.

بۇ ئەسەردە ئەلشېرىن نەۋائىينىڭ پۈتكۈل ھاياتىدىكى تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، سىياسىي قاراشلىرى، ئەخلاق توغرىسىدىكى تىرەن مۇلاھىزىلىرى، ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرى، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرى، ئىلىم - پەن ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەت چۈشەنچىلىرى باي ھېسسىيات، چىن سەمىمىيەت بىلەن باشتىن - ئاياغ قاپىيىلىك نەسر ئارقىلىق بايان قىلىنغان ۋە يەكۈنلەنگەن. ھەربىر مەزمۇن كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان ۋە ئېستېتىك زوق ئاتا قىلىدىغان پاساھەتلىك بايانلار، نۆۋىتىدە چوڭقۇر مەنىلىك نەزم، قىتئە، رۇبائىي، ھېكايەت ۋە تەنبىھ قاتارلىقلار بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت ۋە ئاجايىپ يارقىن ئىستىلىستىكىلىق پىكىر ئىلكىدە خۇلاسىلەنگەن.

«مەھبۇبۇل - قۇلۇب» مۇقەددىمە (كىرىش قىسمى) دىن بۆلەك ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن: بىرىنچى قىسىم «كىشىلەرنىڭ ھال - ئەھۋال ۋە پېئىل - ئەتىۋارى» ماۋزۇسى ئاستىدا قىرىق پەسىل (باب) دىن

① ② ③ «بۈيۈك شائىر ئەلشېرىن نەۋائىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى نەشرى، 18، 55، 75 - بەتلەر.

تۈزۈلگەن؛ ئىككىنچى قىسمى «ياخشى قىلىق (ئەخلاق) نىڭ خاسىيىتى ۋە ناچار قىلىقلار» ماۋزۇسى ئاستىدا ئون بابتىن تۈزۈلگەن؛ ئۈچىنچى قىسمى «تۈرلۈك ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە پايدىلىق مىساللار» ماۋزۇسى ئاستىدا 127 تەننە، 98 بېيىت - نەزم، قىتئە ۋە رۇبائىدىن تۈزۈلگەن. «مەھبۇبۇل - قۇلۇب» نى نەشرگە تەييارلاشتا ئەلىشىر نەۋائىي ۋاپاتىدىن يۈز يىل كېيىن، يەنى ھىجرىيە 1010 - يىلى (مىلادىيە 1601) - يىلى رامزان ئېيىنىڭ يىگىرمە ئۈچى ئاسۇق (ئاقسۇ) نىڭ كۆپرۈك (كۆۋرۈك) مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق سەئۇدۇللا ئاخۇننىڭ ئوغلى ھاجى مۇھەممەتتىياز تەرىپىدىن كۆچۈرۈپ تاماملانغان قولىيازما ئاساس قىلىندى.

مەزكۇر قولىيازما كۆن بىلەن مۇقاۋىلانغان بولۇپ، جەمئىي 260 بەت؛ فورماتى: 12 × 20cm؛ ھەر بىر بېتىگە 11 قۇردىن خەت كۆچۈرۈلگەن؛ چوڭ - كىچىك ماۋزۇلىرى باشتىن - ئاياغ قىزىل سىياھدا يېزىلغان؛ خېتى تولىمۇ سىپتا ۋە چىرايلىق.

ئۆگەنگۈچىلەر ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىش مەقسىتىدە بۇ ئەسەرنى قولىيازما نۇسخىسى، ترانسكرىپسىيىلىك تېكىست ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسى بويىچە نەشرگە تەييارلىدىق. ئىقتىدارسىزلىقىم تۈپەيلى يەشمىسىدە بەزى سەۋەنلىكلەرگە يول قويغان بولۇشۇم مۇمكىن. مۇتەخەسسسلەر ۋە ئۇستازلارنىڭ تۈزەتمە - كۆرسەتمىلىرى ئۈچۈن ھەرقاچان قولۇم كۆكسۈمدە (تىرناق ئىچىدىكى سان قولىيازىمىنىڭ بەت نومۇرىنى، «ت» ترانسكرىپسىيىلىك تېكىستىنى، «ي» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىنى كۆرسىتىدۇ).

* * *

بسم الله الرحمن الرحيم

[1. ت] ھەمد ئاڭا كىم، زاتىغە ۋە سەنا ئاڭا كىم، ئېھسانغە. ھەمد ئانچە كىم، سەزاۋاردۇر، ئايتسە بولماس ۋە سەنا ئانچە كىم، يەرى باردۇر بىتسە بولماس. زاتى جەمئى كەمالات سىفاتى بىرلە مەۋسۇق ۋە سىفاتىدىن مەجمۇئى كەمالات كەشىق ئەھلىغە مەكشۇق.

تەنزىھى تىل بىرلە شەرھ قىلۇردىن مۇبەررا؛ تەقدىسى ئەل ۋەسقى ئېتەردىن مۇئەررا. ئەزەمەتى باغدا سىپىھرى دەۋۋار بىر نىلۇفەردىن كەم ۋە قۇدرەتى ئاللىدا نۇجۇمى سابىت، سەييار ئول نىلۇفەر يۈزىدە بىرنەچچە قەترەئى شەبنەم.

ناھايتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللاننىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن

[1. ي] بارلىق ھەمدۇسانلار پەقەت ئۇنىڭغا (ئاللاغىلا) خاستۇر. (ئاللاننىڭ) ئۆز زاتىغا لايىق مەدھىيىسىنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى، ئېھسانغا مۇناسىپ تەشەككۈرلەرنى يېزىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. زاتى بارلىق كامىل سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەنگەن بولۇپ، بۇ سۈپەتلەردىن مۇجەسسەملەنگەن كامالىتى دىلى يورۇق كىشىلەرگە ئاياندۇر.

ئۇنىڭ پاكلىقى تىل بىلەن شەرھلىگەندىن ئارتۇق، ئۇلۇغلۇقى كىشىلەرنىڭ سۈپەتلىگىنىدىن

زىيادە. ئايلىنىپ تۇرغۇچى پەلەك ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇق بېغىدىكى بىر تال نېلۇپەردىنمۇ كەمدۈركى، قۇدرىتى ئالدىدا تۇرغۇن يۇلتۇزلار ۋە سەييارىلەر شۇ نېلۇپەر يۈزىدىكى بىرنەچچە تامچە شەبنەمدۇر.

[2. ت] نىلۇفەر يۈزىگە شەبنەم ساچقۇچى ھەم ئول ۋە شەبنەم سۈيىدىن نىلۇفەرزار، بەلكى گۈلىستانى ئىرەم ئاچقۇچى ھەم ئول.

بىننىيازلىغى جەننىدە چەرخى نىگۈن بىر گەدايى نىيازمەند ۋە چارەسازلىغى ئاللىدا دەھرى بۇقەلمۇن ① بىر بىچارەنى ئەجزىيەۋەند. ۋۇجۇدى مۇلاھەزەسىدە ئافەرىنىش (ۋۇجۇدى) نامەۋجۇد ۋە زاتى مۇتالەئەسىدە ئەۋۋەلدىن ۋە ئاخىرىن بۇدى نابۇد. خانى ئىھسانى تەگرەسىدە ئالىي شانلار رىزقىغە سايىل، تەئەققۇلىدا ئالىي مەكان ئاگاھلار جەھلىغە قايىل.

قەھھارلىغى سەرسەرى ئۇچۇرۇرغە ساپىت سەييار، نەستەرىنىڭ ساچىلغان يافراغلارنى؛ جەببىارلىغى قۇيۇنى ئۇچۇرۇرغە دەھرى غەددار، بەيتۇل - ھەزەننىڭ تۆكۈلگەن تۇفراغلارنى.

[2. ي] نېلۇپەر يۈزىگە شەبنەم چاچقۇچى ۋە شەبنەم سۈيىدىن نېلۇپەرزار پەيدا قىلغۇچى، بەلكى ئىرەم ② بېغىدا گۈللەرنى ئېچىلدۇرغۇچىمۇ ئاشۇ (ئاللا دور).

(ئاللانىڭ) بىھاجەتلىكى ئالدىدا ئېگىلىكەن پەلەك بىر گاداي، چارە - تەدبىرى ئالدىدا رەڭخۇاز زامان ئاجىز بىر بىچارە؛ ۋۇجۇدى مۇلاھىزىسىدە ياراتقۇچىنىڭ ۋۇجۇدى مەۋجۇت ئەمەس، زاتى مۇھاكىمىسىدە ئاۋۋىلىمۇ، ئاخىرىمۇ يوق. ئىھسان داستىخاننى ئەتراپىدا يۈكسەك مەرتىۋە ئىگىلىرى (پادىشاھلار) مۇ رىزقى ئۈچۈن سائىل (تەلەمچى)؛ ئەقىل - ئىدىرىكى ئالدىدا كاتتا دانىشمەنلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ نادانلىقىغا قايىل. قەھھارلىق (قەھر - غەزەپ) بورىنى ئۇچۇرۇشقا باشلىسا، تۇرغۇن يۇلتۇزلارمۇ نەستەرىن گۈلىنىڭ چېچىلغان ياپراقلىرىدەك، جەببىارلىقى (كۈچ - قۇدرەت) قۇيۇنى سورۇشقا باشلىسا، ۋاپاسىز دۇنيامۇ غەم ئۆيىنىڭ تۆكۈلگەن تۇپراقلىرىدەك.

[3. ت] يوقنى بار ۋە بارنى يوق قىلماق، ئانىڭ زاتىغە ئاسان ۋە بار - يوق ئانىڭ ئىھسانىدىن ئۈمىدۋار ۋە قەھرىدىن ھەراسان. بىر ئاۋۇچ تۇفراقنى مەلەكۈت خەيلىدە، خىلافەت تەختىغە ئولتۇرتماق ئاڭغا ياراشۇر ۋە يىللار مەللىكەنى مۇقەررەبىنغە پىشەۋا قىلغاننىڭ بويىنغە لەئىنەت تەۋقى ئول سالۇر. نەزم:

قادرىكىم، قۇدرەتتىن مۇنچە يۈز ئەمرى غەرىب، بولسە بىر سائەتدە مەۋجۇد ئاندىن ئېرمەسدۇر ئەجەب. بىر كىشىنى ئافەرىنىش دەفتەرىدىن مۇنتەخەب. ئول سەكزىمىڭ ئالەمۇ ئادەم ياراتىپ، ئەيلەمەك بىر ئول قىلا ئالۇر ئاڭغا كەلدى مۇسەللەم بۇ ئۇمۇر، گەر ئۆزى ئېردى مۇسەبەب، لېك بۇ بولدى سەبەب.

[3. ي] يوقنى بار ۋە بارنى يوق قىلماق ئۇنىڭغا ئاسان؛ بارلىق ۋە يوقلۇق (ئىچىدىكى مەۋجۇدات) ئۇنىڭ (ئاللاننىڭ) ئىھسانىدىن ئۈمىدۋار، قەھر - غەزىپىدىن قورقار. ئۇ بىر ئوچۇم تۇپراقنى پەرىشتىلەر گۇرۇھىدا ئىزباسارلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزالايدۇ؛ پەرىشتىلەرگە قانچە يىللار

① قوليازىدا «بۇدوقلىمۇن» يېزىلىپ قالغان.
② گۈزەل خۇش ھاۋا بىر باغنىڭ نامى.

پېشۋالىق قىلغان بىرىنىڭ بويىغا لەنەت چەمبىرىكىنى سالالايدۇ. نەزم:

قادر (ئاللا) نىڭ قۇدرىتى بىلەن بىرەر سائەتتە يۈزلىگەن ئاجايىب ئىشلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

ئون سەككىز مىڭ ئالەم ۋە ئادەمنى يارىتىپ، يارالمىشلار دەپتىرىدىن بىر كىشىنى تاللاش. ئاللاغا خاس ئىشتۇر.

چۈنكى، سەۋەبمۇ، سەۋەب قىلغۇچىمۇ ئۇ ئۆزىدۇر.

[4. ت] سۇبھانە زەلمۈلكى ۋەلمەلەكۈت، سۇبھانە زەلقۇدرەتى ۋەلجەبەرۈت جەللەت ئالائۇھۇ ۋە ئەممەت نىمائۇھۇ ۋەلا ئىلاھە غەيرۇھۇ.

نەت سەيىدۇل - مۇرسەلەن

دۇرۇدى نامەئدۇد ئول مەھبۇبى ئاقىبەت مەھمۇدغەكىم، ھەق سۇبھانەھۇ ۋە تەئالا (ئاخا) ئانچە قۇرب ۋە مەنزەلەت بەردىكىم، ئالەم ۋە ئادەم ۋۇجۇدىدىن مەقسۇد ئانىڭ ۋۇجۇدى ئېردى. خۇجەستە تىنەتتى رۇھى پاكىدىن تاھىر ۋە فەرخۇندە تەلئەتتى ئەناسىر تەركىبىدىن پاك ئېركەنى زاھىر. ئەناسىرنىڭ يەلى مەسە ئەنفاسى ۋە تۇفراغى يەئقۇب كۆزىنىڭ تۇتىياسى ۋە سۈيى خىزر چەشمەسىنىڭ زۇلالى ۋە ئوتى كەلىم دەرخەتتى نارىنىڭ ئىشتىئالى ۋە بۇ ئەناسىرنى رۇھى پاك دەپسە يەرى بار ۋە رۇھىغە رۇھى فىداك دەپمەك سەزاۋار.

[4. ي] (پادىشاھلىق، قۇدرەت ۋە غەلبىسىنىڭ ئىگىسى، راھەت ۋە نېمەتلىرى كەڭ، ئىما - ئىشارەتلىرى روشەن، ئۇلۇغ، ئىبادەتكە ئەڭ لايىق جانابىي ئاللاتائالانى پاكلىقى بىلەن يادلايمەن.)

پەيغەمبەرلەر خوجىسىنىڭ تەۋسىيىسى

ئاللانىڭ كەلگۈسى پارلاق يېقىن دوستى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ھېسابسىز رەھمەتلەر تىلەيمىز.

ھەقتائالا ئۇ زاتقا شۇنچە يېقىن ۋە ئالىي ئورۇن بەردىكى، ئاللاننىڭ ئالەم ۋە ئادەمنى يارىتىشتىن مەقسىتى، ئۇنى (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى) ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى. ئۇنىڭ مۇبارەك تەبىئىتىنىڭ ئېسىللىقى پاك روھتىنمۇ تازا، ۋۇجۇدى ئەناسىر (سۇ، ھاۋا، تۇپراق، ئوت) تەركىبىدىنمۇ پاك ئىكەنلىكى ئاشكارا: ئەناسىرنىڭ ھاۋاسى - ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ نەپسى؛ تۇپرىقى - يەئقۇب ئەلەيھىسسالامنىڭ كۆزىنىڭ تۇتىياسى؛ سۈيى - خىزر ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇلىقىنىڭ زۇلالى؛ ئوتى - مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ دەرىخىدىكى ئوتنىڭ شولىسى. شۇڭا، بۇ ئەناسىرنى پاك روھ دەپسە، دېگۈچىلىكى بار؛ مۇنداق روھ جان تەسەددۇق دېيىشكە لايىق.

[5. ت] تايىرى سىدرەننىش بۇراقى بەرق گامى ۋە سايىرى رۇھۇل - ئەمىن پەيكى ئۇلۇى خىرامى. ئەفلاك شەبىستانى يۈزى بەھارىدىن رەۋشەن ۋە مەلائىكەلەر ئۇيۇنى رەخشى غۇبارىدىن گۈلشەن. كەلامى شەئىندە «ۋەما يەنتىقۇ ئەنل - ھەۋاي» ۋە نۇتقى بەيانىدا «ئىن ھۇۋە (ئىللا) ۋەھيۇن يۇھا». ئەسرارى ئىلاھىغە زاتى ئەمىن، ئىنايەت نامۇتەناھىيغە ئاتى «رەھمەتەن لىل - ئالەمىن». نەزم:

ئىككى گىسۋى ئىككى لەيلەتۈل - قەدر،
 بۇ ياڭلىغ ئىككى لەيل ئىچرە يۈزى بەدر،
 بۇ لەيلۈ بەدر ئولۇپ شەمى شەبىستان،
 ئۇزارىدىن خۇي ئاندا كەۋكەبىستان.
 بۇ كەۋكەبلەرنى ئەيلەپ تەڭرى مەۋجۇد،
 نۇبۇۋەت مەشەرىغە دۈررى مەقسۇد.

نۇبۇۋەت سىپىمىدە قۇياش ئېركەنى مەئلۇم.

[5. ي] سازاۋەر (يەتتىنچى ئاسماندىكى سىدرە دەرىخىدە تۇرغۇچى قۇش ئۇنىڭ چاقماقتەك يۈگۈرۈك بۇرىقى (ئېتى)؛ سەير قىلغۇچى جىبرائىل ئەلەيھىسسالام بولسا، يۈكسەك ئورۇنلاردا يۈرىدىغان خەۋەرچىسى. پەلەك كېچىسى ئۇنىڭ چېھرى باھارى بىلەن گۈلشەن، پەرىشتىلەرنىڭ كۆزلىرى ئېتىنىڭ غۇبارى بىلەن روشەن^①. ئاللا ئۇنىڭ سۆزلىرى ھەقىقەت: «ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) ئۆز نەپىس خاھىشى بويىچە سۆزلىمەيدۇ»، نۇتقى توغرىسىدا: «پەقەت ئۇنىڭغا نازىل قىلىنغان ۋەھىينىلا سۆزلەيدۇ»^② دېگەن.

ئىلاھىي سىرلاردىن ئۇنىڭ زاتى ئەمىن، چەكسىز مەرھەمەتلىرىدىن ئىسمى بولدى «رەھمەتەن لىل - ئالەمىن (پۈتكۈل ئالەمگە رەھمەت ئېلىپ كەلگۈچى)»^③. نەزم:

ئىككى چېچى ئىككى قەدىر كېچىسى، يۈزى ئىككى كېچە ئىچىدىكى تولۇن ئايدۇر.
 بۇ كېچىدىكى تولۇن ئاي قاراڭغۇ تۈنى يورۇتقۇچى چىراغ بولسا،
 يۇلتۇزلار چاقناپ تۇرغان تىنىق ئاسمان ئۇنىڭ ئۇزارىدىن خۇي ئالغاندۇر.
 تەڭرى بۇ يۇلتۇزلارنى يارىتىپ، پەيغەمبەرلەر ئۈچۈن مەقسەت گۆھىرى قىلغان.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلەر ئاسمىنىدىكى قۇياش ئىكەنلىكى (ھەممىگە) مەئلۇم.
 [6. ت] مۇساھىبلارى شەئىدە ئەسھابىلارى كەننۇجۇم.
 سەلاۋاتۇللاھى ئەلەيھى ۋە ئەلەللىھى ۋە ئەسھابىھى ئەلا يەۋمىددىنى.

ئەمما بەئىد: فۇقەرانىڭ گەدايى ۋە غەرايىب مەستۇرەلەرنىڭ چىھرەكۈشايى ئەل - فەقىرۇل - ھەقىر ئەلشەرەل - مۇلەققەب بىن - نەۋائىي - غەففەرە زۇنۇبەھۇ ۋە سەتتەرە ئەييۇبەھۇ - مۇداغ ئەر ز قىلۇر ۋە ئەداسىن ئۆزىگە فەرز بىلۈركىم، بۇ خاكسارۇ پەرىشان روزگار شەباب ئەۋانىنىڭ بىدايەتتىن كۈھۇلەت زەمانىنىڭ نىھايەتتە چە دەۋران ۋاقىئاتىدىن ۋە سىپىھى گەردان ھادىساتىدىن ۋە دەھرى فىتنەنگىز بۇقەلمۇنلۇغىدىن ۋە زەمانەئى رەڭ ئامىز گۇناگۇنلۇغىدىن، مۇددەتى مەدىد ۋە ئەھدى بەئىد ۋە ھەر نەۋۋ شەق ۋە سۈرەتتە قەدەم ئۇردۇم.

① مەنىسىگە ئاساسەن «روشن» بىلەن «كلشن» نىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ يەشمە قىلىندى.
 ② «قۇرئان كەرىم» سۈرە نەجم، 3، 4 - ئايەت.
 ③ ئالەم ئۈچۈن رەھمەت.

[6. ي] ساھابىلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇلتۇزلارغا ئوخشاشتۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ۋە ساھابىلىرىگە تا قىيامەتكىچە ئالانىڭ رەھىمىتى يېغىپ تۇرغاي.

ئاللاغا ھەمدۇسانا، پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، ساھابىلىرىغا دۇرۇت ئاداسىدىن كېيىن، پېقىرلارنىڭ گادىيى، غارايىب سىرلارنىڭ يۈزىنى ئاچقۇچى، پېقىر ۋە مىسكىن، نەۋائىي لەقەملىك ئەلىشىر - ئاللا گۇناھلىرىنى ئەپۈ قىلىپ، ئەيىبلىرىنى ياپقاي - مۇنداق ئەر ز قىلىدۇ ۋە بۇنى ئېيتىشنى ئۆزىگە پەرز دەپ بىلىدۇكى:

بۇ ئەر زىمەس ۋە پەرىشان ھاياتىدا كەمىنە بالىلىق پەيتلىرىنىڭ باشلىنىشىدىن تا قېرىلىق زامانىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۆتكەن دەۋرلەر ۋەقەلىرىدىن، ئايلىنىپ تۇرغۇچى پەلەك ھادىسىلىرىدىن، پىتنە قوزغىغۇچى دۇنيانىڭ ئۆزگىرىشچانلىقىدىن ۋە زامانىنىڭ رەڭگۈزلىكىدىن كۆپ ۋاقىت ۋە ئۇزاق مۇددەت تۈرلۈك خىيال، تەرەددۇتلار بىلەن قاڭقىپ يۈردۈم.

[7. ت] ۋە ھەر تەۋر ۋە ھەر سۈلۈك ۋە كىسۋەتدە يۈگۈردۈم ۋە ئۆزۈمنى ياخشى - يامان خىزمەتتە ۋە سۆھبەتتە يەتكۈزدۈم ۋە گاھ مەزەللەت ۋە فەنا ۋەيراندا شىۋەن كۆرگۈزدۈم ۋە گاھى ئىززەت ۋە غىنا بوستاندا ئەنجۈمەن تۈزدۈم. نەزم:

گەھى تاپتىم فەلەككىن ناتەۋانلىق،

گەھى كۆردۈم زەماندىن كامرانلىق.

بەسى ئىسسىق، ساۋۇق كۆردۈم زەماندا،

بەسى ئاچچىق، چۈچۈك تاتتىم جەھاندا.

ئىفلاس ناتەۋانلىق ھەنگامدا، يەئنى فەلاكەت، نامۇرادلىق ئەيىمدا ۋە گاھ ئىلىم مەدارەسەسىدە سەفى نەئالدا يەر تۇتتۇم ۋە ئۇلەما مەجالىسىدە ئۇلار قەدەمى يەتكەن يەرگە قەدەم ئۇرۇپ، ئىلىم نۇرىدىن كۆڭلۈمنى يارۇتتۇم.

[7. ي] ھەر تەرز ۋە رەۋىشتە خىلمۇخىل يوللاردا يۈگۈردۈم، ئۆزۈمنى ياخشى - ياماننىڭ خىزمىتىگە ۋە سۆھبىتىگە يەتكۈزدۈم. گاھىدا خارلىق ۋە ئۆلۈم خارابىسىدە نالە قىلدىم. گاھى ئىززەت ۋە باياشاتلىق بوستاندا مەجلىس تۈزدۈم. نەزم:

بەزىدە پەلەكتىن بەختسىزلىك تاپتىم، بەزىدە زاماندىن مۇراد تاپتىم.

بۇ زاماندا نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلارنى كۆردۈم،

جاھاننىڭ نۇرغۇن ئاچچىق - چۈچۈكلىرىنى تېتىدىم.

بەزىدە خارلىق، ناتەۋانلىققا، يەنى پالاكەت، نامراتلىقتا بەختسىز كۈنلەرنى ئۆتكۈزدۈم، بەزىدە ئىلىم - بىلىم مەدرىسىلىرىدە ناھال شەكلىدىكى سەپتە ئورۇن تۇتتۇم ۋە ئالىملار مەجلىسىدە ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەن يەرگە قەدەم قويۇپ، ئىلىم نۇرىدىن كۆڭلۈمنى يورۇتتۇم.

[8. ت] گاھى ئەتىقىا مەساجىدىدا ئۇلار قەدەمى يەتكەن يەرگە يۈز قويدۇم ۋە سەجدە كەسرەتتىن ماڭلايم تېرەسەن سويدۇم. گاھى سەفا خانەقاھى ئەھلى ئىبرىقىغە سۇۋ قۇيماق بىرلە ئەرجۈمەند

بولدۇم ۋە گاھى فەنا دەپىرى سەبۇكەشلىكىدىن سەربەلەند بولدۇم. گاھى لەئىملەر ئالدىدا خارلىق ۋە گاھى ئەرازىلار ئالدىدا بىئىتبارلىق دەست بەردى. گاھى ئىشقا كويىدا بىباكلىق ۋە ئادەمىيىكۈش پەرى چەرەلەرگە ھەلاكەتلىك دەست بەردى ۋە گاھى جۈنۈن مەھەللىسىدە ئەرازىلار بويىنۇمغە سىللى ئوردىلار ۋە ئەتفالار باشمىغە تاش ياغدۇردىلار.

[8. ي] بەزىدە تەقۋادارلارنىڭ مەسچىتلىرىدە ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەن يەرگە يۈز قويدۇم ۋە سەجدىنىڭ كۆپلۈكىدىن پېشانەمنىڭ تېرىلىرىنى سۆيىدۇم. گاھى پاكلىق خانىقاسى ئەھلىنىڭ ئىۋرىقىلىرىغا سۇ قويۇش بىلەن ھۆرمەتكە ئېرىشتىم. گاھى پانىيلىق مەيخانىسىنىڭ ساقىيلىقىدىن ئابروي تاپتىم. بەزىدە پەسكەش، بېخىل كىشىلەر ئالدىدا خورلاندىم ۋە بەزىدە رەزىل - ناكەسلەر ئالدىدا ئېتىبارسىز بولدۇم. گاھى ئىشقا كويىدا بىپەرۋالىق قىلىپ، جان ئالغۇچى پەرى يۈزلۈك گۈزەللەر تەرىپىدىن ھەلاكەتكە ئۇچرىدىم. گاھى سەۋدايلىق مەھەللىسىدە رەزىل كىشىلەر بويىنۇمغا شاپىلاق ئوردى، ئۇششاق بالىلار بېشىمغا تاش ياغدۇردى.

[9. ت] گاھ شەھرىم ئېلى سىتەمىدىن غۇربەتكە تۈشتۈم ۋە غەرب خەلايىقىغا قوشۇلدۇم. گاھ جىبال قۇللەسى ئارامگاھىم بولدى ۋە گاھ سەھرا ئېتىكى پەناھىم بولدى. گاھى بۇ شىددەتلەردىن ئەزىمى ۋە تەن قىلدىم ۋە خۇمۇل زاۋىيەسىدە نەشمەن قىلدىم ۋە گاھ غۇربەتدە ئەللىل ۋە غەرب ئەلگە زەللىل بولدۇم. گاھ ئەزىزلەر خىزمەتىدىن ئۆزۈمنى بەھرىمەند قىلدىم ۋە سۆزۈمنى دىلپىسەند تاپتىم. نەزم:

گەردۈن ماڭا گەر جەفاۋۇ دونلۇق قىلدى،
بەختىم كەبى ھەر ئىشتا زەبۇنلۇق قىلدى.
گەھ كام سارى راھنەمۇنلۇق قىلدى،
ئەلقىسسە، بەسى بۇقەلەمۇنلۇق قىلدى.

ئەمما، شۇغىل ۋە كامرانلىق چاغدا ۋە خەلق ھۇجۇمى بولغاندا.

[9. ي] گاھى شەھرىم خەلقىنىڭ زۇلمىدىن مۇساپىر بولدۇم ۋە غەرب خەلايىقىغا قوشۇلدۇم. گاھى تاغ چوققىلىرى ئارامگاھىم بولدى، گاھى سەھرا ئېتىكى پەناھىم بولدى. گاھى بۇ قاتتىقچىلىقلارغا چىدىماي، ۋە تىنىمگە قايتتىم ۋە كىشىلەر بىلمەيدىغان خىلۋەتنى ماكان قىلدىم. گاھى غۇربەتچىلىكتە ئاجىز ۋە بىچارىلەر ئالدىدا خارلاندىم. گاھى ئۆزۈمنى ئەزىزلەر خىزمىتىدىن بەھرىمەن قىلدىم ۋە سۆزۈمنى ئۇلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتۈردۇم. نەزم:

پەلەك ماڭا بەزىدە جاپا سالدى ۋە پەسكەشلىك قىلدى،
بەختىمگە ئوخشاش ھەر ئىشتا ئاجىز ۋە تۆۋەن قىلدى.
بەزىدە ئىستەك - مەقسەت تەرەپكە باشلامچىلىق قىلدى،
قىسقىسى، ھېسابسىز رەڭۋازلىق قىلدى.

ئەمما، (بەزى) مەشغۇللىق ۋە مۇراد تاپقان چاغلاردا، بەزى خەلايىقنىڭ تۆھمەت ھۇجۇملىرىدا

(بولدۇم).

[10. ت] ۋە گاه ئەمارەت مەسنەدىدە ئولتۇردۇم ۋە ھۆكۈمەت مەھكەمەسىدە داداھاھلىغ سۈردۈم ۋە گاه پادشاھلىغ نەيابەتدە شىۋەنى تەقەررۇب تۈزدۈم ۋە نەززارەگەر ئەلگە ئۆزۈمنى كۆرگۈزدۈم ۋە گاه مەكرۇمەت ئەيۋاننى مەكان قىلدىم. ئەكاسىر ۋە ئەشراڧنى تەئزىم يۈزىدىن مېھمان قىلدىم ۋە گاه نىشات باغدا بەزم تەرھى سالىدىم ۋە ساقىي ۋە مۇترىب بەزم سەمائىدىن بەھرە ئالدىم ۋە گاه سەلاتىن مۇخالەفەتلەرىدە ئەراغە كىردىم ۋە مۇنازەئەتلەرىن مۇۋافەقەتغە قەرار بەردىم. گاه ھەرب مەئرەكەسىغە ئۆزۈمنى سالىدىم ۋە جەھل ۋە نادانلىق تۆھمەتىن بويىنۇمغە ئالدىم. گاه خەيرات ئەھلىغە ئۆزۈمنى قاتتىم ۋە ھەر نەۋىي خەير بۇقئەلەرى تۈزەتتىم.

[10. ي] گاهى ئەمىرلىك مەنسىپىدە ئولتۇرۇپ، ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدە خەلقنىڭ ئەرز - دادىنى سورىدىم. گاهى پادشاھ يېنىدا ئورۇنباشارلىق قىلدىم ۋە ماڭا ئۈمىد نەزىرى بىلەن قاراپ تۇرغان ئەلگە مۇرۇۋۇت كۆرسەتتىم. بەزىدە ئىززەت - ھۆرمەت ئايۋىنىنى مەكان قىلدىم، ئۇلۇغ كىشىلەرنى ۋە يۇقىرى مەنەپ ئىگىلىرىنى ھۆرمەت - تەزىم يۈزىدىن مېھمان قىلدىم. بەزىدە شادلىق بېغدا زىياپەت داستىخانلىرىنى سېلىپ، ساقىي، سازەندە ۋە ناخشىچىلارنىڭ ئويۇن - كۈلكە، ناۋاسىدىن بەھرە ئالدىم.

بەزىدە پادشاھلارنىڭ ئىختىلاپلىرىدا، ئارىغا چۈشۈپ، ئىتتىپاقلىق ئورناتتىم. بەزىدە ئۇرۇش مەيدانىغا كىرىپ، جاھىل ۋە نادانلىق تۆھمەتلىرىنى بويىنۇمغا ئالدىم. بەزىدە خەلق ئۈچۈن خەيرلىك ئىش قىلغۇچىلار قاتارىغا كىرىپ، ھەر خىل خەير - ئېھسان بىنالىرىنى ياساتتىم.

[11. ت] ئانداغىكىم، سەئىمىدىن رەبابتلار بولدى ۋە ئاندىن مۇسافىرلارغە نىشاتلار بولدى. نەزم:

دىماغىمە تۈشۈبان كۆپ تەسەۋۋۇرۇ پىندار،
ئۆزۈمنى جاھۇ ئۇلۇغلۇققە ئەيلەدىم ئىزھار.

بۇ مۇقەددىماتىدىن مەقسۇدى بۈكىم، ھەر كويىدا يۈگۈرۈپمەن ۋە ئالەم ئەھلىدىن ھەر نەۋى ئەلگە ئۆزۈمنى يەتكۈرۈپمەن. ياخشى ۋە ياماننى ئەفئالنى بىلىپمەن ۋە يامانۇ ياخشىنىڭ خىسلەتلىرىنى تەجربە قىلىپمەن. خەير ۋە شەرلەردىن نۇش ۋە نىش كۆكسۈمگە يېتىپدۇر ۋە لەئىم ۋە كەرىم زەخم ۋە مەرھەمەن كۆڭلۈم دەرك ئېتىپدۇر ۋە زەمان ئەھلىدىن بەئزى ئەسھاب ۋە دەۋران خەيلىدىن بەئزى ئەھبابكى، بۇ ھاللاردىن خەبەرسىز ۋە

[11. ي] تىرىشچانلىقىم نەتىجىسىدە تۈرلۈك قونالغۇ - سارايلار بەرپا قىلىندى. بۇنىڭدىن مۇساپىرلارغا شادلىق يەتتى. نەزم:

مېڭەمگە چوڭچىلىق ۋە مەغرۇرلۇق تەسەۋۋۇرلىرى كىرىۋېلىپ،
ئۆزۈمنى مەنسەپدار ۋە ئۇلۇغ قىلىپ كۆرسەتتىم.

بۇ مۇقەددىمىدىن مەقسەتلىرىم شۇكى، ھەر كويىدا يۈردۈم؛ ئالەم ئەھلىدىن ھەر تۈرلۈك كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتىم؛ ياخشى - ياماننىڭ خۇي - ئەپئالنى بىلدىم. ياخشى - ياماننىڭ خىسلەتلىرىنى تەجربىدىن ئۆتكۈزدۈم. ياخشىلىق ۋە يامانلىقلارنىڭ شەرىپىتىنى ئىچىپ، زەھىرىنى تېتىپ كۆردۈم. بېخىل ۋە پەسكەشلەرنىڭ زەخمىسىنى، ساخاۋەتلىك كىشىلەرنىڭ مەلھىمىنى كۆڭلۈم بىلىپ يەتتى.

زامان ئەھلىدىن بەزى ھەمسۆھبەتلىرىم ۋە دەۋران كىشىلىرىدىن ئايرىم دوستلىرىم بۇ ھاللاردىن خەۋەرسىز.

[12. ت] كۆڭۈللىرى بۇ خەير - شەردىن ئەسەرسىز. نەزم:

نې بىلگەي ئول كىشىكىم، شەھدۇ مەينى تاتمايدۇر
كى ھەجرۇ ۋەسلى كەبى ئول چۈچۈكدۈرۈر، بۇ ئاچچىغ.
بىلۈر زەلىل مۇسافىركى، پۈيە ئەيلەردە،
قۇمۇ توزاڭۇ يۇمشاغ، خارەۋۇ قاتتىغ.

ۋە بۇ ئەسھابغە ۋە ئەھبابلارغە ئىنتىباھ قىلماق، ئۇلارنى بۇ ھاللاردىن ئاگاھ قىلماق ۋاجىب كۆرۈندى. ھەر تائىفە خىسالىدىن ۋۇقۇفلارى ۋە ھەر تەبەقە ئەھۋالىدىن شۇئۇرلارى بولغاىكى، نامۇناسىب خەلق سۆھبەتتە شىتاب قىلماغايىلار ۋە نامۇناسىب ئەل خىزمەتتىن ۋە سۆھبەتتىن ئىجتىناپ قىلغايىلار. بەلكى ۋاجىب بىلگەيلەر،

[12. ي] ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرىدە بۇ ياخشىلىق ۋە يامانلىقلاردىن تەسرات يوق. نەزم:

ھەسەل بىلەن مەينى تېتىپ كۆرمىگەن كىشى، ھەسەلنىڭ ۋىسالدەك
تاتلىق، مەينىڭ ھەجراندەك ئاچچىق ئىكەنلىكىنى قانداق بىلسۇن؟
بىچارە يولۇچى چۆل كەزگەندىلا دالا - تۈزدىكى قۇم ۋە توزانىڭ يۇمشاق ۋە تاشنىڭ قاتتىقلىقىنى
بىلىدۇ.

شۇ سەۋەبلىك، ھەمسۆھبەتلەرنى ۋە دوست - يارانلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ، بۇ ھاللاردىن خەۋەردار قىلىشنى زۆرۈر تاپتىم. ئۇلارمۇ ھەر تائىپىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىن خەۋەردار بولسۇن ۋە ھەر تەبىقىنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇم چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولسۇن. نامۇۋاپىق ئادەملەرنىڭ سۆھبەتتە ئالدىرىمىسۇن، نامۇناسىپ كىشىلەرنىڭ خىزمەتتىن ئۆزىنى تارتسۇن. بەلكى شۇنداق قىلىشنى زۆرۈر دەپ بىلسۇن.

[13. ت] ۋە بارى ئەل بىلە مەخفى رازىلارنى سۆز دېمەگەيلەر ۋە ھەر نەۋۋ ئەل سۆھبەتى ۋە خۇسۇسىيەتتىكى، ئۇلارغە ھەۋەس بولغاى ۋە بۇ فەقىرنىڭ تەجرىبەسى ئۇلارغە بەس بولغاى ۋە شەياتىن مىكر - فەرىبىدىن بازىي يېمەگەيلەر.

چۈن بۇ مەقالاتنىڭ قۇلۇبىغە مەھبۇبلۇغى مەلۇم بولدى. ئاڭا «مەھبۇبۇل - قۇلۇب» نام نىسبەت قىلىندى. ئانى ئۈچ قىسىم قىلىندى ۋە بۇ فوتۇلگەن فەۋايدىنىڭ كەيپىيەتى چۈن قىتىلدى. ئەۋۋەللىقى قىسىم سايرۇن-ناسنىڭ ئەفئال ۋە ئەھۋالى (نىڭ) كەيپىيەتى؛ ئىككىنچى قىسىم ھەمىدە ئەفئال ۋە زەمىمە خىسال خاسىيەتى؛ ئۈچۈنچى قىسىم مۇتەفەرىقە فەۋايد ئەمسال ۋە سۈرەتى. ئۈمىد ئولكىم، چۈن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇر ۋەقىتىدە

[13. ي] كۆرگەنلا كىشىگە مەخپىي سىرلىرىنى دەپ يۈرمىسۇن. ھەر خىل ئادەملەرنىڭ خۇسۇسىيەتتىن بىلىشنى ھەۋەس قىلىدىغان كىشىلەر بولسا، پېقىرنىڭ تەجرىبەسى ئۇلارغا يېتەرلىكتۇر. شەيتانلارنىڭ ھىيلە - مىكرىگە قايتا ئالدىنىپ قالمىسۇن. دېمەك، بۇ ماقالىلىرىمنىڭ كۆڭۈللىرىگە يېقىشلىق ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى، شۇڭا ئۇنىڭغا «مەھبۇبۇل - قۇلۇب» (كۆڭۈللەر سۆيگىنى) دەپ ئات قويۇلدى ھە پۈتكەنلىرىمنىڭ پايدىسى ۋە

تەسىرىگە قاراپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈندى: بىرىنچى قىسىم، ھەر خىل ئادەملەرنىڭ پېئىل - ئەتىۋارى ۋە ئەھۋالى توغرىسىدا؛ ئىككىنچى قىسىم، ياخشى قىلىق (ئەخلاق) نىڭ خاسىيىتى ۋە ناچار قىلىقلار توغرىسىدا؛ ئۈچىنچى قىسىم، تۈرلۈك ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە پايدىلىق مىساللار توغرىسىدا. ئۈمىدىم شۇكى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغان چاغدا بۇ ئەسەرگە دىققەت - [14. ت] ئېتىبار كۆزى بىرلە نەزەر سالغايلا ۋە ھەرقايسى ئۆز فەھم - ئىدراكلىرىغا كۆرە بەھرە ئالغايلا. فوتۇگۇچىگە ھەم بىر دۇئا بىرلە بەھرە يەتكۈزگەيلى. ئول دۇئادىن رۇھىنى سۆيۈندۈرگەيلى.

ئەۋۋەللىقى قىسىم

خەلايق ۋە ئەفئال ۋە ئەھۋال ۋە ئەقۋالنىڭ كەيفىيەتىدە

ئول قىرىق فەسلدۇر:

ئەۋۋەللىقى فەسل، ئادىل سەلدىن زىكرىدە؛ ئىككىنچى فەسل، ئىسلام پەناھ بەگ زىكرىدە؛ ئۈچۈنچى فەسل، نامۇناسىب نايىب زىكرىدە؛ تۆرتۈنچى فەسل، زالىم، جاھىل ۋە فاسىق پادىشاھ زىكرىدە؛ بەشىنچى فەسل، فاسىق ۋە بەدمەئاش، بەھادۇرلۇق لافىن ئۇرغانلار زىكرىدە؛ ئالتىنچى فەسل، يەساۋۇللار زىكرىدە؛ يەتتىنچى فەسل، [14. ي] ئېتىبار كۆزى بىلەن نەزەر سالسۇن ۋە ھەرقايسىلىرى ئۆز پەم - ئىدراكلىرىغا يارىشا مەنپەئەت ئالسۇن؛ پۈتكۈچىگىمۇ بىر دۇئاسى بىلەن بەھرە يەتكۈزسۇن ۋە روھىنى شۇ دۇئاسىنىڭ پەيز - پۈتۈھى ئارقىلىق سۆيۈندۈرسۇن!

بىرىنچى قىسىم

كىشىلەرنىڭ ھال - ئەھۋالى ۋە پېئىل - ئەتىۋارى توغرىسىدا

بۇ قىرىق فەسلدۇر.

بىرىنچى فەسل، ئادىل پادىشاھلار زىكرىدە؛ ئىككىنچى فەسل، ئىسلام پەناھ بەگلەر زىكرىدە؛ ئۈچۈنچى فەسل، لايىقەتسىز نائىبلار زىكرىدە؛ تۆتىنچى فەسل، زالىم، جاھىل (نادان) ۋە پاسىق پادىشاھلار زىكرىدە؛ بەشىنچى فەسل، ئەخلاقسىز، خاراكتېرى ناچار، ھەدپىسىلا پالۋانلىقتىن لاپ ئۇرىدىغانلار زىكرىدە؛ ئالتىنچى فەسل، ياساۋۇللار زىكرىدە؛ يەتتىنچى فەسل، [15. ت] ياساغلىق قارا چىرىك زىكرىدە؛ سەككىزىنچى فەسل، شاھ ئۇلۇسى ئۆزىگە مۇشاھىھ بولۇر زىكرىدە؛ توققۇزىنچى فەسل، شەيخۇل - ئىسلام زىكرىدە؛ ئونىنچى فەسل، قۇززات زىكرىدە؛ ئون بىرىنچى فەسل، مۇفتى ۋە فەتھلەر زىكرىدە؛ ئون ئىككىنچى فەسل، مۇدەررىسلەر زىكرىدە؛ ئون ئۈچۈنچى فەسل، ئەتىبا زىكرىدە؛ ئون تۆرتۈنچى فەسل، نەزم گۈلىستاننىڭ خۇش نەغمە - نەۋا قۇشلارى زىكرىدە؛ ئون بەشىنچى (فەسل، كاتىبلار زىكرىدە؛ ئون ئالتىنچى (فەسل، دەبىرىستان ئەھلى زىكرىدە؛ ئون يەتتىنچى فەسل، ئىماملار زىكرىدە؛ ئون سەككىزىنچى فەسل، ئىماملار ۋە مۇئەزرىنلەر زىكرىدە؛ ئون توققۇزۇنچى فەسل،

[15. ي] ياساغلىق قارا چېرىكلەر زىكرىدە؛ سەككىزىنچى پەسىل، پادىشاھ قانداق بولسا، پۇقرالىرىمۇ شۇنداق بولىدىغانلىقى زىكرىدە؛ توققۇزىنچى پەسىل، شەيخۇلىئىسلام زىكرىدە؛ ئونىنچى پەسىل، قازىلار زىكرىدە؛ ئون بىرىنچى پەسىل، مۇپتى ۋە ئالىملار زىكرىدە؛ ئون ئىككىنچى پەسىل، مۇدەررىسلەر زىكرىدە؛ ئون ئۈچىنچى پەسىل، تېۋىپلار زىكرىدە؛ ئون تۆتىنچى پەسىل، نەزمە گۈلىستاننىڭ خوش نەغمە - ناۋا قۇشلىرى زىكرىدە؛ ئون بەشىنچى پەسىل، كاتىپلار زىكرىدە؛ ئون ئالتىنچى پەسىل، مەكتەپ ئەھلى زىكرىدە؛ ئون يەتتىنچى پەسىل، ئىماملار زىكرىدە؛ ئون سەككىزىنچى پەسىل، مەزىنلەر زىكرىدە؛ ئون توققۇزىنچى پەسىل،

[16. ت] ھۇفازلار زىكرىدە؛ يىگىرىمىنچى پەسىل، مۇترىب ۋە مۇغەننىي زىكرىدە؛ يىگىرمە بىرىنچى پەسىل، قىسسە ساز ۋە قىسسەخان زىكرىدە؛ يىگىرمە ئىككىنچى پەسىل، نەسبەت ئەھلى - ۋائىزلار زىكرىدە؛ يىگىرمە ئۈچىنچى پەسىل، ئەھلى نۇجۇم زىكرىدە؛ يىگىرمە تۆرتۈنچى پەسىل، تىجارەت ئەھلى زىكرىدە؛ يىگىرمە بەشىنچى پەسىل، شەھەردە ئېلىپ ساتقۇچىلار زىكرىدە؛ يىگىرمە ئالتىنچى پەسىل، بازار كاسىبلار زىكرىدە؛ يىگىرمە يەتتىنچى پەسىل، ساير ھۈنەرۋەر ۋە سەنئەتپەرداز زىكرىدە؛ يىگىرمە سەككىزىنچى پەسىل، شەھنە ۋە زىندانى ۋە ئەسەسلەر زىكرىدە؛ يىگىرمە توققۇزىنچى پەسىل، دېھقانچىلىق زىكرىدە؛ ئوتتۇزىنچى پەسىل، يەتم ۋە لەئىملەر زىكرىدە؛

[16. ي] ھاپىزلار زىكرىدە؛ يىگىرىمىنچى پەسىل، سازاندا ۋە ناخشىچىلار زىكرىدە؛ يىگىرمە بىرىنچى پەسىل قىسسە - داستانچىلار زىكرىدە؛ يىگىرمە ئىككىنچى پەسىل، نەسبەت ئەھلى - ۋائىزلار زىكرىدە؛ يىگىرمە ئۈچىنچى پەسىل، مۇنەججىملەر (يۇلتۇز شۇناسلار) زىكرىدە؛ يىگىرمە تۆتىنچى پەسىل، تىجارەت ئەھلى زىكرىدە؛ يىگىرمە بەشىنچى پەسىل، شەھەردە ئېلىپ - ساتقۇچىلار زىكرىدە؛ يىگىرمە ئالتىنچى پەسىل، بازار كاسىپلىرى زىكرىدە؛ يىگىرمە يەتتىنچى پەسىل، سەييارە ھۈنەرۋەنلەر ۋە سەنئەتكارلار زىكرىدە؛ يىگىرمە سەككىزىنچى پەسىل، پاسىبان، مەھبۇس ۋە مىرشەپلەر زىكرىدە؛ يىگىرمە توققۇزىنچى پەسىل، دېھقانچىلىق زىكرىدە؛ ئوتتۇزىنچى پەسىل، يېتىملىك ۋە خەسىسلەر زىكرىدە؛

[17. ت] ئوتتۇز بىرىنچى (پەسىل)، غەربزادەلەر زىكرىدە؛ ئوتتۇز ئىككىنچى پەسىل، مۇبرىم - گەدالار زىكرىدە؛ ئوتتۇز ئۈچىنچى پەسىل، قۇشچى - سەييادلار زىكرىدە؛ ئوتتۇز تۆرتۈنچى پەسىل، تەربىيەت تاپىپ ھەرامنەمەكلىك قىلغان نەۋكەرلەر زىكرىدە؛ ئوتتۇز بەشىنچى پەسىل، كەدخۇدالىق زىكرىدە؛ ئوتتۇز ئالتىنچى پەسىل، رىيائى مەشايخلار زىكرىدە؛ ئوتتۇز يەتتىنچى پەسىل، خەرابات ئەھلى زىكرىدە؛ ئوتتۇز سەككىزىنچى پەسىل، دەرۋىشلەر زىكرىدە.....

ئەۋۋەلقى فەسىل

ئول ئادىل سەلاتىن زىكرىدە

ئادىل ۋە ئاقىل پادىشاھ ئىبادۇللاھغە زىللۇللاھ. خىلافەت مۈلكى ئانىڭ فەرمانىدا، «ئىبنى جائلۇن فىل - ئەرز خەلىفە» ئانىڭ شەئىنىدە.

[17. ي] ئوتتۇز بىرىنچى پەسىل، غېرىب - غۇرۋالار زىكرىدە؛ ئوتتۇز ئىككىنچى پەسىل، تىلەمچى - سائىللار زىكرىدە؛ ئوتتۇز ئۈچىنچى پەسىل، قۇشچى - ئوۋچىلار زىكرىدە؛ ئوتتۇز تۆتىنچى پەسىل، پەرۋىشكارغا تۈزكۈرلۈك قىلغان نۆكەرلەر زىكرىدە؛ ئوتتۇز بەشىنچى پەسىل، ئۆي - ئوچاقلىق ئەر زىكرىدە؛ ئوتتۇز ئالتىنچى پەسىل، رىياكار شەيخلەر زىكرىدە؛ ئوتتۇز يەتتىنچى پەسىل،

مەيخانا ئەھلى زىكرىدە؛ ئوتتۇز سەككىزىنچى پەسىل، دەرۋىشلەر زىكرىدە ...

بىرىنچى پەسىل
ئادىل پادىشاھلار زىكرىدە

ئادىل ۋە ئاقىل پادىشاھ ئاللاننىڭ ئۆز بەندىلىرى ئۈستىگە چۈشكەن سايىمىسىدۇر، شاھلىق سەلتەنتى ئۇنىڭ پەرمانىدا، ئاللاننىڭ «مەن يەر يۈزىدە خەلىپە يارىتىمەن» دېگەن سۆزى شۇنىڭ شەندىدۇر.

[18. ت] ئادىل پادىشاھ رىئەتى تەئرىفىدىن بىيىكرەكدۇر، «ۋەلەدەت فى زەمنى سۇلتانى» ئاندىن خەبەر بېرىدۇر. ئولكى، ئاننىڭ زاتى بىرلە مۇباھىدۇر. كەۋنەين دەپدۇرلاركى، «ئەدلۇن سائەتەن خەيرۇن مىن ئىبادەتس - سەقەلەين».

پادىشاھى ئادىل ھەقدىن خەلايىقغە رەھمەتدۇر ۋە مەمالىككە مۇجىبى ئەمىنىيەتدۇر. قۇياشكە ئەبىرى بەھارى بىلە قارا تۇفراقىدىن گۈللەر ئاچار ۋە مۈلك ئەھلى باشىغا ئالتۇن بىلە دۇرلار ساچار. فۇقەرا ۋە ناتەۋانلار ئاننىڭ رەھىم مەداراسىدىن ئاسۇدە، زالىم ۋە ئەۋانلار ئاننىڭ تىغى سىياسەتىدىن فەرسۇدە. ھەراسەتتىن قويلار بۇرى خەۋپىدىن ئەمىن.

[18. ي] ئادىل پادىشاھنىڭ يۈكسەك مەرتىۋىسى ئۇنىڭ تەرىپ - تۆسىپىدىن بۈيۈكرەكتۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «مەن ئادىل پادىشاھ زامانىدا دۇنياغا كەلدىم» دېگەن سۆزى شۇنىڭدىن بېشارەتتۇر. دېمەك، ئادىل پادىشاھ پەخىرلىنىشكە لايىقتۇر. شۇڭا، ئىككىلا ئالەمنىڭ پەخرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «بىر سائەت قىلىنغان ئادىللىق ئىنسان ۋە جىننىڭ ھەرقانداق تائەت - ئىبادىتىدىن ياخشىراقتۇر» دېگەن.

ئادىل پادىشاھ ئاللاننىڭ خالايققا كۆرسەتكەن مەرھەمەتىدۇر، مەملىكەت ئۈچۈن تىنچلىق ۋە پاراۋانلىق سەۋەبچىسىدۇر.

(ئادىل پادىشاھ) قۇياش بىلەن باھار يامغۇرىدەك قارا تۇپراقتىن گۈللەر ئېچىلدۇرىدۇ، مەملىكەت خەلقىنىڭ بېشىغا ئالتۇن بىلەن دۇرلار چاچىدۇ. پۇقرالار ۋە ناتەۋانلار ئۇنىڭ مۇلايىم، دوستانە مۇئامىلىسىدىن راھەتتە، زالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ياردەمچىلىرى ئۇنىڭ سىياسەت تېغىدىن قورقۇنۇپ ئىچىدە، سۈرىدىن قويلار بۆرە خەۋپىدىن ئەمىن.

[19. ت] ۋە سىياسەتتىن مۇسافىر قاراقچى ۋە ھەممىدىن مۇتئەمىن. رافەتتىن ھەر مەكتەبەدە ئەتفالىلار غەۋغاسى ۋە خىلافتىدىن زۇئەفا ھىمايەتتە ئالارنىڭ ئەلالاسى، ھەيبەتتىن يوللار قاراقچىدىن خالى ۋە قول تولا ئۇلۇس مالى، زەبىتىدىن ئەلەمدار قەلەمى سىنۇق ۋە سىتەھكارلار ئەلەمى يىقۇق. جىددىدىن مەساجىد ئەھلى مەملۇ ۋە مەدارس بەھىس ۋە جەدەل خەيلىدىن غۇلۇۋ. قىساسى تىغىدىن ئوغرى ئىلكى ئەل مالىدىن كۇتاھ، ئىنتىقامى بىيىمىدىن قەتائۇت - تەرىق ھالى ئەدەم بەيبانىدا تەباھ. تۈنلەر دۇكانلاردا سودا ئۈچۈن شەمە ۋە ئەۋباش كۈچە گەشتىدىن كۆڭۈللەرى جەمە.

[19. ي] سىياسەتى ئاستىدا يولۇچى - مۇساپىرلار قاراقچى ۋە ھەممىسىدىن خاتىرجەم. مېھىر - مۇھەببەتتىن بالىلار مەكتەپلەردە خۇشال - خۇرام، ھىمايەتتىن زەئىپ بىچارىلەر ئەركىن - ئازادە. ھەيۋەتتىن يوللار قاراقچىدىن خالى، خالايقنىڭ مال - مۈلكى كۆپ، زەپىتىدىن ئەلەمدارلارنىڭ قەلەمى سىنۇق، سىتەھكارلارنىڭ ئەلەمى (بايرىقى) يىقۇق. تىرىشچانلىقىدىن مەسچىتلەر جامائەتكە تولغان، مەدرىسىلەردە ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە مۇنازىرىلەر قاينىغان. قىساس تىغىدىن ئوغرىلارنىڭ قولى ئەل مېلىدىن نېرى، ئىنتىقام خەۋپىدىن قاراقچىلارنىڭ يوقلۇق باياۋىنىدا خارابتۇر ھالى. سودا ئۈچۈن

دۇكانلاردا تۇن بويى چىراغ ئۆچمەيدۇ، ئېلىم - سېتىم قىلغۇچىلارنىڭ كۆڭۈللىرى كوچا - كويلاردا لاغايلاپ يۈرگەن باشباشتاقلاردىن غەم يېمەيدۇ.

[20. ت] شامدىن تا سەھەر خانەقاھلار ئىشىكى ئاچۇق ۋە خىلۋەتلەر ئىبادەت نۇرىدىن يارۇق. شەھەردە كويلار پاسىبانى ئول ۋە يازىلاردا قويلار شەبانى ئول. رەئىيەتتە سەرا ۋە باغۇراغ ئاندىن مەئمۇر ۋە سىپاھىغە كامى دىماغ ئاندىن مەۋفۇر.

كېچەلەر ئەر ۋە زۇئەفا ئىشى ئۇرغۇشتەك ۋە كۈندۈز ئەتفال ۋەرزىشى ئاق سۆڭەك. ئۈجۈزەلەر چەرخى ئۇنى مەددى نالەسى بىرلە ئاننىڭ دۇئاسىغە نەغمە ساز ۋە كەنزەكلەر مامۇق سەباماق كۈيى ئۇنى بىلە ئاننىڭ ئالقىشىغە نەغمە پەرداز. فۇقەرا ئىشى ئاڭا ھەم دۇئا ھەم نازىش، ئاننىڭ دەئىبى فۇقەراغە ھەم نەۋازىش.

ئاچلار غىزاسى بەزل ۋە ئەتاسى خانىدىن

[20. ي] شامدىن تا سەھەرگىچە مەسچىت - خانىقالارنىڭ ئىشىكى ئوچۇق، خىلۋەتخانىلار ئىبادەت نۇرىدىن يورۇق. شەھەردە كوچىلارنىڭ پاسىبانى ئۇ، يېزىلاردا قويلارنىڭ چۇپانى ئۇ. پۇقرالارنىڭ ھويلا - باغلىرى ئۇنىڭ شاراپىتىدىن ئاۋات، سىپاھلىرى ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يەتكەنلىكى بىلەن ئۇنىڭدىن شاد. (ئادىل پادىشاھنىڭ شاپائىتىدىن) كېچىلىرى ئەر - ئاياللار كۆڭۈل بەزمىسى بىلەن ياشىنايدۇ. كۈندۈزى بالىلار بىمالال ئوشۇقلىرىنى ئوينايدۇ. مومايلار يىپ ئېگىرگەندە، چاق ئاۋازغا تەڭكەش قىلىپ ئۇنىڭ ھەققىدە دۇئا قىلىدۇ. قىز - چوكانلار پاختا ساۋىغاندا، ساۋاغ ئاۋازغا جور قىلىپ قوشاق قېتىپ، ئۇنى ئالقىشلايدۇ. پۇقرالارنىڭ ئىشى - ئۇنىڭغا دۇئا قىلىش ھەم ئەركىلەش؛ ئادىل پادىشاھنىڭ ئادىتى - پۇقرالارغا سېخىلىق بىلەن مېھرىبانلىق كۆرسىتىش.

ئاچلارنىڭ غىزاسى ئادىل شاھنىڭ ھەدىيە ۋە مەرھەمەت داستىخانىدىن؛

[21. ت] ۋە يالاڭچاچلار لىباسى ئاننىڭ خەزانە ئۇتق - ئېھسانىدىن. مۈلك باغىن مەئمۇر قىلۇرغە ئەبرى سىيراب، مۈلك ئەھلى كۆزىن يارۇتۇرغە مېھرى جەھانتاب ۋە ئۆزگە مۈلكنىڭ رەئىيا - خەلقى ئاننىڭ ئارزۇسىدا ۋە يەنە كىشۋەر مەزلۇملارنى ئاننىڭ ئەدىلى دۇئاسى گۇفتۇگۇيىدا. ياخشى ئاتىغە ئۈلەمالار ئىشى رەسايىل تەرتىبى ۋە ياخشى سىفاتىغە شۇئەرا ۋەرزىشى قەسايىد تەركىبى، مۇغەننىلەر ئىشتىغالى سەناسى ئۈچۈن سۇرۇد تۈزمەك ۋە مۇسەننىفلەر مەقالى دۇئاسى ئاھەڭىدە نەغمە كۆرگۈزمەك ۋە خەلق رىزاسىدىن ھەق رىزاسىغە تالىب ۋە دادخاھ سوراردا سوراغ كۈنى ۋەھمى كۆڭلىگە غالىب.

[21. ي] يالاڭچاچلارنىڭ لىباسى ئۇنىڭ ئىنئام - ئېھسان خەزىنىسىدىن. ئۇ (ئادىل پادىشاھ) مەملىكەت بېغىنى ئاۋات قىلىدىغان يامغۇرلۇق بۇلۇت. مەملىكەت خەلقىنىڭ كۆزىنى يورۇتىدىغان نۇرلۇق قۇياش. شۇڭا، ئۆزگە مەملىكەتنىڭ خەلقى ئۇنىڭ ئارزۇسىنى قىلىشىدۇ. ئەللىرىنىڭ مەزلۇملىرى ئۇنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىنى دۇئا بىلەن تىلغا ئېلىشىدۇ. ئالىملار ئۇنىڭ ياخشى نامىنى تەرىپلەپ رسالىلەر يازىدۇ، شائىرلار ئۇنىڭ گۈزەل سۈپەتلىرىنى مەدھىيەلەپ شېئىر - قەسىدىلەر پۈتىدۇ. سازەندىلەر ئۇنى كۈيلەپ ناخشا ئېيتىدۇ، يازغۇچىلار ئۇنىڭغا ياخشى تىلەك ۋە دۇئا ئاھاڭىدا نەغمە - ناۋا تۈزۈپ ماقالە يازىدۇ.

ئۇ ئادىل پادىشاھ خەلقىنى رازى قىلىش ئارقىلىق ھەقتائالانىڭ رازىلىقىنى ئىزدەيدۇ؛ كىشىنىڭ ئەرز - دادىنى سورىغاندا، ئاخىرەتتىكى سوراقتىكى ۋەھمىسى كۆڭلىدە كۈچلۈك بولىدۇ. نەزم: [22. ت]

ئۇلۇس پادىشاھىيۇ دەرۋىشۋەش،
ئاڭا شاھلىقدىن كېلىپ فەقر خەش.

جەھاندارلارغا سىپىر ئىشتىباھ، بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 ۋەلى ئەھلى فەقىر ئالدىدا خاكى راھ. دەرىجىلىك ئىشلىتىش ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 جەھان مۈلكى ئالدىدا خاشا كچە، بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 ۋەلى بىر كۆڭۈل مۈلكى ئەفلا كچە. بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 بارى بىنەۋالار نەۋاسازى ئول، بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 ھەمۇل نەۋئىكىم، شاھ ئەبۇلغازى ئول. بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 كېلىپ ئەينى ئىنسانۇ ئىنسانى ئەين، بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 جەھان ۋارىسى شاھ سۇلتان ھۈسەين. بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 كى تا بولسە گەردۇنغە دەۋۋارلىق، بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 ئاڭا باقىي ئولسۇن جەھاندارلىق. بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 ۋەلى خەلق بۇ شەھدىن ئولسۇن نىشات، بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش،
 دەمى بولماسۇن خالى ئاندىن بىسات. بەدىئىيەت ۋە رەسەم ئارقىلىق ئىشلىتىش.

ئىككىنچى فەسىل
 ئىسلامپەناھ بەگ زىكرىدە

مۇنداغ پادىشاھغە مۇسۇلمان بەگ
 [22. ي] ئۆزى پادىشاھ، لېكىن دەرۋىش سۈپەت، شۇڭا ئۇ شاھلىقتىن كۆرە پېقىرلىقنى خۇش كۆرىدۇ.
 ئۆزىنى جاھاندارلار ئالدىدا ئاسمان بىلەن، پۇقرالار ئالدىدا يولدىكى تۇپراق بىلەن تەڭ كۆرىدۇ.
 جاھان مەملىكەتلىرى ئۇنىڭ ئالدىدا خەس - خەشەك بىلەن تەڭ؛ لېكىن بىر كۆڭۈلنىڭ
 مەملىكىتى بولسا ئاسمان بىلەن تەڭ.
 ئۇ بارلىق بىچارىلەرنىڭ غەمخورى، شاھلىقتا بولسا، گويا شەۋكەتلىك ئەبۇلغازى^①.
 جاھاننىڭ ۋارىسى - شاھ سۇلتان ھۈسەين ئىنسانلارنىڭ كۆزى، ھەقىقىي ئىنسان.
 ئاسمان - پەلەك ئايلىنىپ تۇرىدىغانلا بولسا، ئۇنىڭغا پادىشاھلىق مەڭگۈلۈك بولسۇن.
 بۇ شاھتىن خالايققا شادلىق يەتسۇن، يەرۇجاھان - ھايات ئۇنىڭدىن ئەسلا خالىي بولمىسۇن.

ئىككىنچى پەسىل
 ئىسلامپاناھ بەگلەر زىكرىدە

مۇنداق (ئادىل) پادىشاھقا مۇسۇلمان بەگ
 [23. ت] نەبىي خىزمەتدە تۆرتىنىڭ بىرىدەك. نامۇرادلار پەناھى ۋە پادىشاھلارنىڭ
 دەۋلەتخاھى. شاھغە دۇنيادا چىن دېگۈچى ۋە ئانىڭ ئاخىرەتى غەمىن يېگۈچى. يامانلار ئاندىن ھەراسان
 ۋە پاخشىلار دۇشۋارلىغى ئاندىن ئاسان. ئەل مالى تەمەئى كۆڭلىدە نابۇد ۋە ئەيالى خەيالىدىن زەمىرىدە
 نامەۋجۇد. مۇرادى رىئايە ئەمىنىيەتى ۋە مەقسۇدى بەرايا جەمئىيەتى. ئول مۇسۇلمانلارغا رىزا جوي ۋە

① ئەبۇلغازى - ھۈسەين بايقاراننىڭ لەقىمى.

مۇسۇلمانلار ئاڭا دۇئاگو، ئۆزىنىڭ زاتى تۈزۈك ۋە سەئىيى شاھ ئىشىكىدە تۈزۈكلۈك. شاھ ئىشىكى مۇنداق بەگدىن خالى بولماسۇن، دەۋلەت ئاندىن ئۆزگەگە ئىنتىقالى بولماسۇن.

ئۈچىنچى فەسل
نامۇناسىپ نايىب زىكرىدە

[23. ي] پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ خىزمىتىدىكى تۆت كىشىنىڭ (چاھارىارنىڭ) بىرىدەك. بەگ نامرات - بىچارىلەرنىڭ پاناھى ۋە پادىشاھلار ئۈچۈن دۆلەتنىڭ خەيرخاھى. ئۇ شاھقا بۇ دۇنيا ھەققىدە چىن (راست) سۆز دېگۈچى ۋە شاھنىڭ ئاخىرەت غېمىنى يېگۈچى. ئۇنىڭدىن يامانلارنىڭ كۆڭلى ۋەيران، ياخشىلارنىڭ مۈشكۈلى ئاسان. ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئەل مېلىغا تەمە يوق، ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئائىلە، بالا - چاقىلىرىنىڭ ئوي خىيالغا ئورۇن يوق. مۇرادى پۇقرالارنىڭ تىنىچ - ئامانلىقى، مەقسىتى، خەلق - جەمئىيەتنىڭ پاراۋانلىقى. ئۇ ھەمىشە مۇسۇلمانلارنى رازى قىلىشنى ئويلايدۇ. مۇسۇلمانلارمۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن دۇئالىرىنى ئايمىيدۇ. ئۆزىنىڭ زاتى ئېسىل ئەسلىدە، قىلغان - ئەتكەنلىرى ياخشىلىق شاھ ئىشىكىدە. شاھ ئىشىكى مۇنداق بەگدىن خالى بولماسۇن، دۆلەت ئاسمىنىدا بۇنداق بەگلەرنىڭ ئۆمرى قۇياشى زاۋال تاپمىسۇن.

ئۈچىنچى پەسل
نامۇناسىپ نايىب زىكرىدە

[24. ت] يالغانچى خۇدنىما نايىب نىسبەتى مۇسەللەمەئى كەزىب مىللەتى، نۇبۇۋەت تۆھمەتىن بوينىغا ئالغان ۋە جىبرەئىل ۋەھىيدىن دېگەنى بارى يالغان. مۇڭا ھەم شاھ خۇسۇسىيەتى ئىزھارى غەيرى ۋاقىئە ۋە يالغان بارى. يالغان ھۆكۈم يەتكۈزۈرگە بائىس تەمەئى شۇم، ئۆسۈرۈك پەرۋانە يەتكۈزۈرگە سەبەب ھەرىسى مەزمۇم. نېمە ئالۇردا يالغان ئاڭا چىن ئورنىغا ۋە مۇسۇلمانلارغا نۇقسان ئاڭا دىن ئورنىغا. ئايتىغانى يالغان چىن دېمەكى مەھال، رىشۋەت ئالۇردا ئۆزگە سۆز دەپ، ئەمما كۆڭلىدە ئۆزگە خىيال. مۇنداق نايىبكى، بىر بولغاي فېئىلىۋ قەۋلى، شاھ ئىشىكىدە گۈم بولغانى ئەۋلى.

[24. ي] يالغانچى، شۆھرەتپەرەس نايىبلارمۇ سەللەئى كازىپ گۈرۈھىغا تەۋە. ئۇلارنىڭ پەيغەمبەرمەن دەپ دەۋا قىلىشى، ئاللاننىڭ جەبرائىل ئەلەيھىسسالامدىن ئەۋەتكەن ۋەھىيلىرىنىلا سۆزلەۋاتىمەن، دېگەنلىرى پۈتۈنلەي يالغان. شۇنىڭدەك، شاھتا بولمىغان خۇسۇسىيەتلەرنى بايان قىلىپ دېگەن - ئېيتقانلىرىنىڭمۇ ھەممىسى يالغان.

ئۇنىڭ يالغان ھۆكۈم يەتكۈزۈشىگە سەۋەب شۇم تەمەيى، ساختا پەرمان يەتكۈزۈشىگە سەۋەب ئاچ كۆزلۈكى. بىرنېمە ئالماقچى بولسا، چىن ئورنىغا يالغان سۆزلەيدۇ، دىن ئورنىغا مۇسۇلمانلارغا زەرەر يەتكۈزۈشنى قويدۇ. ئېيتقانلىرى يالغان، چىن سۆزلىشى قىيىن، پارا ئالغاندا باشقىچە سۆزلەيدۇ، يۇ، كۆڭلىدە باشقىچە خىيال سۈرىدۇ. سۆزى بىلەن ھەرىكىتى بىر بولمىغان بۇنداق نايىبلارنىڭ شاھ ئىشىكىدىن يوقالغىنى ئەلادۇر.

«مههوبول - قولوب» ننگه قولیا ما نوسخسی

بسم الله الرحمن الرحيم

حمدارکاکم ذاتیغه و ثنا انکاکم احسانیغه
 حمدانجه کم سزاوار دورا تیسیم و ثنا اجه کم ی
 بار ورتیسیم و ثنا واته جمع کالات صفاته
 برله موصوف و صفاتیدین مجموع کالات کشف
 ایللیغه مکشوف تنزیهی تیل برله شرح قیلودین
 مبراً تقدیسی ایل صف ایتاردین معرا عظمت
 باعید اسپرد وار بر نیلو فردین کم و قدرته لید
 نجوم ثابت سیارا اول نیلو فریوزیدیا برجه خطوه

نیلوز

1

2

نیلو فریوزیکاشنیم ساججوبی هم اول و شنیم
 سویدین نیلو فرزار بکده کلستان ارم آججوج
 هم اول نیلوزنی جنبی و اوج نگون برکدای
 نیلوزمند و جاره سازلیغی الید بود هر قلمون
 بر چاره بخرسوند و جودی ملا خط سیدا آویزش
 نامو جود و ذاته مطالبه سیدا اولین و آفرین
 بودنی بود خوان حج تکراسیدا عالیشان لار
 زرقیغه سایش تعقلی و عالی مکان آگاه لار
 جملیغه قایل قمار لیغی ضرری ثابت سیار
 نترن نینگ جلفان یغرا غلاری جبار لیغی
 قیون اوچورورغده هر غدار پت الحزن نینگ

توکولکان تفرا غلاری یوق نه بار و بار نه یوق یوق
 انیک و اتیغه آسان و بار یوق انیک حج
 دین امیدوار و قدیدین هر اسان بر اوج تفرق
 ملکوت ضلیدا خلافت تختی غه اولتورتاق انکا
 یرا شور و میلار ملایکه مقربین فخر بشوا قلدقان
 بوینیغه لعنت طوقه اول سالاور غم قادریم
 قدرتیدین مونجه یوزام غیبت بولب ساعت و
 موجوداندین ایرماسی و رعیت اون سکر نیک
 عالم ادم یرا تیبلا ماکت برکشینی اوشم فرید
 مستحیت اول قیلا الورا انکا کلدی سلم باموژ
 کراوزی ایردی سبب لیک بولدی سبب

بحان

3

4

سبحان و الملک و الملکوت سبحان و القدره
 و الجبروت جلالت و عمت نعمه و لاله غیره
 نوت سیدالمسلین درودنا محدود اول
 مجرب علمت محمود غم کم حق سبحانه و تقا انچه قرب
 و منزلت بردیکیم و عالم و ادم وجودیدین مقصود
 انساک جودی ایردی نخسته طینتی روح پاکتین
 ظاهر و فرضنه طلعتی عناصر ترکیب دین ظاهر غنا
 نیک بیسیح انقاسی و تفراغی یعقوب کوز نینگ
 طوطیسی و سویسی خضر چشمه س نینگ لاله
 و اوت کایم درختی نار می نینگ شتغالی و بو
 روح پاک یری باژور و وجهه روح نداک دیک

مصاحبکی شائیدا اصحابکی کا النجم صبا
 احد علمه علی الہ واصحابہ الیوم الدین
 فقراننا کہ ایسی و غایب توره لارنیک حبرہ کئی
 الفقیر الحقیر علی شیر ملقب بالنوای غفر ذنوبہ و
 عیونہ مونداع عرض قلیور واداسین اوزیکار
 پلورکنم بو خاک رپریشان روز کار شبا
 اوانه نیک بدایتی دین کہولتہ زمانی نیک
 نہایتی غچہ دیزان واقعاتدین و کپہر
 حوادثاتدین و ہرقتہ انکیز بو قلمون بو غیدین
 وزمانہ رنگ آمیز کونا کون بو غیدین مدتی
 مدید و عمد بعید و ہر نوع شق و صورتہ او قدم

6

ماجدیدا اولار قدمی میکان یر کا یوز قویم
 و سجدہ کترتدین ما نکلام ترہ سین سویدوم
 کا ہی صفا خانقاہ اہلی ابریقی غہ سو قویماق برہ
 برہ ار جند بولدوم و کا ہی فنا دیر سبوکش
 لیکہ دین سر بلند بولدوم کا ہی لہم لار الید
 خاریق ہ کا ہی ارازل لار الید بے اعتبار
 لیق دست بردی کا ہی عشق کوی و ابے بک
 لیق وادی کش بری جہرہ لار کا ہلاکت
 لیک دست بردی و کا ہی جنون محمد سید
 ارازل لار بو صوفیہ سلعے اور دیلاز و اطفال
 لار باشیمو تاشس باغہ و دیلاز کا ہی شہدیم

8

سزا و اژ طایر سدرہ نشین براق برق کا
 و سایر روح الامین بک علوی خواجی افلاک
 شبستان یوزی بہار دین روشن و ملائکہ
 عیونہ خوشی غبار دین کاشن کلہر شائیدا
 ینطق عن الہوی و نطق بیا نیدا ان ہو وحی
 اسرار الہی غہ ذاتہ امین عنایت نامتہ غی
 اتی رحمۃ للعالمین نظم ایکی کیوی ایکی لیلۃ
 بو سکلع ایکی لیل کچھ یوزی بدتر بو لیل بدرا و کوی
 شمع شبستان غدار دین خوی اندا کو کبستان
 بو کو کبلک نہ ایذا بہ ستری موجود بنوۃ معشریغہ
 و مقصود بنوۃ سپہریدا تو پیش ایر کا نہ معلوم

5

مصاحب

و ہر طور ہر سلوک کسو تدا یو کوردوم و اوزوم
 یخش میان خدمتغہ و صحبتغہ تیکوردوم و کمالیت
 و فنا ویرا بنڈا شیون کور کوردوم و کا ہی غرت
 و عنا بوستانیا انجمن توردوم نظم کہی تا تم
 فلک دین نا توانلق کہی کوردوم زمانین
 کامرانیق بسی اسبغ ساوق کوردوم زماندا
 بسی اصبح جو جوتک تم جہاندا افلاس نا توانلق
 ہکامیدایغہ غلاکت نامر اولیق ایامیدا و کا
 علم مدارہ سید اصف نعال پیر توتتم و علما
 مجالسیدا اولار قدمی میکان یر کا قدم اور و
 علم نور دین کو نکلو منی یار و ستوم کا ہی اتقیا

7

ماجدیدا

ایلی ستمیدن غزبت کا تو شتوم و غریب خلاتوغ
 تو شولدوم کا ہی جبال قلدسی آلام کا ہم بولدی
 و کا ہی صحرا ایتا کی پناہم بولدی کا ہی پوشد
 لار دین غرم وطن قلدیم و حمل زاویہ سیدا
 نشین قلدیم و کا ہی غزبت و علیل و غریب
 زیل بولدوم کا ہی غزلار خاتمی دین اور و
 بدہ مند قلدیم و سور و منی دلپسند تا تم
 نزم کروون مسکا کر جفا و دونلوق قلدی بختم
 کبی ہر ایشد از بونلوق قلدی کہ کام ساری
 راه نمونلوق قلدی القوسی بوقلو نلوق قلدی
 اما شغل و کامر املق جاغیدا و خلق سچوے
 اولوغدا

9

10

بولغاغیدا و کا ہی امارت مندید اولتودوم
 حکومت محکمید ادا خودالینچ لودوم و کا ہی
 بادشاہ لینغ نیایت داشیو تقرب توزدوم و نظارہ
 ایمل اوزومنی کور کوزدوم و کا ہی مصلحت ایونین
 مکان قلدیم اکا بر و اشرف تعظیم یوزدین
 مہمان قلدیم و کا ہی شاطر باغیدا بنم طرح سالدیم
 و ساقی و مطرب بنم سماعید بہرہ آلدیم و کا ہی
 سلاطین مخالف تاریدا ارغندیم و مناہت تاریدا
 غہ قراریم کا ہی حرب معہ کا سیغہ اوزومنی سالدیم
 و جہل و نہ تلیق گشتین بونیمو مقہ آلدیم کا ہی خیرات
 اعلیغہ اوزومنی قاتیم و ہر نوع خیر قیغہ لاری توزاتیم

10

انہ انکیم سعیدین رباطلہ بولدی و اندین مسافر
 لارغشا طلہ بولدی نظم صعاغیدہ تو شوبا کو تصور
 پندار اوزومنی جاہ اولوغلو قہ ایلا دیم اظہر ہاز
 بو مقدمات مقصود بو کہیم کور لویہ ایونلور
 و عالم اعلیغہ ہر نوع ایملکا اوزومنی تیلوروب
 یخشی و نیامان افعالینی پلیب و بیان و شی
 نینک خصہلت لارین تجربہ قیلیم من خیر
 شہ لاردین نوش و نیش کو کسو مکاتب
 دور و لیم و کور سیم زخم و مرہمین کو نظم درک
 ایتیب دور و زمان اعلیغہ من بعض اصحاب
 و دوران خیالی دینی بعضی اخبار کہ بو حال لار و خبر سیزو
 کونکول لاری

11

12

کو کل لاری بو خیر شتر دین اثر سیر نظم
 نہ بدکای اول کسینکم شہد منی تا تا بدوز کہ کچ
 و صبح کہ اول جو جو کور و رولوا جغہ ہلوز زیل
 مسافر کہ پوریہ ایلا رفا قوم توزانک و یوشاغ
 خارہ و قاتینغ و بو اصحابت و احباب لارغہ
 شپاہ قیماق اولار نے بو حال لاردین اکا ہلما
 واجب کوروندی ہر طائفہ خصال دین و توفیق
 و ہر طبقہ احوال دین شعور لاری بولغای کہ
 نامناسب خلق صحبتہ شتاب قیلیم ایلاز
 و نامناسب ایل خدمتی دین و صحبتین اجتناب
 قد فایلاز بلکہ واجب ایلاز و باری ایل پہلہ

فخه ملازلارين سوزد يما كاي ناز و مهر نوع ايل صحتي
 و خصوصيتي كه اولار غم هوس بولغاى و بوفقر
 نيك كچه سبي اولار غم بولغاى و شياطين بگر
 فريبى دن بازي يما كاي ناز جون بو مقاللا نيك
 قلوبه محبوب لونغى معلوم بولدى انكا محبوب
 القلوب نام نبت قلندى ان اوج قلندى
 و بوفتولكان فوايد نيك كسيفتى جون فتلدى
 اولقى قسم برال نيس نيك فعال و احوال
 كسيفتى اللى قسم حمده افعال و زميه خصال
 خاصيتى او بونجى قسم متفرقه فوايد امثال و صو
 اميد او ككم جون او قوغوجى بلا او قور وقت و

اعتبار

13

14

اعتبار كوزى برله نظر سالغا يلا ر و هر قيسى اوز فهم
 اورا ك لار يغه كورا بهره الغاى لار فتو كو چكا هم دعا
 برله بهره تيكور كاي لار اول عا دين رو صنى سيون
 دور كا يلا اولقى قسم خلايق و افعال و احوال
 و اقوال نيك كسيفتى و اول قرق فصل دور اولقى
 مصداق عا دل سلاطين ذكر يدا ايكنجى فصل
 اسلام پناه پيك كريد ا و بونجى فصل نامنا
 نايب كريد ا و تور تونجى فصل ظالم جاهل و فاسق
 پادشاه ذكر يدا بشنجى فصل فاسق و بد معا
 بها و ر لوق لافين اورغان لار ذكر يدا اللى
 و صديقا اول لار ذكر يدا يشنجى و سلسل غيلىق

قوا جو يك ذكر يدا سكرنجى فصل شاه او كوى
 اوزيكامشابه بولور ذكر يدا تو قوز و بونجى فصل
 شيخ الاسلام ذكر يدا او نونجى فصل قضا
 ذكر يدا اون برنجى فصل مفتى و فقيه لار ذكر يدا
 اون ايكنجى فصل مدرس لار ذكر يدا اون
 او بونجى فصل طببا ذكر يدا اون نورونجى فصل
 نظم حكمتا ذ نيك خنكش نغمه نوا قوشلاري
 ذكر يدا اون بشنجى كاتيب ذكر يدا اون شبا
 و پرستان اهلى ذكر يدا اون تشنجى فصل
 امام لار ذكر يدا اون سكرنجى فصل امام لار
 و موعون لار ذكر يدا اون تو قوز و بونجى فصل

خط

15

16

حفاظا لار ذكر يدا يكرنجى فصل مطرب و مغنى
 ذكر يدا يكرم برنجى فصل قصه ساز و قصه خوان
 ذكر يدا يكرم ايكنجى فصل نصيحت اهلى و اعطال
 ذكر يدا يكرم او بونجى فصل اهل نجوم ذكر يدا يكرم
 تور تونجى فصل تجارت اهلى ذكر يدا يكرم بشنجى
 فصل شهد و اليب تعوجى لار ذكر يدا يكرم
 اللى فصل بازار كاسب لاري ذكر يدا يكرم
 يشنجى فصل ساير هنر و صفت پرداز ذكر يدا
 يكرم سكرنجى فصل شحنة و ذندان و عسل لار
 ذكر يدا يكرم تو قوز و بونجى فصل و بهابنجى لوق
 ذكر يدا او تور تونجى فصل تنيم و لئيم لار ذكر يدا

او تویر برنجی غریب به لار ذکر بیدار او تویر اکی و صل
 مبرم کدالار ذکر بیدار او تویر او جوگی فضل خوشی
 صیاد لار ذکر بیدار او تویر تویرنجی فضل تربیت
 تا سببی نیک نیک قتلغان نوکر لار ذکر بیدار او تویر
 شعی فضل کداحدالتی ذکر بیدار او تویر اکی فضل
 ریایی شایخ لار ذکر بیدار او تویر سخی فضل
 خزیات ایللی ذکر بیدار او تویر سکرنجی فضل
 درویش لار ذکر بیدار او اولقی فضل اول عادل
 سلطان ذکر بیدار عادل و عاقل بادشاه
 عباد امدغه ظل لقد خلافت ملک انیک مانیدان
 از جاعل فی الارض خلیفه انیک شایخ نیدان
 عاد

18 17

عادل بادشاه رفعتی تعرف دین بیک اک دوش
 ولدت فی زمین سلطان اندین خبر بر دوش
 اولکه انیک نیک برله مبا هی دور کونین دیب
 دور لار که عدل ساعة خیزمن عبادۃ الثقلین
 بادشاه عادل حق دین خلا توغم رحمت دوش
 و مالک کما موجب امنیت دوش تویش
 و بیک بر بهار سله و الفراق دین کل لار آچار
 و ملک ایللی باشیفه التون پده در لار ساچار
 فقرا و نانا تو انلار انیک فتی مدار کسیدین
 انموده ظالم و عوان لار انیک تیغ سبا
 سته دین فرموده و استی دین قوی لار کوبی

شام دین کسچر خاناه لار انیک ابقوق نو
 طوت لار عبادت نوز دین یاروق نشمد و
 کوی لار پاسبانه اول تو یازیلار دا قوی لار شام
 اول رعیت غم سرا و باغ راغ اندین محمود و سپاه
 کام دماغ اندین موفور کچه لار ایر و ضعفا ایش
 اور غوش تکت و کوندور اطفال دزیریش آق
 سونکاکت عجزه لار جوجی اوز مدی ناله سه برله
 انیک و عسیفه نغم ساز و نیک لار موق سببا
 کوی اوز پده انیک القیشیفه نغمه پیر داز فقرا
 ایش انکا هم دعا هم نازیش انیک دایه فقره
 هم نوازش انج لار غراسه بزل و عطاسه

20 19

خونین امینش و سیاتی دین سافر قراچی
 و همیدین مطمئن راغتی دین هر مکتب طعنا
 لار فوعاشی و خلافتی دین ضعفا حمایتی لار
 نیک ملکاشی بی دین بول لار قراچی دین خلافت
 و قول تو لا او کوس ماله ضبطی دین علم دار قلمی
 سنوق و ستمکار لار علمی بقوق جدیدین مساجد
 ایللی مملو و مدارس کت و جبل خلیدین غلو
 قصاصی تعینین او غریک لیکه ایل مالیدین کوتناه
 انتقامی پمیدین قطاع الطریق حاله عدم
 بیایدان تباة تونلار دکانلار داسودا او
 شمع و اویش کوجه کشتیدین کونل لاری جمع
 شایخ

دیلا نکاج لاریکسی انیکانہ لطف اندیز
 ملکین معوقلو فرہ ابر سیراٹ ملک
 کوزین یار و توفہ مد جہانتاٹ و اوزرک
 نیک رعایا خلق انیکانہ سیدانویہ کشتو مظلم
 لاری انیکانہ عاسی کفت کوی اخیختے ایتہ
 علما لاریستے سایل تریتی و یختے صفا تیختے شورا
 وزیشتی قضا ید تریکیغ معنی لاریشتعالی سنای
 اوجون سرو دوزماک و مصنف لاری مقادعا
 لیکے دانغ کور کوزماک و خلق رضا سیدین حق
 رض سید طالب و دادخواہ سوار و سوراع کون
 و عمر کویکلیکا غالب نظم او لو پادشاهی درو
 وش

21

وش انکا شاماتق دین کلب خوش جماندار
 سپد اشتباه و لا اہل فقر الیذا خا کرانہ حکام
 ملک الیذا خاشاک جہنم و لے بر کونکل ملک اولک
 باری بہنو الارنوا سازی اولن مول نو علم
 شاہ ابو الغازی اولن کلب عن انک
 انسان عین جہان وارنہ شہل حکام
 حسین کہ تا بولہ کردون غم و دار لیتی
 انکا باتے اولسون جہاندار لیتی و لے خلق تو
 دین اولسون نشاط ثوی بولما سون خلا
 اندین بساط ایکبخی فصل اسلام بنا
 پیک کردیا مونداغ پادشاہ فرہ مسلمان پیک

22

بی خدمتی تورنہ نیک بیدیک نامراد لاری پانی
 و پادشاہ لاریک دولت خواہنی شاخ و دنیا دا
 چن و یکوچی و انیکانہ فتنہ علم کیوچی یانلا
 اینین ہراسان و یختے لاری شوار لینی اہل
 اسان این لاطنی کونکلیدانا بو و عیال خالی
 خریدانا موجود شمادی رعایا امینی و مقصودی
 برابا جمعیتے اول مسلماندار غور رضا جوی نو مسلمان
 انکا دعا کوی اوزری نیکانہ تو زوک و سعی شاہ
 ایشکیدا تو زوکلو کوش شاہ ایشکے مونداق پیک
 دین خالی بولما سون دولت اندن یا زورکا کا
 انتقا بولما سون اوجون فی فصل مناسبت
 ذکریدا

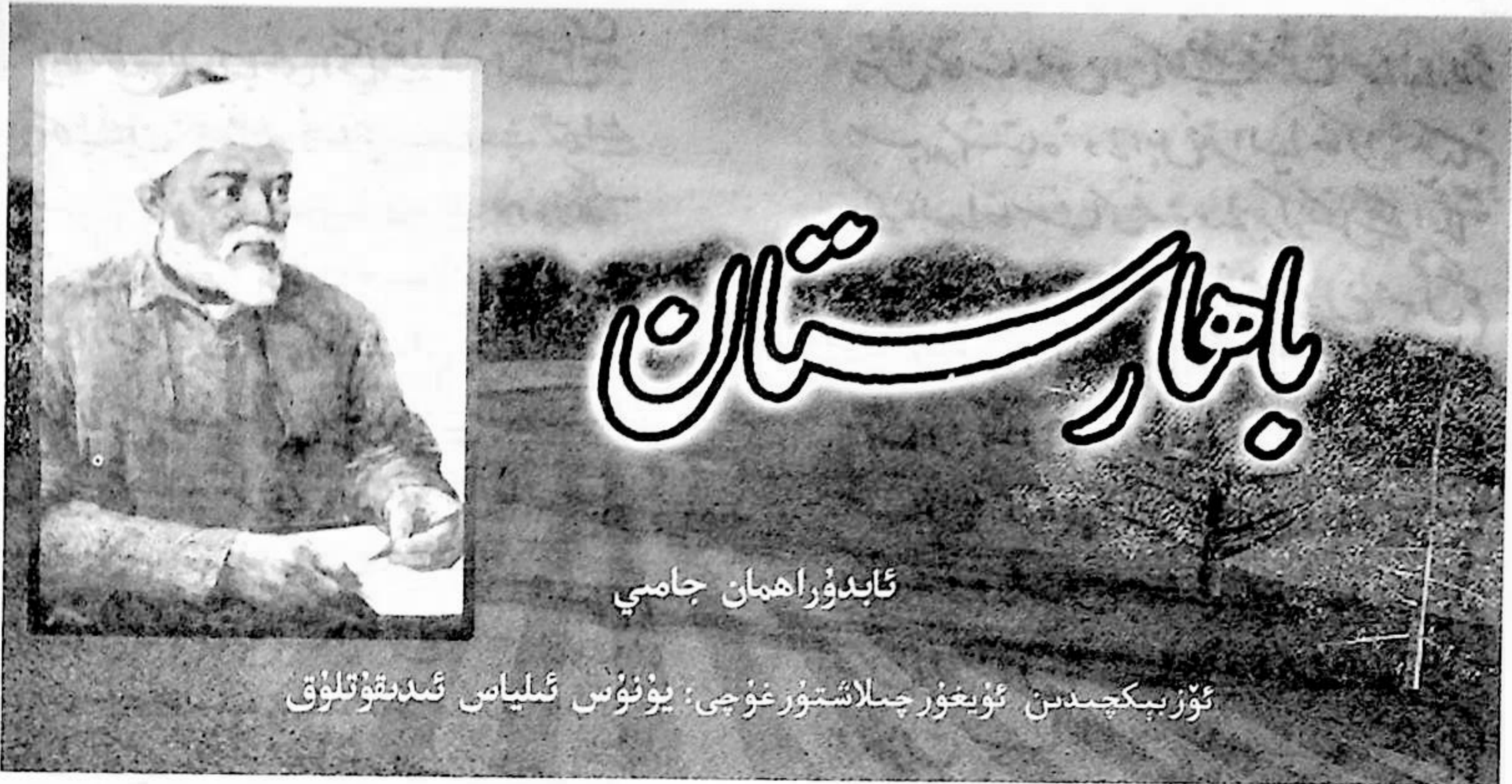
23

ذکریدا یانغاجی خود غانا نیک تہی مسلمہ کذابتے
 نبوت تہمتین بو نیقہ الغان و جبرائیل و جبرائیل
 دیکاز باری یانغان سو نکا ہم شاہ خصوصیتی
 اظہاری غیر واقع دیا نغان باری یانغان حکم
 تیکورور کا باعث طمع شوم اوسرک پروانہ
 تیکورور کا سبب حصہ موم نہ الورد یا لغان
 انکا چن اور نیقہ نام مسلماندار غم نقصان انکا
 دین اور نیقہ ایتغاف یا لغان چن دیا کہ محال
 رشوة الورد اوز کا سوز دیب اما کونکل دا اور
 اوز کا خیال مونداغ تا یکب بر بولغای فعلی قول
 شاہ ایشکدا کم بولغانہ اولے تور نو بچی فصل

24

(داؤامی کہینکی ساندا)

(نہ شرگہ تہیار لغوچی شنجاک ٹونو پورستہتی فلولوگیہ ئنستتوتندا، پروفیسور)

ئابدۇراھمان جامىي

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: يۈنۈس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق

كىرىش سۆز

بۇ خۇش كۆڭۈل چېغىمىزدا قەدىرلىك ئوغۇل زىياۋۇددىن يۈسۈف... ئەرەب تىلى باشلانغۇچ قائىدىلىرىنى ۋە ئەرەب ئىلمى قائىدىلىرىنى توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. مەلۇمكى، كىچىك بالىلار ۋە تەجرىبىسىز ياشلار قۇلقىغا ناتونۇش ئاتالغۇلار ۋە تەبىئىيەتكە يىراق نەرسىلەرنى ئۆگەنگەندە، يۈرىكى چۆچۈيدۇ، كۆڭلىگە قورقۇنچ توزانلىرى قونىدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ دىللىرىغا مۇرۇۋۇۋەت، خاتىرىلىرىگە مەدەت بېرىش مەقسىتىدە بەزى - بەزىدە داخلىق شەيخ ۋە بۈيۈك ئۇستاز مۇسلىھەتتىن سەئىدى شىرازىينىڭ «گۈلىستان» دىن:

«(گۈلىستان) ئەمەستۇر، جەننەتتىن نىشان،
خەشەك - تىكەنى ھەم ئەنەبەرگەدۇر قان.
جەننەت دەربازەسى ئۇنداكى بابلار،
فەيز تولا قىسسەلەر چىن ھەۋزى كەۋسەر.

پەردەگە ئورالغان نۈكتەلەر پىنھان،
بۇلارغا رەشك ئېتەر ھۈر ئىلە غىلمان.
شېئىرلارى دەرەختدۇر ئېگىز، ھاسىلدار،
لۇتقى شەبەندىدىن ئارىقلارى بار.»

دەپ بىرنەچچە قۇر ئوقۇتار ئىدى. شۇ ئەسنادا ئېسىمگە سەئىدىينىڭ تەۋەررۈك سۆزلىرىدىن شەرەپلىنىپ ۋە گۈزەل شېئىرلىرىدىن ئىلھاملانىپ، شۇ تۈر ۋە شۇ ئۇسلۇبتا بىرنەچچە ۋەرەق ئىجاد قىلىپ، ھازىرلارغا داستان، غايىبلارغا سوۋغا قىلىش پىكرى كەلدى ۋە بۇ مەنە ئەنجامى مۇشۇ تەرىزدە ئاخىرىغا يەتتى...

لاتافەتتىن ھەر گۈلىستاندا
گۈللەر ياشناپ ئېسەر رەيھانلار.

سەير ئەيلە بۇ «باھارستان» دا،
كۆرۈنۈر ئۇندا گۈزەل گۈلىستانلار.

بۇ «باھارستان» سەككىز رەۋزە (باغ)دىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ جەننەت رەۋزىلىرىنىڭ ھەربىرىدە ئۆزگىچە گۈللەر جىلۋىسى ۋە ئۆزگىچە رەيھانلار ئەتىرى بار. بۇنىڭ گۈل - چېچەكلىرى كۈز شامىلىدىن خازان بولماس ۋە رەيھانلىرى قىش سوغۇقىدىن سولماس. بىرەر مەقسەت تەكەنلىرىدىن خالىي ۋە بىرەر تۆھپە - تەلەپ خەشىكىدىن پاك بۇ باغنى سەير قىلغۇچىلارغا بىرلا ئىلتىماس شۇكى، بۇ باغنى سەير ئېتىپ تاماشا قىلغىنىڭىزدا، بۇ چىمەننى ئۆستۈرگۈچى جىگرى قان، دىلى ۋەيران بولغان باغۋەننى دۇئا بىلەن ياد ئېتىپ، ماختاش بىلەن شاد ئەيلىگەيسىز...

مىننەتدار بولسا ئۇنىڭدىن،
قىلسا ياخشىلىق قولىدىن،
ئەتسە ماڭا دۇئالار،
ماڭا پەقەت شۇ قالار.

بەختلىكلەر ئىچرە ھەر كىم،
بۇ باغقا كىرسە گەر جىم،
يا يېسە يېمىشىدىن،
ھۈزۈرلانسە سايسىدىن،

* * *

بىرىنچى رەۋزە دەرۋىشلەر توغرىسىدا

ئاغدۇرۇۋەتمەك ئاساندۇر.

ھېكمەت

كىبىرسىزلىك لاپىن ئۇرما، ئۇنى كۆرمەكتىن كۆرە،
قاراڭغۇ تۈن چۈمۈلىنىڭ ئىزىن كۆرمەك ئاسانراق.
كىبىر كىرىن ئېرىتمەكتىن ئاسان ئېرۇر شۈبھىسىز،
يىڭنە بىلەن تاغنى قېزىپ ئاستىن - ئۈستۈن ئاغدۇرماق.

ھىرات پىرى ئابدۇللا ئەنسارىي^①... ئۆز ئەسھابىلىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ: «ھەربىر پىردىن بىر سۆز ئەستىلىك قىلىلار، ئەگەر بۇ ئىش قولۇڭلاردىن كەلمىسە، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى بولسىمۇ يادلىۋېلىڭلار، بۇنىڭدىن بەھرە ئالغايىسىلەر» دەر ئىدى.

ھېكايەت

شېبلى ساراڭ بولۇپ قېلىۋىدى، ئۇنى ساراڭخانغا ئاپىرىپ قويدى. بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ ئۇنى كىشىلەر يوقلاپ باردى. — سىزلەر كىم؟ — دەپ سورىدى ساراڭ ئۇلاردىن.

ئەي سېنىڭ نامىڭدىن يىغلىدۇ ئىشقى،
نامە - پەيغامىڭدىن^② يېغلىدۇ ئىشقى.
كوچاڭدىن كىم ئۆتسە بولىدۇ ئاشقى،
ئىشكىۋ پەنجىرەڭدىن يېغلىدۇ ئىشقى.

ھېكايەت

— بىز سىزنىڭ دوستلىرىڭىز بولىمىز، — دېيىشتى ئۇلار.
شېبلى قولغا تاش ئېلىپ ئۇلارغا ھەيۋە قىلدى. ئۇلار قېچىپ كېتىشتى.
— توختاڭلار، ئەي دەۋاگەرلەر، — دېدى

ئەبۇ ھاشىم سوپى دەيدۇ:
— يۈرەكتىن كىبىر رەزىللىكنى
يۇيۇۋېتىشكە قارىغاندا، تاغنى يىڭنە ئۇچى بىلەن

① ئابدۇللا ئەنسارىي (1006 — 1088) — تەسەۋۋۇپنىڭ بۈيۈك شەيخى، مۇتەپەككۈر، پەيلاسوپ ۋە شائىر، كۆپىنچە ھىراتتا ياشىغانلىقى ئۈچۈن «ھىرات پىرى» دېگەن نامنى ئالغان.

② پەيغام — ئۇچۇر، خەۋەر، ياخشى خەۋەر.

ھېكايەت

شەيخ ئەبۇ سەئىد ئىبنى ئەبۇل خەيردىن^②:
— سوپىلىق نېمە؟ — دەپ سورىغىنىدا، ئۇ
شۇنداق جاۋاب بەردى:
— بېشىڭدا بارىنى چىقىرىپ تاشلا،
قولۇڭدا بارىنى باشقىلارغا بېرىۋەت، باشقىلار
ساڭا نېمە قىلىشىمۇ چىدا.

سوپىلىقنى ئىستىسەڭ ئۆزۈڭدىن بولغىل خالاس،
چىقىپ كەتسۇن دىلىڭدىن پۈتكۈل ھاۋايۇ
ھەۋەس.
قولۇڭدا ھەر نە بولسا، باشقىلار قولغا بەر،
يۈز بالاغا بەرداش بەر، بارچىگە تەڭ قۇلاق ئاس.

ھېكايەت

روپەم^③:

— مەردانىلىك — ئۆز بۇرادەرلىرىنىڭ
كەمچىلىكلىرىنى كەچۈرۈش ۋە كەينىدىن
كەچۈرۈم سوراش لازىم بولمايدىغان ئىش
قىلىشتۇر! — دەر ئىدى.

ئىككى نەرسە مەردانىلىك بولۇر بىل،
ساڭا ئېيتىپ بېرەي بىر — بىر قۇلاق سال.
بىرى شۈلكىم، كەچۈرەر بىل دوستلۇرۇڭ،
خاتالىرى بولسا ھەممىم، كۆپ قوپال.
ئىككىنچىسى ئۆزىلىك ئىش قىلما ھېچ.
مەرد كىشىگە ئۆزرە سوراش كۆپ مەھال.

ھېكايەت

يۈسۈف ھۈسەيىن رازىي^④:

— ھەممە ياخشىلىق بىر ئۆيدە بولۇپ،
ئۇنىڭ ئاچقۇچى تەۋازۇ ۋە كەمتەرلىكتۇر. ھەممە
يامانلىقمۇ باشقا بىر ئۆيدە بولۇپ، ئۇنىڭ

ئۇ، — دوست دوستتىن قاچمايدۇ ۋە ئۇنىڭ جاپا
تېشىدىن ساقلىنىشقا ئۇرۇنمايدۇ.

چىن دوستتۇر — دوستلۇقى ئېشىۋەرسە گەر،
دوستىدىن يامانلىق كۆرگىنىدە ھەم.
بېشىغا مىڭ جاپا تېشى ياغسىمۇ،
مېھىر ئۆيى ئۇ تاشتىن بولۇر مۇستەھكەم.

ھېكايەت

ئەبۇلھەسەن قۇشەنجى ئېيتقانىدى:
— دۇنيادا بىرەر نەرسە ھېسابىغا ياكى
بىرەر نەرسە غەرىزىدە دوستلۇق بىلدۈرگەن
كىشىدىنمۇ خۇنۇكرەك نەرسە يوق.

دوست ھەجرىدىن ئاشىق كۈتەر ئادالەت،
يا ۋەسل ئىشىكىدە تۇرار بىر ھالەت.
دوستلۇقتىن ئۆزگە بىر مەقسىتى بولسا،
ئالەمدە بارمۇ ھېچ بۇنداق رەزالەت^①.

ھېكايەت

ئېيتۇرلاركى، ئەبۇ ئەلى دەققاق ئۆمرىنىڭ
ئاخىرىدا شۇنداق بىر دەردكە يولۇقتى، ھەر كۈنى
تاڭدا ئۆگزىگە چىقار ۋە قۇياشقا يۈزلىنىپ
شۇنداق سۆزلەرنى دەر ئىدى:
— ئەي مەملىكەت سەرگەردانى، بۈگۈن
ئۆزۈڭنى قانداق سېزۈرسەن ۋە نە جايلارنى
كېزۈرسەن؟ بۇ يەردىنمۇ غەمكىنرەك يەر
كۆردۈڭمۇ ۋە بۇ تائىپە ئەھۋالىنى سورىدىڭمۇ؟
ئۇ تاكى قۇياش پاتقۇچە شۇنداق سۆزلەرنى
سۆزلەپ تۇرار ئىدى:

سەنچە ئالەم كەزگەن بارمۇ، ئەي قۇياش،
يولدىن بىرەر سوۋغا بىزگە قىل يولداش.
بۈگۈن ئىشىق يولىدا ئۇچراتتىڭ كىمنى،
دىلىدا دەرد — ئەلەم، كۆزلىرىدە ياش.

① رەزالەت — رەزىللىك، پەسكەشلىك، يارساملىق.

② ئەبۇ سەئىد ئىبنى ئەبۇل خەير (957 — 1049) — خوراسان سوپىلىرىنىڭ بۈيۈك شەيخى.

③ روپەم — ئەبۇ مۇھەممەد روپەم (ۋاپاتى 915 - يىلى) — ئىراقتا ياشىغان داڭلىق سوپى.

④ يۈسۈف ھۈسەيىن رازىي (ۋاپاتى 913 - يىلى) — نەسەۋۋىچى شەيخ.

ئاچقۇچى مەنەنلىكتۇر، — دەرى ئىدى.

ياخشىلىقلار بىر خانىگە جەم،
كەمتەرلىكتۇر ئۇنىڭ كېلىتى.
يامانلىقلار باشقا خانىدە،
ئۇنى ئاچۇر مەنەنلىك ئىتى،
ئېھتىيات قىل تېپىپ كەتمىگىل،
شۇندىن كېلۇر يۈزۈڭ ئۈيىتى.

ھېكايەت

ئەبۇ ئەلى رۇدىبارى^① شۇنداق دېگەندى:
— ئەڭ تار زىندان رەقىبلىرىنىڭ بىر يەردە
ئولتۇرۇشىدۇر.
يار ۋەسلىنىڭ بويىدىن يوق نىشان،
ئۇ جاي ئازادىگە مىسلى زىمىستان.

ئاشىقلارغا رەقىب سۆھبىتى زىندان،
زىنداندىن تاردۇر ئۇ، زىنداندىن يامان.

ھېكايەت

بەھاۋۇددىن نەقىشبەندىدىن^②:
— سىلنىڭ جامائەلىرى قەيەرگە باشلايدۇ؟ —
دەپ سورىغىنىدا، ئۇ:
— ھېچكىم جامائەدىن بىر جايغا
يېتەلمەيدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

چەكمەنۇ خەسىدىن ساپا كەلمەيدۇر،
تەسبىھدە كۆپ رىيا، تەنھا كەلمەيدۇر.
جامائەڭ باشلايدۇ قاياققا، دەيدۇر،
جامائەدىن ھېچ ئىش بەجا كەلمەيدۇر.
قولدىن كېلىشىچە نەرسىلەر توغرىسىدىكى

ئىككىنچى رەۋزە
دانالار ھېكمىتى

ھەقىقەتنى بىلىشكە ئىنتىلگەن ۋە بىلگەنلىرىدىن
پەقەت لازىملىقىنى ئۆز ئىشلىرىغا رەھنەما
قىلغان ھەم شۇنىلا نەپسىنىڭ مەلىكىسى دەپ
بىلگەن كىشى دانىشمەن دېيىلىدۇر.

ئۆتكۈنچى نەرسىدىن كۆڭۈل ئۈزۈپ ئال،
مەڭگۈلۈك تەدبىرى بىلەن بىرگە قال.
نېمىنى بىلەلسەڭ بىلىشكە ئىنتىل،
سوڭرە بىلگەنلىرىڭ بىر — بىر ئىشقا سال.

ھېكايەت

ئىسكەندەر رۇمىي^③ جاھانگىرلىك دەۋرىدە
ھىيلە بىلەن بىر قەلئەنى ئىگىلىدى ۋە ئۇنى

ۋەيران قىلىۋېتىشكە بۇيرۇدى. شۇ چاغدا
ئىسكەندەرگە بىرى:

— ئۇ يەردە بىر ھەكىم بار، ئۇ تولىمۇ
بىلىملىك، ھەرقانداق مۈشكۈل ئۇنىڭ ئالدىدا
ئاسان، — دېدى.

ئىسكەندەر ئۇ كىشىنى ئېلىپ كېلىشنى
بۇيرۇدى. ئۇ كىشى ئىسكەندەرنىڭ ھۇزۇرىغا
كەلتۈرۈلدى. كۆردىكى، چىرايى سەت، كىشىنىڭ
كۆڭلى ئېلىشقۇدەك بىر كىشى ئىكەن.
ئىسكەندەرنىڭ كۆڭلى غەش بولۇپ، دېدى:

— بۇ نېمىدېگەن سەت چىرايۇ سۆرۈن
تەلەت؟! —

① ئەبۇ ئەلى رۇدىبارى — تولۇق ئىسمى: ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد (ۋاپاتى 933 - يىلى)، تەسەۋۋۇپ شەيخى.
② بەھاۋۇددىن نەقىشبەندى مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد بەھاۋۇددىن ئىبن - نەقىشبەند ئىبن - بۇخارىي (1318 - 1389) — داڭلىق ئالىم، نەقىشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئاساسچىسى.
③ ئىسكەندەر رۇمىي (ئالېكساندر ماكېدونىكى؛ شەرق مەملىكەتلىرىدە «ئىسكەندەر مەقدۇنىي، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين» نامى بىلەن داڭلىق) — مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 653 - 323 - يىللاردا ياشىغان. ئۇ شەرققە قوشۇن باشلاپ يېقىن شەرق، ئىران ۋە ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيانى بېسىۋالغان ۋە چوڭ ئىمپېراتورلۇق تۈزگەن. ئۇ شەرق ئەدەبىياتىدا كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ قەھرىمانى بولۇپ كەتكەن.

ئۆزى ئۆلگەچ، دۈشمەنلىرى بۆلۈشەر،
خەسس كىشى تېرىپ يىغقاق نەرسەسىن».

يەنە ئېيتتى: «كىچىكلەرگە ھەزىلۈ
ئىستىھزا ئوقىنى ئاتماق — ئۇلۇغلىق
ئابروۋىنى بىكارغا ساتماق ۋە زىللەتۈ خارلىق
غۇبارغا پاتماقتۇر.

ئەي پەسلىك لىباسىن كىيگەن ئادەمزات،
قورقىمەنكى، نامىڭ بەسكەش بولغۇسى.
كىچىكلەر بىرلە سەن بولما ئەپسۇنكار،
كى ئۇلۇغلىق نامىڭ مۇتلەق ئوچكۈسى.

يەنە دەيمىش: «كېمەرسىكى قول
ئاستىدىكىلەرگە مۇشت ئاتسا، ئاخىردا ئۆزى
مۇشت يېگەنلەر قاتارىدا بولۇر.

بىر ياخشى سۆزۈم بار، قۇلاق سال، ئەي دىل،
قالمىش دانالاردىن مىراس تولاراق.
كىم تارتسا ئاداۋەت قىلىچىن قىندىن،
ئاداۋەت تىغىدىن بولىدۇ ھالاك».

ئىسكەندەرنىڭ قۇلاقلىرى بۇ ھېكمەت
جاۋاھىرلىرىغا تولۇشى بىلەن، ئۈمۈ
جاۋاھىرلارغا ئوخشاش سۆزلەرنى ئېيتتى ۋە
قەلئەنى بۇزۇۋېتىش نىيىتىدىن ياندى.

ھېكايەت

فەرىدۇن^① شەپقەت زېمىنىگە نەسىھەت
ئۇرۇقىنى چاچتى، بالىسى ئۈچۈن قەغەزگە مۇنۇ
سۆزلەرنى چەكتى: «ھايات ۋەزەقىلىرى كىشى
ئەمىلىنىڭ سەھىپىلىرىدۇر. ئۇنىڭغا ئەڭ ياخشى
ئىشلار پۈتۈلىدۇ».

زامان سەھىپىلىرى — ئىنسان ئۆمرى دەپتىرى،
شۇنداق سۆزنى ئېيتىمىش ئويغا پاتقان بىر دانا.
كىمكى بۇ پاك كىتابتا ياخشى ئىشلىرى بىلەن

ھەكىم بۇ سۆزلەرنى ئىشىتىپ، چىقىپ
كەتتى ۋە قاتتىق قاقلاپ كۈلۈپ، دېدى:

«تەنە قىلما خۇنۇك يۈزۈمگە قاراپ،
ئەي ئەقلى ئىنسابتىن خەۋەرسىز كىشى.
تەن قىندۇر، ئەمما جان — قىندىكى قىلىچ،
ئۆتكۈرلۈك، كەسمەكلىك قىلىچنىڭ ئىشى».

ئۇ يەنە دېدى: «كىم خەلقى بىلەن ياخشى
ئۆتمەسە، ئۇنىڭ تېرىسى ئۆزى ئۈچۈن
زىنداندۇر. چۈنكى، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئېغىر ئاھ —
ۋاھ باردۇر، زىندان ئۇنىڭغا قارىغاندا،
ئارامگاھدۇر.

ھەمىشە غەم ئۇرار دىلدىن مىسلى پېچەك يىپىدەك،
ھەركىمكى، بارچە بىرلەن بەتخۇلق قىلسا زاھىر.
زىندان بېگىگە ئېيتىپ، زىندان قىلماق نە ھاجەت؟
ئۆز تېرىسى ئۆزىگە زىندان ئەمەسمۇ، ئاخىرا!»

ئۇ يەنە شۇنداق دېدى: «ھەسەت قىلماق
ھەمىشە كۈلپەت كەلتۈرىدۇ ۋە ئۆز
پەرۋەردىگارىغا نىسبەتەن خۇسۇمەت قوزغىتىدۇ.
باشقىلارغا نېمىلا بەرگەن بولسا، ئىچى
ئېچىشىدۇ ۋە باشقا ماللىرىنى ساقلاش غېمى
بىلەن بەند بولىدۇ.

ئۆزىگىلەرگە ھەسەت قىلىش ئەقىلدىن ئەمەس،
ئەسلا كەتمىگەيسەن ئەقىل — ئىدراكتىن يىراق.
خەلقنى تەمە كۈتمە، ھەسەت — ئەلەم ئاساسى،
تەمە قىلما، ئەلىمىڭ بولغاي بىساناق».

دانشمەن يەنە شۇنداق ئېيتتى: «ھېممەتلىك
كىشىلەر بايلىقتىن دوستلىرى بىلەن تەڭ
بەھرىمەن بولۇر. ئەقىلسىز خەسسىلەر ئۇنى
دۈشمەنگە قالدۇرۇپ كېتۈر».

ھەرنە كىرسە ھېممەتلىك مەرد قولغا،
چاچار دوستلار ئايىغىغا بارچەسىن.

① فەرىدۇن — فەردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستاندىكى قەھرىمانلاردىن بىرى، جەمئىدىنىڭ ئوغلى، ئادالەتلىك شاھ ئوبرازى.

ياخشى نامىن قالدۇرسا، شۇنىڭ بەختىدۇر ئەلا.

ھېكمەت

ھەكىملەردىن بىرى ئېيتتۇرلەركى: «ھېكمەتتىن قىرىق دەپتەر يازدىم، ئەمما ئۇلاردىن نەپ كۆرمىدىم. ئۇلاردىن قىرىق كەلىمىنى ئىختىيار قىلدىم، ئەمما بۇلارنىڭمۇ پايدا - مەنپەئىتىنى بىلمىدىم. ئۇلاردىن تۆت سۆز تاللاپ ئالدىم ۋە ئىزدىگەن نەرسەمنى تېپىپ كۆڭلۈمگە سالدىم:

ئاۋۋىلى شۇكى، ئاياللارغا ئەرلەرگە ئىشەنگەندەك بەك ئىشىنىپ كەتمە... ئىككىنچى شۇكى، بايلىقتىن مەغرۇرلانما، بايلىقنىڭ قانچە كۆپ بولسىمۇ، ئۇنى زامان ئاخىر پايىمال قىلغۇسى.

بايلىقتىن كېرىلمەك - ئەقىلدىن ئەمەس، چۈنكى ئۇ ئۆتكۈنچى بۇلۇتقا ئوخشاش. ئۆتكۈنچى بۇلۇتتا بولسىمۇ جەۋھەر، بەربىر ئۇ ئۆتكۈنچى، ئىشىنىپ بولماس.

ئۈچىنچىسى بۇدۈركى، يوشۇرۇن سىرىڭنى ھېچبىر دوستۇڭغا ئېيتما، چۈنكى دوستلۇققا دەز كېتىپ، دۈشمەنلىككە ئايلانغان ئىشلار ھاياتتا كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئەي ئوغۇل، دۈشمەنلىرىڭدىن يوشۇرۇن بولسا سىرىڭ، ياخشى دوستلار ئارا ھەم سۆزلىمە، قالسۇن نىھان^①. پەلەك تەتۈر ئايلىنىپ دۈشمەن كىشى دوست بولغانىن، دوستىنىڭ دۈشمەن بولغانىن ھەم كۆرگىنىم بار كۆپ زامان.

تۆتىنچىسى شۇكى، پەقەت پايدىلىق ئىلىمىنلا ئالماق، پايدىسىز ئادەتلەردىن قاچماق ۋە پەقەت زۆرۈر نەرسىلەرگىلا قۇلاق سالماق

① نىھان - يوشۇرۇن، پىنھان، مەخپىي.

لازىم. ئەمما ئەڭ بەختىدۇر ئۇنىڭ بەختىدۇر ئەلا.

ئەڭ زۆرۈر بىلىمنى تىرىشىپ ئۆگەن، زۆرۈر بولمىغىنىن ئاقتۇرۇپ يۈرمە. زۆرۈرنى ھاسىل قىلغىنىڭدىن كېيىن، ئانجا ئەمەل قىلماي ئۆمۈر ئۆتكۈزمە».

ھېكايەت

ئىبنى مۇقەففا^② شۇنداق ھېكايە قىلىدۇ:

— ھىندى دانىشمەنلىرى يازغان كىتابلار يۈز تۆگىلىك يۈك بولدى. ئۇلارنىڭ پادىشاھى بۇلارنى ئازايتىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار كىتابلارنى ئىككى تۆگىلىك يۈككە كەلتۈرۈشتى. «يەنە ئازايتىلسۇن» دەپ بۇيرۇدى پادىشاھ. ئاخىر كىتابلار بارى - يوقى تۆت كەلىمىگە يىغىنچاقلىدى.

بىرىنچى كەلىمە خان - خاقانلارنى ئادالەتكە چاقىرار ئىدى.

ئەگەر خاقان ئىشى بولسا ئادالەت،

چوڭ كىچىك ھاياتىدا پاراغەت.

دىلى ۋەيران يىغلار بولسا كۆكسى چاك،

دېمەك ئانجا زۇلۇم قىلغان بىر ناپاك.

گەر زامانە ئاپەتلىرى بالادۇر،

پەقەت خاقان ئادالەتنى داۋادۇر.

ئىككىنچى كەلىمە ياخشىلىق قىلماق ۋە خان پەرمانلىرىنى ئورۇندىماق توغرىسىدا ئاۋامغا قىلىنغان نەسىھەت ئىدى. خان زۇلۇمى ئۇرۇقىدىن خەلق ئىچرە دائىم قوزغىلاڭ، بۇغداي ئالمىش قاي كىشى شۇدىگەرگە چېچىپ ئارپا - دان؟!

ئۈچىنچى كەلىمە تەن اساقلىقىنى

② ئىبنى مۇقەففا - ئەسلى نامى رۇزبېھ دادا ئوغلى، «ئابدۇللا» دېگەن ئىسمىنى قوللانغان، باشقا تىللاردىن ئەرەبچىگە كۆپ ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان. ئۇ ئەرەب پروزچىلىقىغا ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى، جۈملىدىن ئۇ «كەلىلە ۋە دېمە» كىتابىنى پەھلىۋى تىلىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلغان؛ 724 - يىلىدا تۇغۇلۇپ، 769 - يىلىدا كۇپپارلىقتا ئەيىبلەنىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

ساقلىماق، قورساق ئاچماي تۇرۇپ تائامغا قول سوزماسلىق ۋە تويماي تۇرۇپ ئۇنىڭدىن قول تارتماق توغرىسىدۇر.

كېسەل سەۋەبىدىن ساقلان ئاۋۋالا،
تېۋىپتىن تەگمىگەي قوپال سۆز - بالا.
ئارتۇق تويۇپ كەتمە، يېگىن قاراپراق،
يېمە تائام توق قارىنىڭغا سەن ئەسلا.

تۆتىنچى كەلىمە ياتلارغا قارىماسلىق توغرىسىدا خوتۇنلارغا قىلىنغان ئۆگۈت ئىدى.

تەن مەھرەمىدىن ① ئۆزگە بولسا ھەمكى ھۆسندار،

سادىق ئايال قارىماس بىگانگە بىرەر بار ②.
ئاسماندىكى ئاي بولسىمۇ ھۆسندە ئۇ يېگانە،

ھايالىق ئايال ھەر چاغ بىگانگە بىگانە.

ھېكايەت

تۆت پادىشاھدىن تۆت ھېكمەتلىك سۆز قالماش، گويا تۆت يادىن چىققان تۆت تال ئوق كۆككە يول ئالماش.

خۇسرەۋ ئېيتتۇر: «ئېيتىمىغان سۆزدىن ھېچ پۇشايمان قىلمىدىم. كۆپ سۆزلەر باركى، ئۇلارنى ئېيتقىنىمىدىن پۇشايمان يېدىم».

قەيسەر ئېيتتۇر: «ئېيتىلمىغان سۆز ئۈستىدىكى قۇدرىتىم ئېيتىلغان سۆزگە قارىغاندا كۆپرەك، يەنى ئېيتىمىغان سۆزۈمنى خالىغان چاغدا ئېيتىشىم مۇمكىن. ئېيتقان سۆزۈمنى بولسا قايتا يوشۇرۇش ئىمكانىيەت يوق».

ئاشكار قىلماق لازىم بولمىغان سۆزنى ھوشيارلارغا سۆزلىمە ئاسان...
سۆزلىمىگىنىڭنى سۆزلەپ ئالۇرسەن،
ئېيتقاچ، قايتۇرماققا تېپىلماس ئىمكان.

① بۇ يەردە ئايال كىشىگە نىسبەتەن يات ھەر، دېمەكچى.

② بار - قېتىم.

چىن خاقانى شۇ مەنىدە ئېيتتۇر: «كۆپىنچە سۆزنى ئېيتماي پىنھان تۇتماققا قارىغاندا، ئېيتىپ پۇشايمان قىلماق قىيىنراق بولۇر».

قانداق سىر بولمىسۇن كۆڭلۈڭدە پىنھان،
تېز ۋە ئاسانلىقچە ئەيلىمە بايان.
ئاشكارا ئېيتىپ، سو چەكمىگىن نادامەت،
پىنھان تۇتقىل، مەيلى بولسا ئالامەت.

ھىندى پادىشاھى ئېيتتۇر: «ھەر سۆزكى تىلىمىدىن ئۇچتى، ھۆكۈمرانلىق ئۇنىڭغا كۆچتى. ئېيتىمىغان سۆزۈمگە ئۈزۈم ھۆكۈمران، خالىغان چېغىمدا تىلىمىدۇر راۋان».

دانالار قارىشىچە، ئېيتقان - ئېيتىمىغان سۆز مەنىسى ئۇشبۇ مەسەلگە كۆچكەن:
ھەر ئىككىسى ئوقتۇر، بىرى ساداقتا،
بىرى بولسا ئەمدى كاماندىن ئۇچقان.

ھېكايەت

ھىندى پادىشاھى باغداد خەلىپىسىگە سوۋغا - سالام بىلەن تېبابەت ۋە ھېكمەتتە كامالەتكە يەتكەن بىر پەيلاسوپنى ئەۋەتتى. تېۋىپ خەلىپە ئالدىدا تىك تۇرۇپ دېدى:

— كەمىنە ئالىيلرىغا پەقەت پادىشاھلارغا خاس ۋە سۇلتانلارغا يارايدىغان ئۈچ سوۋغا ئېلىپ كەلدىم.

— خوش، ئۇلار نېمىدۇر؟ — دېدى خەلىپە.

— بىرىنچىسى — بويماقتۇر، — دېدى

تېۋىپ، — چاچنى قارايتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن

بويالغان چاچ ھەرگىز رەڭگىنى يوقاتمىغاي ۋە

ھېچقاچان ئاقارمىغاي. ئىككىنچىسى — بىر

مەجۈندۈركى، ئۇنى يۈتۈپ ھەرقانچە كۆپ غىزا

يېيىلسىمۇ ئاشقازانغا ئېغىرلىق چۈشمىگەي ۋە

مىجەز بۇزۇلمىغاي؛ ئۈچىنچىسى — بەلنى

قۇۋۋەتلەندۈرىدىغان، مەنىنى كۆپەيتىپ، شەۋقنى ئارتتۇرىدىغان دورا. ئۇنى ئىچكەن كىشى خوتۇنلار بىلەن تەكرار تۆشەككە كىرسىمۇ، قۇۋۋىتى كەمەيمىگەي، كۆز نۇرى زەئىپلەشمىگەي. خەلىپە بىردەم ئويلىنىپ، شۇنداق دېدى:

— مەن سېنى داناراق، ئەقلىڭنى ئۇنىڭدىنمۇ ئەلاراق، دەپ ئويلىغانىدىم. سەن ئېيتقان بويىچە مەغرۇرلۇق سەرمايسى ۋە پىسقۇ پۇجۇر دەسمايسىدۇر. چاچنىڭ قارىلىقى قاراڭغۇلۇقنىڭ، ئاقلىقى بولسا يورۇقلۇقنىڭ بەلگىسى ئەمەسمۇ؟ پەقەت نادانلارلا يورۇقلۇقنى قاراڭغۇلۇققا ئالماشتۇرغۇسىدۇر.

ئاق چېچىنى قارا رەڭدە بوياش بىلەن بىر ئەخمەق، ياشانغاندا ياشلىقنىڭ ئارزۇسىنى قىلسا، دەك: قۇش بىلەن شىكار قىلغان دانا — ئاقىل بىلۈركى، ئاق قارچىغا بىلەن ھېچ قارا قاغا بولماس تەك.

ئىككىنچى سوۋغاڭ مەجۇن توغرىسىدا شۇنى بىلىپ قويكى، مەن تاماقتىن لەززەتلىنىدىغان تويمىغۇرلاردىن ئەمەسمەن ۋە تاماقتىن ئېھتىياجىدىن ئارتۇق يېمەسمەن. غىزانى كۆپ يېيىشتىنمۇ ئازابلىق ئىش بارمۇ؟ غىزانى جىق يېگەن كىشى جايغا تېز — تېز قاتراپ، كۆرۈشنى خالىمايدىغان نەرسىلەرنى كۆرۈشكە، قۇلاققا ياقمايدىغان قوپال ئاۋازلارنى تىڭشاشقا، بۇرۇنغا ياقمايدىغان ھىدلارنى ھىدلاشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇنداق جايغا تېز — تېز قاتراشتىنمۇ يېقىمىز ئىش بارمىدۇ؟

بىلىملىكلەر: «ئايلىق — كېسەللىكتۇر، لايىقىدا يەپ — ئىچمەك ئۇنىڭ داۋاسىدۇر» دېگەنغۇ. دەردكە داۋا بولۇشنىڭ ئورنىغا كېسەلنىڭ ئېغىرلىشىشىغا ياردەملەشكەن كىشىدىنمۇ نادانراق ئادەم بارمۇ؟!

خوجا ساقلار ئىشتىھاسىن، ساقلقنى سېلىپ يولغا. ئىلغىماس ئىسسىق — سوغۇق دەپ، ئاز — ئاز يېيۈر كېرەك بولسا.

ئەمدى ئاياللار بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىدىغان دوراڭغا كەلسەك، ئاياللار بىلەن كۆپ ئالاقە قىلماق ئەقىلسىزلىقنىڭ بېشارىتىدۇر. ئەگەر خەلىپە... قانداقتۇر بىر قىز ئالدىدا تىز چۆكۈپ، ئۇنىڭغا تولا ھېرىس قىلسا، يالغان — ياۋىداق ماختاش سۆزلىرىنى ئېيتقىلى تۇرسا، ئۇنى دانا دېگىلى بولامدۇ؟!

ئەي دانالىق دەۋاسى قىلغان، شەھۋەتتىن بولما تىترەك، ساراڭلىقنىڭ زەنجىرىدۇر بۇزۇق خوتۇن چاچ ئۆرۈمى. تىزلىنىپ ئالدىدا قىلساڭ بەتقىلىقنى ئاشكارا، بۇ ئەقىل — ئىدراكسىزلىقتۇر ھەم ساراڭلىق بېشارىتى.

ھېكايەت

كىسرا^①نىڭ سورۇنىغا بىلىمدانلاردىن ئۈچ كىشى — رۇم پەيلاسوپى، ھىندى ھەكىمى ۋە بۇزۇرجمېھۇر^② يىغىلغانىدى. سۆھبەت «دۇنيادا ئەڭ يامان نەرسە نېمە؟» دېگەن مەسىلىگە كەلگەندە، رۇم ئالىمى دېدى:

— قېرىلىق ۋە ئاجىزلىق، يوقسۇللىق ۋە قاشاقلىق.
— كېسەللىك ۋە نادامەت، — دېدى ھىندى دانىشمىنى.

— ئەجەل يېقىنلىشىپ، پۈتكۈل ئىشلاردىن يىراقلىشىش، — دېدى بۇزۇرجمېھۇر.
ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە ھەممەيلەن قوشۇلدى.

كىسرا سارىيىغا دانالار كېلىپ،

① كىسرا — خۇسرەۋ I ئەنۇشرۋان ساسانىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ ئىران شاھلىرىدىن (531 — 579). ئەنۇشرۋان تارىخىي شەخس بولسىمۇ، كېيىنچە شەرق خەلىقلىرى بەدىئىي ئىجادىدا كەڭ تارقالغان ئادالەتلىك شاھ تىمسالىغا ئايلانغان.

② بۇزۇرجمېھۇر — بۇزۇرجمېھۇر — خۇسرەۋ I ئەنۇشرۋاننىڭ ئەپسانىۋى ۋەزىرى، شەرق ئەدەبىياتىدا ئالىم تىمسالىدا كەڭ تارقالغان.

«پالاكەت نېمە؟» دەپ قۇرۇشتى سۆھبەت
«غەم مەۋجىنىڭ ئەڭ زور دولقۇنى نېمە؟»
جاۋابىنى ئىزدەپ، سورىدى ھېكمەت.
«بىتابلىق ۋە قايغۇ» دېدى بىرەيلەن:
«قېرىلىقتىكى يوقلۇق، ئاچلىق، بىتاقەت.»
ئۈچىنچىسى دېدى: «ئاياۋسىز ئەجەل،
دۇنيا ئىشلىرىدىن ئاجرىتۇر سائەت.»
ئۇنىڭ سۆزى بولدى ھەممىگە مەقبۇل،
يوق دېيىشتى بۇندىن ئېغىر پالاكەت.

ھېكمەت

بىر دانىشمەندىن:
— كىشى قانداق چاغدا تاماققا ئالدىرايدۇ؟ —
دەپ سورىغانىكەن، ئۇ:
— بەدۋەت ئاچ قېلىپ، ئىچى ئېچىشقاندا،
كەمبەغەل بولسا تاماققا ئېرىشكەندە، — دەپ
جاۋاب بېرىپتۇ.

بولمىسۇن ساقلىقىم خاراب دېگەنلەر
تاماقنىڭ ئاز - كۆپىن لايىقىدا يەر.
باي قارنى ئاچقاندا گاھى - گاھىدا،
كەمبەغەل تاپقاندا يا بارىدا يەر.

ھېكايەت

بىر دانىشمەن ئۆز ئوغلىغا دېدى:
— ئەتەگەندە ئاغزىڭغا بىرەر چىشلەم نان
سالماي ئىشىكتىن چىقما، چۈنكى توقلۇق خۇش
مۇئامىلە ۋە چوڭقۇر مۇلاھىزە ئاساسى، ئاچلىق
بولسا يەڭگىلتەكلىك ۋە ئەقىلسىزلىقنىڭ
سەۋەبچىسىدۇر.

روزىدىن بۇزمىغىن تەبىئىتىڭنى،
خۇش مۇئامىلىلىك ئادەمزات نەقىشى.

① بەجا — ماقۇل كېلىدىغان، دۇرۇس، ياخشى.

تۇتقان روزاڭ بولسا بىراۋغا ئازار،
روزىنى پۈتۈنلەي تۇتمىغان ياخشى.

ھېكايەت

ئەگەر ئاچ بولساڭ، ھەرقانداق ئاش - نان
كۆرسەڭ، ئۇ سېنىڭدە ئىشتىھا قوزغىتىدۇ. سەن
بىلەن بىللە ئولتۇرغان ئۆلپەتلىرىڭدە بولسا،
سېنىڭ ئىشتىھايىڭ ساڭا قارىتا نەپرەت
ئويغىتىدۇ.

قويۇق - سۈيۈق ھەر نەرسە تاپساڭ، ئويۇڭدە
تويۇپ يەۋالغىنىڭ ياخشىدۇر بىشەك.
ئۆزگىلەر تائامىن ھەۋەس ئەيلىمە،
پەسلەرنىڭ بەرگىنىدىن قېقىپ كەت ئېتەك.

ئەگەر مېزبان داستىخان ئۈستىدە ئۆز
نېمەتلىرىنى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇتسا، ئۇنىڭ
نېنىدىن ئۆز جىگىرىڭ ئەلا ۋە شەرىپتىدىن ئۆز
قېنىڭ بەجا①.

مىزبان ئېيتىۋەرسە «نېنىم» ۋە «ئېشىم»،
ئۇنداق داستىخانغا ئۇزاتما قولۇڭ.
ئۇنىڭ قورۇمىسىدىن ئاشكۆككىڭ ياخشى،
ئۇنداقلار ئۆيىگە چۈشمىسۇن يولۇڭ.

ھېكمەت

كىمىنىڭ قولىدا مۇنۇ بەش نەرسىنىڭ
تىزگىنى بولسا، ئۇنىڭ ياخشى ھاياتى كاپالەتكە
ئىگە بولۇر: بىرىنچىسى — تەن ساقلىق،
ئىككىنچىسى — ئامانلىق، ئۈچىنچىسى —
رىزىقنىڭ موللۇقى، تۆتىنچىسى — سادىق
دوست، بەشىنچىسى — پاراغەت. كىمكى شۇ بەش
نەرسىدىن مەھرۇم ئېتىلگەن — خۇش ھايات

شەرەپلىك ۋە يۇقىرى ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاپ،
پەس بىر ئىشقا بەلگىلىدى. بىر كۈنى ئۇ كىشى
ئىسكەندەرنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە:

— قانداق، يېڭى ئەمىلىڭ ياقىمۇ؟ — دەپ
سورىدى ئىسكەندەر.

— ئالىيلەرنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي، —
دېدى ئۇ كىشى، — ئىنسان ئەمىلى بىلەن
ئەمەس، ئەمەل ئىنسان بىلەن شەرەپكە ئىگە
بولۇر. ھەر بىر ئىشتا خۇش تەبىئەتلىك، ئادىل
ۋە ئىنساپلىق بولۇش لازىم.
بۇ گەپ ئىسكەندەرگە ياقىتى ۋە ئۇنى
ئەسلىدىكى خىزمىتىگە قويدى.

يۇقىرى مەنسەپ ئۈستىدىمۇ ھەم
ئىلىم ئاشۇرماق پىكرىن قىل ھەردەم.
مەنسەپ بىلەن ئۆرلىمەس ئادەم،
مەنسەپ ئادەم بىلەن مۆھتەرەم.

ھېكمەت

ئۈچ تائىپە كىشىلەرگە ئۈچ خىل ئىش
ياراشماس: پادىشاھلارغا ئالدىراشغۇلۇق،
دانشمەنلەرگە مال - دۇنياغا ھېرىسمەنلىك،
بەدۆلەت كىشىلەرگە بېخىللىق.

ئۈچ ئىشنى قارىلار ھەكىم قەلىمى،
ئالدىراشغۇلۇق قىلسا كۈچلۈك پادىشاھ.
خەسسىس بولسا بەدۆلەت كىشى،
مال - دۇنياغا ھېرىس قويسا دانا.

ھېكمەت

ھەكىملەر ئېيتۇرلاركى، ئەدلىدىن جاھان
ئابادان^②، سىتەمدىن ئالەم ۋەيران. ئەدل

ئىشكى ئۇنىڭ ئۈچۈن بېكىلگەن.

خۇش ھايات ئامىلى بەشكە يېتىدۇ،
دانالارنىڭ بارچىسى شۇنىڭغا قىلۇر ئىشارەت.
ساقلىقۇ ئامانلىق ھەم پاراۋانلىق،
ياخشى سۆھبەتداش دوست دىلغا پاراغەت

ھېكمەت

ئەقىللىق كىشى زاۋال تاپىدىغان ھەرقانداق
نەرسىنى نېمەت ھېسابىغا قوشمايدۇ ۋە ئۇنىڭغا
كۆڭۈل بېرىشكە ئالدىرمايدۇ. گەرچە ئۆمۈر
ئۇزۇن بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆلۈم بولغاچ، بۇ
ئۇزۇنلۇقتىن نېمە پايىدا... مەڭگۈ قالىدىغان
نېمەتنى قەدىرلىسە، زامان ئاپىتىدىن ئامان
قالىدۇ.

دانالار مۇنۇنى نېمەت دەپ بىلۇر،
جان ئۇندىن مەڭگۈلۈك ئالالسا سۇرۇر^①.
سەن كىرسەڭ گۆرگە ئالتۇن - كۈمۈشلىرىڭ،
ئاددىي تاش مىسالى ھەر يەردە قالۇر.

ھېكمەت

بۇزۇرجمېھردىن:
— قانداق پادىشاھ پاكىزدۇر؟ — دەپ
سورىدى.

— ئۇنىڭدىن پاكىزلار ئامانلىق، ناپاكار
يامانلىق كۆرسە، شۇ پادىشاھ پاكىزدۇر، — دەپ
جاۋاب بەردى ئۇ.

شاھ ئولكىم، خاتىرى كۆپ، روشەنۇ دانا ئېرۇر،
ياخشىغا ياخشى، يامانلارغا يامان ئادىل ئېرۇر.

ھېكايەت

ئىسكەندەر بىر بىلىملىك كىشىنى

① سۇرۇر — شادلىق، خۇرسەنچىلىك، قۇۋانچ.
② ئابادان — ئاۋات، گۈللەنگەن، ياشىغان.

بۆلەك سەۋەب تاپالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پادىشاھ ھۇزۇرىغا بېرىشنى توختاتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەت قۇرۇشتىن ئۆزىنى تارتتى. بىر كۈنى پادىشاھ يول ئۈستىدە دەرۋىشنى ئۇچرىتىپ قالدى ۋە ئۇنىڭدىن سورىدى: — ئەي دەرۋىش، نە سەۋەبتۈركى، مەن بىلەن بولغان ئالاقىڭنى بۇزدۇڭ، بېرىش - كېلىشتىن قەدىمىڭنى ئۈزدۈڭ؟ — دەرۋىش جاۋاب بەردى: — سەۋەبى شۇكى، ھۇزۇرلىرىغا بېرىپ چىرايلىرىدىن ماللىق ئالامىتىنى كۆرگىنىمدىن، «نېمىشقا كەلمەيدىغان بولۇپ قالدىڭ؟» دېگەن سوئالنى ئىشىتىشنىڭ ياخشىراق ئىكەنلىكىنى چۈشەندىم.

دەرۋىشتىن ھۆكۈمدار سورىدى: «نەچۈن كەلمىدىڭ ئالدىمغا بۇنچىلىك ئۇزاق؟»

چىرىغىدىن مىڭ پەرسەڭ^① يەر يورۇقلۇق ئالور، سىتەم مىڭ پەرسەڭ جايغا قارا سايە تاشلار.

ئەگەر چىقسا ئادالەتنىڭ قۇياشى، تارالغاي ھەر تامان نۇرى - زىياسى. ئەگەر زۇلۇم قىلسا زالىم، سىتەمدىن جاھان بولغاي قارا، يوق ئىنتىھاسى^②.

ھېكايەت

ئالىي ھىممەتلىك بىر دەرۋىش شەۋكەتلىك بىر پادىشاھ بىلەن پات - پات كۆرۈشۈپ تۇرار ۋە يېقىملىق سۆھبەتلەر قۇرار ئىدى. بىر كۈنى بۇ دەرۋىش پادىشاھ چىرايىدىن مالالەت ئىزلىرىنى بايقىدى، ئۇنىڭ سەۋەبىنى ئويلاپ، خىياللارغا چۆكتى. ئەمما، ئۆزىنىڭ پادىشاھ ھۇزۇرىغا پات - پات كېلىدىغانلىقىدىن

ئۈچىنچى رەۋزە

شاھلىق ۋە ئادالەت بابىدا پادىشاھلارنىڭ دانالىقى ھەققانىيەت ۋە ئادالەتتۇر. تاشقى يالتراقلىق جالالەت^③ ئەمەس

ئول دېدى: «نېمىشقا كەلدىڭ؟» دېگەندىن (نېمىشقا كەلمىدىڭ؟) دېگەن ياخشىراق! ھېكايەت

ئۆلكىنى ساقلاشتا ئەڭ كېرەكلىكى ئەقىل، ئىنساپ ئېرۇر، كۆپىدىن ئەمەس. دۇنيا تەرتىپىنى ساقلىغۇچى شاھ دىنىسىز بولسا ھەمكى، ئادىل بولسا بەس!

ھېكمەت

پادىشاھلارنىڭ يېقىن كىشىلىرى ئۆتكۈر پىكىرلىك ھەكىملەر^⑤ بولۇشى، ھەرگىز ھەزىلكەش نەدىملەر^⑥ بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى

تارىخ كۆرسىتىۋاتىشى، جاھان سەلتەنىتى بەش مىڭ يىل داۋامىدا كۆپپار مۇغلار^④ قولىدا بولدى ۋە دۆلەت شۇلار سۇلالىسى قولىدا تۇردى. چۈنكى، ئۇلار ئەدىل كۆرسەتتى ۋە زۇلۇمنى راۋا كۆرمىدى.

① پەرسەڭ — ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ.

② ئىنتىھاس — سولق، ئاخىر، نىھايەت.

③ جالالەت (جەلالەت) — بۈيۈكلۈك، ئۇلۇغلۇق، ئۇلۇغۋارلىق، شانلىق، شەرەپلىك.

④ مۇغلار — قەدىمكى ئىران ئاتەشپەرەسلىرى.

⑤ ھەكىم — بىلىمدان، دانىشمەن تېۋىپ، پەيلاسوپ.

⑥ نەدىم — شاھ سارىيىدىكى سۆھبەتداش، خىزمەتكار، مەھرەم.

پادشاھلار ئالدىنقىلار ئارقىلىق يېتۈكلۈك چوققىسىغا كۆتۈرۈلۈر، كېيىنكىلەر كاساپتىدىن پەسلىك ھاڭغا ئىتتىرىلۈر.

دانالار ئاغزىدىن تۆكۈلۈر گۆھەر،
كىم كۆكسىدىن خەزىنە قىلالسا ئەلا.
ھېكمەت خەزىنىسى دانالار دىلى،
ئۇندىن يىراق تۇتما ئۆزۈڭنى ئەسلا.

ھېكايەت

بىر كۈنى سەھەردە مەجۇسىيلار ئىبادەتخانىسىنىڭ باشلىقى قۇبادشاھ^① بىلەن بىرگە ئاتلىق سەپەرگە چىقتى. يولدا مەجۇسىيلار باشلىقىنىڭ ئېتى شاتراقلاپ، ئارقا پۈتلىرىنى تاكى تۇياقلىرىغىچە بولغاپ تاشلىدى. بۇ ھالدىن ئۇيىلىپ ئۇنىڭ يۈزلىرى شەلپەردەك قىزىرىپ كەتتى.

شۇ چاغدا قۇبادشاھ ئۇنىڭدىن:

— شاھ بىلەن سەپەرگە چىقىش قاندىلىرى قانداق؟ — دەپ سوراپ قالدى.

— ئۇلاردىن بىرى، — دېدى مەجۇسىيلار باشلىقى، — ئەتىگەندە پادشاھ بىلەن ئاتلىق سەپەرگە چىقىدىغان كىشى ئېتىغا كۆك ئوت بەرمەسلىكى ۋە ئۆزىنى ئۇياتقا قويماسلىقى كېرەك.

— مانا شۇ پاراستىڭ ۋە ئىنچىكىلىكىڭ تۈپەيلى شۇ دەرىجىگە يېتىپسەن، — دېدى پادشاھ.

ياخشىلىق يولىدىن تېپىپ كېتىدۇ،

نادان تەبىئىتى بىلەن ئىش تۈتۈپ.
ھەتتاكى ھاياۋاننى تەربىيە ئېتەر،
دانا ئۆز ئەقلىنى رەھنەما^② ئېتىپ.

ھېكەت

سۇلتانلارغا يېقىن كىشىلەر ئېگىز تاغقا چىققان كىشىلەرگە ئوخشايدۇ. ھامان بىر كۈنى سۇلتان غەزىپى زىلزىلىسى ياكى زامان سىلسىلىسى^③ ئۇلارنى تاغ جىنىسىدەك ئىرغىتىپ تاشلايدۇ. ھېچ شۈبھە يوقكى، ئېگىزدىن يىقىلغان قاتتىقراق يىقىلىدۇ، پەستىن چۈشكەن يۇمشاقراق.

ئېگىزدۈر شاھ ئىلە دوستلۇق ئايۋانى،
كۆپ ئېگىزلەپ كېتىشتىن ھەزەر قىل، ھەزەر.
قورقسەن بىر كۈنى يىقىلغىنىڭدا،
يىقىلمىغىل تېخى ھەممىدىن بەتتەر.

ھېكايەت

نۇشەرۋان^④ نورۇز ياكى ئارام كۈنلىرىنىڭ بىرىدە مېھمان چاقىرىپتۇ. ئۇ زىياپەتتە ئولتۇرغان قېرىنداشلىرىدىن بىرىنىڭ ئالتۇن قەدەھنى قوينىغا تىقىۋالغىنىنى كۆرۈپ قاپتۇ، لېكىن ھېچنېمە كۆرمىگەندەك ئۇندىمەي ئولتۇرۇۋېرىپتۇ. زىياپەت ئاخىرلاشقاندا ساقىي:
— ھېچكىم چىقىمىسۇن، ئالتۇن قەدەھ يوقالدى، مەن ھەممىڭىزلارنى ئاختۇرۇپ كۆرىمەن، — دەپتۇ.

— بولدى قىل، — دەپتۇ ئۇنىڭغا

① قۇباد — قۇباد، ئىران ساسانىيلار دۆلىتى شاھى، 531 — 488 — يىللاردا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

② رەھنەما — يولباشچى، يول كۆرسەتكۈچى.

③ سىلسىلە — زەنجىر، قاتار، نىزىم؛ بۇ يەردە: كەينى — كەينىدىن يۈز بېرىدىغان ۋەقە — ھادىسىلەر مەنىسىدە.

④ نۇشەرۋان — 579 — 531 — يىللاردا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ساسانىيلار شاھى، «نۇشەرۋان، نۇشىن رەۋان» مۇ دېيىلىدۇ، ئادىل پادشاھ تىمىسالى.

لەننى ياغسۇن، — دەپتۇ. ھەججە ھېچنە دەپتۇ. ئەينى كەلگەندە
 ھەججە ھېچنە دەپتۇ، ئۇنىڭ ئالدىغا
 كېلىپ:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەي ئەرەب، —
 دەپتۇ.

— ساڭا سالام قايتۇرغۇم يوق، ساڭا
 خۇدادىن رەھمەت ھەم بەرىكەت تىلىمەسمەن، —
 دەپ جاۋاب بېرىپتۇ بەدەۋى.

ھەججە ئۇنىڭدىن سۇ سوراپتۇ:
 — ئاتتىن چۈش، سۇنى خارلىق ۋە
 مۆمىنلىك بىلەن ئىچكىن. خۇدا ھەققى، مەن
 سېنىڭ يولدىشىڭ ياكى نۆۋكەرنىڭ ئەمەسمەن.

ھەججە ئاتتىن چۈشۈپ سۇ ئىچىپتۇ ۋە:
 — ئەي ئەرەب، ئەڭ ياخشى ئادەم كىم؟ —
 دەپ سوراپتۇ.

— سېنىڭدىن يىراق، پەيغەمبەر
 ئەلەيھىسسالام.

— ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالب^③ توغرىسىدا
 پىكىرنىڭ قانداق؟ — يەنە سوراپتۇ ھەججە.

— ئۇنىڭ ئالىجانابلىقى ۋە بۈيۈكلۈكىنى
 تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولماس.

— ئابدۇل مەلىك بىننى مەرۋان^④ قانداقراق
 كىشى؟

ئەرەب ھېچنە دەپتۇ.
 — ئەي ئەرەب، ماڭا جاۋاب بەر، — دەپتۇ

ھەججە.
 — يامان ئادەم، — دەپتۇ ئەرەب.

— نېمىشقا؟
 — ئۇ خاتا ئىش قىلدى ۋە شۇنىڭ

كاساپىتىدىن دۇنيا مەغرىبتىن مەشرىققىچە

نۇشۇرۋان، — ئالغان بەرمەيدۇ، كۆرگەن
 ئېيتمايدۇ.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن شۇ كىشى
 نۇشۇرۋان ھۇزۇرىغا كەپتۇ. قارىسا ئۇنىڭ
 ئۈستىدە يېڭى كىيىم، پۈتمە يېڭى ئۆتۈك.
 نۇشۇرۋان ئۇنىڭ كىيىملىرىنى ئىما قىلىپ:

— بۇ شۇنىڭدىنمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇ
 كىشى توننىڭ ئېتىكىنى قايرىپ، ئۆتۈكىنى
 كۆرسىتىپ: — بۇ ھەم شۇنىڭدىن، — دەپتۇ.

پادىشاھ كۈلۈپ تاشلاپتۇ ۋە ئۇنىڭ ھېلىقى
 قىلمىشىنىڭ يوقسۇزلۇق ۋە زۆرۈرەت تۈپەيلىدىن
 ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇنىڭغا مىڭ مىسقال
 ئالتۇن بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.

ئىنكار قىلما، كەرەمدىن^① بولما مەرۇم،
 كەرەملىك شاھ گۇناھىڭدىن بولسا ئاگاھ.
 ئىنكار ئېتىش گۇناھتىن ھەم ئېغىرراق تۇر،
 ھەرقانچىلىك بولسا ھەمكى ئېغىر گۇناھ.

ھېكايەت

ھەججە^② ئوۋ ۋاقتىدا لەشكەرلىرىدىن
 يىراقلاپ كېتىپ ئېزىپ قاپتۇ. بىر تۆپىلىككە
 چىقىپ قارىسا، بىر بەدەۋى ئەرەب جۈلدۈر
 كىيىمنى يېيىپ پىت بېقىپ ئولتۇرغان،
 ئەتراپىدا تۆگىلىرى ئوتلاپ يۈرۈشكەنمەن.
 تۆگىلەر ھەججەنى كۆرۈپ ئۈرۈكۈپ كېتىپتۇ.
 ئەرەب بېشىنى كۆتۈرۈپ زەردە بىلەن:

— بۇ چۆلگە كۆز قاماشتۇرغۇچى كىيىم
 كىيىپ كەلگەن كىشىنىڭ بېشىغا خۇدانىڭ

① كەرەم — ياخشىلىق، ساخاۋەت، مەرھەمەت، مۇرۇۋۋەت، ھىممەت.
 ② ھەججە ئىبنى يۈسۈپ — ئەرەب لەشكەر بېشى، ئىراق ھاكىمى، 661 — 714 - يىللاردا ياشىغان. پارس ئەدەبىياتىدا ئۇ زالىم ئوبرازىدا نامايان بولىدۇ، ئەمما ئۇ يەنە پادىشاھنىڭ سۆز قەدىرىگە يەتكەن.
 ③ ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالب — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ۋە كۈيىۋوغلى، تۆتىنچى خەلىپە (656 — 661)، شىئەلەرنىڭ بىرىنچى ئىمامى.
 ④ ئابدۇل مەلىك بىننى مەرۋان — ئۇمەييە خەلىپىلىرىدىن بىرى (685 — 705)، ھەججە ئۇنىڭ ئىراقتىكى ھاكىمى بولغان.

— بىسىملا، ئىنشائاللا، تا ئامدىن كېيىن كېلىدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى خەيرلىك بولغاي.

— ھەججە كۈلۈپ تاشلاپتۇ ۋە:

— تۈنۈگۈن مېنىڭ بېشىمدىن نېمە ئىش ئۆتكەنلىكىنى بىلىدىغۇمۇ؟ — دەپتۇ.

— خۇدا يارىڭ بولسۇن، تۈنۈگۈن ئىككىمىز ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن سىرنى ئاچمىغىن.

— ئەي ئەرەب، مۇنۇ ئىككى ئىشنى بىرىنى ئىختىيار قىل، يا مېنىڭ يېنىمدا قال، مەن سېنى يېقىنلىرىم قاتارىغا قوشۇۋالاي، ياكى ئابدۇل مەلىك ئىبنى مەرۋان قېشىغا ئەۋەتەي ۋە ئۇ توغرىسىدا دېگەن سۆزلىرىڭنى يەتكۈزەي. ئۇ خالىغىنىنى قىلسۇن.

— يەنە بىر يولى بار، — دەپتۇ بەدەۋى.

— قانداق يول؟

— مېنى قويۇۋەت، ساق — سالامەت ئۆز مەنزىلىمگە يېتىۋالاي. سەنمۇ مېنى كۆرمە، مەنمۇ سېنى زادىلا كۆرمەي.

— ھەججە كۈلۈپ تاشلاپتۇ ۋە بەدەۋىگە مىڭ دىرھەم پۇل بېرىپ يۇرتىغا يولغا سېلىپ قويۇشقا ئەمىر قىلىپتۇ.

مەرد كىشى سۆز لۇتقى — خىتاب ھۆسنىدە، زالىملارنى قايتۇرالىسا ياخشى. كەرەمنى ئۇنتۇغان سېخىنى بولسا، ساخاۋەت يولغا بۇرالىسا ياخشى.

ھېكايەت

— ھۇرمۇز ئىبنى شاپۇرنىڭ^① ۋەزىرى ئۇنىڭغا مەكتۇپ يوللاپ: «دېڭىز سودىگەرلىرى نۇرغۇن مەرۋايىت ئەكەلگەنكەن، مەن ئۇلارنى يۈز مىڭ دىنارغا ئالىيلىرى ئۈچۈن سېتىۋالدىم. ئەمما

زۇلۇمغا تولدى.

— قانداق خاتا ئىش قىلدى؟

— ئۇ پاسىق ۋە ناپاك ھەججەنى مۇسۇلمانلارغا ئەمىر قىلىپ تەيىنلىدى.

— ھەججە ھېچنېمە دېمەپتۇ.

— شۇ چاغدا بىر قۇش قانداقتۇر بىر خىل ئاۋاز چىقىرىپ ئۇچۇپ ئۆتۈپتۇ.

— ئەرەب ھەججەغا قاراپ دەپتۇ:

— سەن زادى كىم بولسەن؟

— نېمىشقا بۇ سوئالنى سورايدىڭ؟ —

— دەپتۇ ھەججە جاۋاب ئورنىغا.

— ئۇچۇپ ئۆتكەن قۇش ماڭا بىر خەۋەر بەردى. بۇ يەرگە بىر قوشۇن يېقىنلىشىپ كېلىۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئەمرى سەن ئىكەنسەن... —

— ئەرەبىنىڭ سۆزى تۈگمەي تۇرۇپ ئەسكەرلەر يېتىپ كەپتۇ ۋە ھەججەغا سالام بېرىپتۇ. بۇ ھالنى كۆرۈپ ئەرەبىنىڭ ئۆڭى ئۇچۇپ كېتىپتۇ. ھەججە ئۇنىمۇ بىللە ئېلىپ كېتىشكە ئەمىر قىلىپتۇ.

— ئەتىسى ئەتىگەندە ھەممەيلەن ناشتا قىلىشقا داستىخان ئەتراپىغا يىغىلغاندا، ھەججە ئەرەبىنى چاقىرتىپتۇ.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەي ئەمىر، —

— دەپتۇ بەدەۋى ھەججەنىڭ ئالدىغا كىرىپ كېلىۋېتىپ.

— مەن سېنى دورىمايمەن، ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام، — دەپتۇ ھەججە ۋە ئۇنىڭدىن سورايتۇ.

— تاماق يەمسەن؟

— تائاملار سېنىڭكى، — دەپتۇ بەدەۋى، —

— ئەگەر رۇخسەت قىلساڭ يەيمەن.

— ئىجازەت، — دەپتۇ ھەججە.

— بەدەۋى داستىخاننىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ

تاماققا قول سوزۇۋېتىپ دەپتۇ:

① ھۇرمۇز ئىبنى شاپۇر — ساسانىيلار پادىشاھلىرىدىن بىرى.

ھاكىمىيەتتىن يىراق بول» دەپ يازدى ۋە ئاخىرىغا: «يازغۇچى ئۆمەر ئىبنۇل خەتتاب» دەپ قوشۇپ قويدى. ئۇنىڭغا مۆھۈرمۇ باسمىدى، ئىمزا مۇ چەكمىدى. ئەمما، ئۇنىڭدا شۇنداق ئادالەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە سىياسەتنىڭ ھەيۋىسى بار ئىدىكى، يەھۇدىي ئۇنى بەسرە ھاكىمىغا بەرگىنىدە، ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ يەرنى ئۈپتى ھەم ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان يەھۇدىيغا قەرزىنى تولۇقى بىلەن تۆلىدى.

پادشاھدا بولمىسا گەر سىياسەت،

گۈستاخلار^② قولىدا بولۇر خارۇ زار.

چىش - تىرناق قالمىغان قېرى شىرنى كۆر،
چولاق تۈلكە ئاڭا بېرىدۇ ئازار.

ھېكايەت

ھاشىمىيلار^③ ئەۋلادىدىن بولغان بىر بالا ئابروۋىلۇق بىر ئەر باققا ئەدەپسىزلىك قىلدى. بالىنىڭ تاغىسىغا شىكايەت يەتتى. تاغىسى ئۇنىڭ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولدى.
— ئەي تاغا، — دېدى بالا، — مەن قىلىدىغاننى قىلىپ قويۇپتىمەن، ئەقلىم يوق ئىكەن، ئەمدى نېمە قىلغۇڭىز كەلسە، شۇنى قىلىڭ، ئەمما ئۇنتۇماڭكى، سىزنىڭ ئەقلىڭىز بار.

بىراۋ ئەخمىقانە ئىش قىلسا ساڭا،

ئالىجانابلىق قىل، ئازارنى ئۇنۇت.

نەپس - ھاۋا، جاھالەت كەلمىسۇن غالىب،

ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، شاھ بۇلارنى خالىمىس ئىشى. ئەگەر راستلا شۇنداق بولسا، ئۇ چاغدا مەرۋايىتلارنى پالان سودىگەرگە يەنە يۈز مىڭ دىنار پايدىسىغا سېتىشىم مۇمكىن» دەپتۇ.
ھۆرمۈز شۇنداق جاۋاب ئەۋەتتۇ: «ئىككى يۈز مىڭ دىنارنىڭ بىزنىڭ نەزىرىمىزدە نېمە قەدرى بولسۇن! ئەگەر بىز سودىگەرلىك قىلساق، پادشاھلىقنى كىم قىلۇر ۋە سودىگەرلەر نېمە بىلەن مەشغۇل بولۇر؟»

پادشاھلار شەنگە بۇنداق ئىشلار ياراشماس،
مالۇ دۆلەت يىغاي دەپ، بولۇپ ئالسا سودىگەر.
قىلىشىدۇ نېمە ئىش ئۇ چاغ سودىگەر ئەھلى،
شاھ جاھاندا سودىنى ئۆزىگە قىلسا ھۈنەر.

ھېكايەت

مۆمىنلەر ئۆمەر^① خەلىپىلىك قىلىۋاتقان چاغدا مەدىنە مۇنەۋۋەرەدە بىر تامنى سۇۋاۋاتقاندى، بىر يەھۇدىي كېلىپ:
— بەسرە ھاكىمى مەندىن يۈز مىڭ دىنارلىق رەخت ئالغانىدى، ئەمما پۇلىنى بەرمەيۋاتىدۇ، — دەپ شىكايەت قىلدى.
— قەغىزنىڭ بارمۇ؟ — سورىدى ئۇنىڭدىن ئەمىر.
— يوق، — دېدى يەھۇدىي.

خەلىپە ئۆمەر يەردىن بىر ساپال پارچىسىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا: «سېنىڭ ئۈستۈڭدىن شىكايەت قىلغۇچىلار سانسىز، ئەمما سەندىن مەمنۇن بولغانلار تېپىلمايدۇ. يا شىكايەتتىن ئادا بول، يا

① ئۆمەر — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سەپىدىشى، دەسلەپكى تۆت خەلىپىنىڭ ئىككىنچىسى.

② گۈستاخ — ئەدەپسىز؛ يېتىر قىماس، ھېيىقماس، تەپ تارتماس (ئادەم).

③ ھاشىمىيلار — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇرۇقى، ھاشىم ئىبنى ئەبۇلەنناب ئەۋلادلىرى.

— مەن ئاداۋەت دائىرىسىنى تارايتىش ئۈچۈن، دۈشمەنلىرىمگە نىسبەتەن خۇش مۇئامىلىدە بولدۇم، دوستلۇق كۈچەيسۇن دەپ، دوستلارغا سادىق بولدۇم.

سەن ئىسكەندەر دۆلىتىنى ئارزۇلىساڭ، ياق چىراق، ياۋلىرىڭنى يار قىلغىن، دوستلىرىڭنى يېقىنراق.

ھېكايەت

بىر كۈنى ئىسكەندەر ئۆزىنىڭ لەشكەر باشلىرى بىلەن ئولتۇرار ئىدى.

— سۇبھاناللا، خۇدا ئالىلىرىغا كاتتا سەلتەنەت بەردى، — دېدى ئۇلاردىن بىرى، — خوتۇنلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتكىلا، تاكى بالىلىرى كۆپ بولغاي ۋە دۇنيادا ناملىرى ئۆچمىگەي.

ئىسكەندەر ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ دېدى: — كىشىنىڭ نامى دۇنيادا پەرزەنت بىلەن ئەمەس، خۇش خۇلقى ۋە ياخشى ئەمەللىرى بىلەن قالغۇسى. دۇنيادا نى — نى ئوغلانلارنى يېڭىپ، خوتۇنلاردىن يېڭىلگەن ئوغلان ئەمەس.

ئاتىسىغا نامەلۇمدۇر ئوغۇل قانداق بولغۇسى، ئەقىلسىزلىرى توپىدىنمۇ يا ئەقىللىق بىر دانە. ئۆز قىلمىشىڭ — پەرزەنتىڭ، كامالغا يوللا شۇنى پەرزەنت كۈتۈپ خوتۇنلار قولى بولمىغىن ئەسلا.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پېنسىيونېرى)

ئەقلىڭ پەرمانىغا مۇۋاپىق ئىش تۈت.

ھېكايەت

ھەججىغا قارشى ئىسيانچىلاردىن بىر ئايالنى تۈتۈپ، ئۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى. ھەججىغا ئايالغا گەپ قىلغاندا، ئۇ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، يەردىن كۆزىنى ئۈزمەس، سۆزلىرىگە جاۋابمۇ بەرمەس، ئەتراپىغا باقماس ۋە پەرۋامۇ قىلماس ئىدى.

ئۇ يەردە تۇرغانلاردىن بىرى ئۇ ئايالغا قاراپ:

— ئەمىر ساڭا گەپ قىلىۋاتسا، نېمىشقا ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمايسەن؟ — دېدى.

— مەن خۇدايىتائالادىن ئۈيىلىمەن، — دېدى ئايال، — خۇدا نەزەر قىلمىغان كىشىگە مەن قايسى كۆزۈم بىلەن قارىغۇدەكمەن؟

باقمىغىن زالىمنىڭ يۈزىگە زىنھار، دوزاخ ئوتىدۇر ئۇ گويىكى ئۆزى.

ھېكايەت

ئىسكەندەردىن: — سەن تېخى ياشلىق ۋە نەۋقىرانلىق چېغىڭدىلا قانداق قىلىپ بۇ دۆلەتۈ سەلتەنەت ۋە كەڭ مەملىكەتكە ئېرىشتىڭ؟ — دەپ سورىغىنىدا، ئۇ شۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:

مەسئۇدىي

تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇن پالتا ھەيرانىي

تەرجىمە قىلغۇچىدىن: مەسئۇدىي ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ۋە ساياھەتچىسى. ئۇنىڭ چوڭ ھەجىملىك ئەسىرى «ئالتۇن يايلاق» نىڭ 1998 - يىلىدىكى «خەنزۇچە تەرجىمىسىگە كىرىش سۆز» يېزىپ بەرگەن پروفېسسور ناجوڭ (纳忠) ئەپەندى ۋە مەزكۇر ئەسەرنى جۇڭگودا تۇنجى قېتىم فرانسۇزچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان گىڭ شېڭ (耿昇) ئەپەندىنىڭ تونۇشتۇرۇشلىرىغا ئاساسلانغاندا، بىزگە تۆۋەندىكى ئەھۋاللار مەلۇم بولدى:

مەسئۇدىي مىلادىيە 9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە باغداتتا تۇغۇلغان (كونكرېت يىلى، ئاي، كۈن نامەلۇم)، تولۇق ئىسمى ئەبۇھەسەن ئەلى بىننى ھۈسەيىن مەسئۇدىي. ئۇ نەسەب جەھەتتىن ھەزرەتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىدىن بولغان ھىجازلىق ئىبنى مەسئۇدىينىڭ ئەۋلادى بولغاچقا، ئاشۇ ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئىسمىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىگە مەسئۇدىي دەپ ئات قويغان. ئۇ ياش ۋاقتىدىن تارتىپلا ئەينى زاماندا مۇسۇلمان ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا ئەۋج ئالغان «ئىلمىي ساياھەت» قىلىشقا بەل باغلىغان. ئۇنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي ساياھىتى مىلادىيە 910 - يىلى باشلانغان بولۇپ، پېرسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، سەيلون (ھازىرقى سېرىلانكا) غا بارغان، ئارقىدىن، مالايسىيا تاقىم ئاراللىرى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىسىغا قەدەر كەلگەن. ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرى مىلادىيە 920 - يىلى باشلىنىپ، پەلەستىن، سۈرىيە، ئەنتاكىيە^①، كاۋكاز، ئەزەر بەيجانلارغىچە بارغان. ئۇ ساياھەت جەريانىدا ئۆزى بارغان جايلارنىڭ خەلقى، تارىخى، مەدەنىيىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، جۇغراپىيىسى، ئاسار ئەتىقىلىرى، كلاسسىك ئەسەرلىرى، مەشھۇر

① ئەنتاكىيە — تۈركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى شەھەر، مىلادىيەدىن 300 يىل بۇرۇنقى سالىقۇس دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان.

شەخسلرى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ خاتىرە قالدۇرغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مىسىردا ئولتۇراقلىشىپ، يازغان خاتىرىلىرىنى رەتلەپ، تەتقىق قىلىپ، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ۋاجىدى، مەقدىشى، ئىبنى ھىسام، تەبەرىي قاتارلىق ئەرەب تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ۋە باشقا ئەسەرلەردىن پايدىلىنىپ، بىرمۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان. ئۇ مىلادىيە 956 - يىلى مىسىرنىڭ فۇستەت دېگەن يېرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەسئۇدىنىڭ ئىلىم تەھسىل قىلىشتىكى تىرىشچانلىقى، نۇرغۇن جايلارغا بېرىپ، شۇنچە مول بىلىملەرنى ئىگىلەپ، يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بىرمۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققانلىقى ئەرەبلەر تارىخىدا مېسلى كۆرۈلمىگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ قىممەتلىك مىراسى دەپ قارالغان. شۇڭا، ئەرەب تارىخشۇناسلىرى مەسئۇدىنى «تارىخ ئىلمىنىڭ ئىمامى» دەپ ھۆرمەتلىسە، ياۋروپا تارىخچىلىرى «ئەرەبلەرنىڭ ھېرودوتى»^① دەپ ئاتىغان. ئەپسۇسكى، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكلىرى، مەسىلەن، چىڭگىزخان ئىستېلاسى، ئەھلىسەلفىنىڭ دەپسەندە قىلىشى، ئۇنىڭدىن باشقا تەبىئىي ۋە سۈنئىي بالايىئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ، بەختكە يارىشا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغىنى «ئالتۇن يايلاق» دېگەن ئەسىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئەسەر ئۇزۇندىن بۇيان دۇنيا تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنى، ئىسلامىيەت تارىخىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى، ئەرەب ئەللىرى ۋە پېرسىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئىپتىدائىي ماتېرىيال دەپ قارىلىپ كەلگەن. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا فرانسىيە ئالىملىرىدىن باربېردې مېينارد (Barbierde Meynard) بىلەن پاۋپتېدى كوتېلې (Pavetde Couteille) بۇ ئەسەرنى ئەرەبچىدىن فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. بۇ تەرجىمە نۇسخا فرانسىيە ئاسىيا ئىلمى جەمئىيىتى (Societe Asiatique) تەرىپىدىن بىر بەتكە ئەسلى ئەرەبچە نۇسخىسى بىلەن فرانسۇزچە تەرجىمىسىنى بېسىش ئۈسۈلى بويىچە 9 جىلد قىلىپ ئىشلىنىپ، 1861 - يىلىدىن 1877 - يىلىغىچە نەشر قىلىنغان. كېيىن يەنە شۇ جەمئىيەت فرانسۇزچە تەرجىمىسىنى يەنىمۇ تولۇقلاپ تۈزىتىپ، 1993 - يىلىغىچە تۆت تومىنى نەشر قىلدۇرغان. كىتابنىڭ تولۇق نامى «ئالتۇن يايلاق ۋە جاۋاھىراتلار خەزىنىسى» بولۇپ، فرانسۇزچە تەرجىمىسىدە قىسقارتىپ «ئالتۇن يايلاق» دەپ ئېلىنغان. دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تارىخ ئالىملىرى بۇ كىتابنى تونۇشتۇرغان، تەرجىمە قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن ستاتىستىكىلارنى ئالغان بولسىمۇ، 1998 - يىلىغىچە خەنزۇچىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنمىغان.

1985 - يىلى 11 - ئايدا مەملىكىتىمىزدىكى خۇيزۇلارنىڭ مەشھۇر ئالىمى، ئەرەب تىلى مۇتەخەسسسى، بېيجىڭ چەت ئەل تىللىرى ئىنىستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى ناچوڭ ئەپەندى ئەينى چاغدىكى دۆلەت مىللەتلەر خىزمىتى كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىسمائىل ئەھمەد بىلەن بىللە سەئۇدى ئەرەبىستانىنى زىيارەت قىلىش سەپىرىدە مەزكۇر كىتابنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىدىن گىڭ شېڭ ئەپەندى بۇ ئەسەرنى ئەڭ يېڭى فرانسۇزچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن

① ھېرودوت - مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 480 - 490 - يىللار ياكى مىلادىيىدىن تەخمىنەن 425 يىل بۇرۇن ئۆتكەن يۇنان تارىخچىسى بولۇپ، «تارىخ ئانىسى» دەپ ئاتالغان. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە يۇنان بىلەن پېرسىيە ئۇرۇشىنى نەسۈرلەپ، ئەھمىيەتلىك سۇلالىسى ۋە مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ تارىخىنى بايان قىلغان. سېكتايىلار (ساكلار) نىڭ تۇرمۇش ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تۇنجى قېتىم سىستېمىلىق تونۇشتۇرغان (سابىق «سوۋېت ئىتتىپاقى ئېنسىكلوپېدىيە لۇغىتى» 1413 - بەتكە قارالسۇن).

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ 1 - بابىدىن 69 - بابىغىچە (پۈتۈن كىتاب جەمئىي 131 باب) بولغان 1 -، 2 - توملىرى بىر كىتاب قىلىنىپ، 1998 - يىلى چىڭخەي خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

مەسئۇدىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر «ئالتۇن يايلاق» ناملىق بۇ ئەسىرىنىڭ 15 - بابىدا تارىختا ئۆتكەن ئەجدادىمىز ئافراسىياب، تۈرك قەبىلىلىرى، قىماقلار، بارسغانلار، ئوغۇزلار، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ياشىغان جايلىرى، شۇنداقلا باشقا ئىشلار توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەنلىكتىن، شۇ بابىلا تەرجىمە قىلىپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا سۈندۈم.

ئون بەشىنچى باب

جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى ۋە تۈركلەرنىڭ پادىشاھى ئامۇر^① ئەۋلادلىرىنىڭ تارقىلىشى،
جۇڭگو ۋە ئۇنىڭ پادىشاھلىرىغا ئائىت ماتېرىياللار، پادىشاھلارنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى ۋە سىياسىي تۈزۈملىرى

جۇڭگو ئاھالىسىنىڭ نەسەبلىرى ۋە كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا كۆپچىلىكنىڭ قاراشلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىرمۇنچە كىشىلەر فارۇق (بۇ كىشى غۇبارنىڭ ئوغلى، غۇبار سالىھنىڭ ئوغلى، سالىھ ئەرەبىنىڭ ئوغلى، ئەرەبىنىڭ ئوغلى، سام نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى) زامانىدا نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى ئارىسىدا زېمىن تەقسىماتى بولغاندا، ئامۇر (بۇ كىشى تۇبىلىنىڭ ئوغلى، تۇبىل ياپەسنىڭ ئوغلى، ياپەس نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى) نىڭ ئەۋلادلىرى شەرقىي شىمال تەرەپكە قاراپ يول ئاپتۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى، يەنى رېئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شۇ ماڭغانچە شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، يىراق - يىراقلىرىغا تارقىلىپتۇ، بىرقانچە پادىشاھلىق، يەنى دايلام، گىلان، تەيىلسەن، بابىر، موغان ۋە كاۋكاز رايونىدىكى لېسگېن قوۋملىرى بارلىققا كەپتۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرلار، ئابخازلار، ئاۋارىلار (سارىلار)، كاشاكلار ۋە بۇ رايونلارغا تارقالغان باشقا مىللەتلەر تاكى تېررابازوندا، مايۇتس دېڭىزى، قارا دېڭىز، كاسپىي دېڭىز (ئىچكى كۆل) غا قەدەر يېتىپ بېرىپتۇ. ئۇلار، ھەتتا بۇلغارلار ۋە ئۇلارغا قوشنا مىللەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىكەن.

ئامۇرنىڭ باشقا ئەۋلادلىرى ئوخسۇس^② دەرياسىدىن ئۆتۈپتۇ، كۆپ قىسمى جۇڭگوغا بېرىپتۇ. ئۇلار بىرقانچە كىچىك گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ، ئوخشاش بولمىغان رايونلارغا تارقىلىپتۇ. مەسىلەن، خۇتتالانلار (خۇتتالاندا ئولتۇراقلاشقان)، رۇۋسەنلەر، ئۇسۇرۇشنا، سوغدى (سوغدىيانا بۇخارا بىلەن سەمەرقەند ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ)، پەرغانە، تاشكەنت، ئىسپىچاپ ۋە فاراب ئاھالىلىرىدەك. بۇ كىشىلەر بەزى شەھەر، يېزىلارنى بەرپا قىپتۇ. باشقىلىرى ئۇلاردىن ئايرىلىپ يايلاقلاردا ئولتۇراقلىشىپتۇ. مەسىلەن، تۈركلەر، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار. ئۇلار قوچۇ^③ (ūshan, Kūshan)، مەسئۇدىي يېڭىلىشىپ قالغاندەك قىلىدۇ، بۇ يەر كۇچا - كۈسەن بولۇشى كېرەك ئىدى. — فرانسۇزچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) شەھىرىنى ئىگىلەپتۇ. بۇ يەر خۇراسان بىلەن جۇڭگو تۈزلەڭلىك رايونى ئارىسىغا توغرا كېلىدىغان بىر پادىشاھلىقنىڭ مەركىزى ئىكەن. بۇ يەردىكى ئاھالىلەر بۈگۈنكى

① ئامۇر — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: «ياپەسنىڭ ئوغلى بولۇشى مۇمكىن...» دەپ ئىزاھات بەرگەن.

② ئوخسۇس — ئامۇ دەرياسىنىڭ قەدىمكى نامى.

③ بۇ يەردە مەسئۇدىي يېڭىلىشىپ قالغاندەك تۇرىدۇ، بۇ جاي كۇچا — كۈسەن بولۇشى كېرەك ئىدى — فرانسۇزچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

كۈندىمۇ (ھىجرىيە 332 \ مىلادىيە 943 - يىلى) يەنىلا تۈركلەرنىڭ ھەرقايسى قوۋم ۋە قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ. ئۇلار ئەڭ باتۇر، ئەڭ قۇدرەتلىك ۋە ئەڭ قائىدىلىك - يوللۇق مىللەت. ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئۇيغۇرخان (Uygurkhan) دېگەن ھۆرمەت نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ مۇشۇ زېمىندىكى بارلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى بىردىنبىر پادىشاھتۇر. ئۇلار ئەرۋاھلار توغرىسىدىكى دىنىي قائىدىلەرنى تارقىتىدۇ. تۈركلەر ئىچىدە قىماقلار، بارسغانلار، بېدىللار، ماجارلار (ھونلار) ۋە ئوغۇزلار بار ئىدى. ئۇلار بارلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ئەڭ باتۇرلاردىن ئىدى. قارلۇقلار بولسا رەڭگىرىيى كېلىشكەن، قەددى - قامەتلىك، ھەرىكىتى گۈزەل بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇلار پەرغانە، تاشكەنت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا تارقالغان. ھاكىمىيەت دەل مۇشۇ كىشىلەرنىڭ قولىدا بولغانلىقى ۋە بۈيۈك قاغانمۇ دەل مۇشۇ كىشىلەر ئىچىدىن تاللىنىدىغانلىقتىن، بۈيۈك قاغان بارلىق تۈرك خانلىقلىرىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا مەركەزلەشتۈرگەن ۋە ئۇلارنىڭ ھەممە پادىشاھلىرىغا قوماندانلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ بىر قاغانى تۈركلەردىن بولغان ئافراسىياب بولۇپ، ئۇ پېرسىيەنى بويسۇندۇرغۇچىدۇر؛ (قاغانلارنىڭ) يەنە بىرى شابىھ (shabeh) دۇر. سەمەرقەند قۇملۇقىدىكى ئەمەد شەھىرى غايىب بولغاندىن بۇيان، تۈركلەردە پادىشاھلار قاغاننىڭ ئەمرىگە بويسۇنىدىغان ئىشلار قالماپتۇ. «ئۆتكەن زامان تارىخى»^① ناملىق كىتابىمىزدا بۇ شەھەرنىڭ قانداق ئەھۋالدا، نېمە سەۋەبتىن ئۆز ھاكىمىيىتىدىن مەھرۇم بولغانلىقىنى تونۇشتۇرغاندۇق.

ئامۇر ئەۋلادلىرىنىڭ يەنە بىر تارمىقى ھىندىستان چېگرىسىغا بېرىپتۇ. ئۇ يەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى ئۇلارغا شۇنچە زور تەسىر كۆرسىتىپتۇكى، رەڭگىرىيى تۈرك سىياقىدىن ئۆزگىرىپ ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاپ قاپتۇ. ئۇلار شەھەردە ئولتۇراقلىشىپتۇ، كىگىز ئۆيلەردە ياشايدىغانلىرىمۇ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى تىبەتكە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپتۇ ۋە ئۆز ئىچىدىن بۈيۈك قاغانغا بويسۇنىدىغان بىر پادىشاھ سايلىۋاپتۇ. بىراق، بۇ پادىشاھ تەڭداشسىز ھاكىمىيەتكە بويسۇنۇشنى توختاتقان كۈندىن تارتىپ (يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك) تىبەت ئاھالىسى قەدىمكى تۈرك پادىشاھلىرىنى دوراپ، ئۇنى قاغان دەپ ئاتايتۇ، ئۇ «قاغانلارنىڭ قاغانى» دېگەن مەنىدە ئىكەن.

ئامۇر ئەۋلادلىرىنىڭ كۆپ قىسمى دېڭىز ياقىسىنى بويلاپ ئىلگىرىلەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، تاكى جۇڭگو چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ كەپتۇ. ئۇلار بۇ رايونلاردا تارقىلىپ ۋە ئولتۇراقلىشىپ، يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىپتۇ؛ ناھىيە، ۋىلايەت، شەھەرلەرنى بىنا قىپتۇ؛ ئۆزلىرى ياڭجۇ^② دەپ ئاتىشىدىغان بىر چوڭ شەھەرنى مەركەز قىپتۇ. بۇ مەركىزىي شەھەردىن ھىندى ئوكيانغىچە، يەنى جۇڭگو دېڭىزغىچە بولغان ئارىلىق ئۈچ ئايلىق مۇساپە بولۇپ، بۇ ئارىلىقتا بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن شەھەرلەر ۋە ئېكىنزارلىقلار ئۇچراپ تۇرىدىكەن.

مەزكۇر دۆلەتنىڭ ياڭجۇدا تۇرۇشلۇق تۇنجى پادىشاھى ناستارتەس (Nastartās) تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە ئۆز خەلقىنى مۇشۇ رايونغا تارقىتىپ كاناللارنى قازدۇرۇپتۇ، ۋەھشىي ھايۋانلارنى يوقىتىپ، دەل - دەرەخ تىكتۈرۈپتۇ ۋە باغۋەنچىلىك قىلىپ، ئۇلاغچىلىق كەسپىنى بەرپا قىلدۇرۇپتۇ. ئۇ 300 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەۋىن (Awün) ئىسمىلىك بىر ئوغلى ۋارىسلىق قىپتۇ. بۇ شاھزادە ئاتىسىغا بولغان ئىچ ئاغرىقىنى بىلدۈرۈش ۋە ئۇنى خاتىرىلەپ تۇرۇشنى

① «ئالتۇن يايلاق» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسلانغاندا، «ئۆتكەن زامان تارىخى» ناملىق كىتاب مەسئۇدىنىڭ ئەينى چاغدا يازغان يەنە بىر مەشھۇر ئەسىرى بولۇپ، ھازىرغىچە تېپىلمىغان.

② ياڭجۇ توغرىسىدا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھاتىدا «ئەسلىي ئەسەردە Ansū دېيىلگەنىكەن، بىز ئۇنى Yansū=Yancū دەپ ئوقۇدۇق» دېيىپ مەلۇم قىلىپتۇ. ئەرەبچىسى قانداق يېزىلغانلىقى نامەلۇم.

مەقسەت قىلىپ، پۇقرالارنى جەسەتنى ياقۇت كۆزلۈك تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، ئالتۇن ھەيكەل ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇشقا ۋە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن - كەچتە پۇقرالىرى بىلەن بىللە مەرھۇم پادىشاھنىڭ جەسىتى سېلىنغان ئالتۇن ھەيكەل ئالدىغا كېلىپ، تىزلىنىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تەزىم قىلىدىكەن. ئۇ 250 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

ئۇنىڭ پادىشاھلىق ئورنىنى ئەيتادۇن (Aythadûn) دېگەن ئوغلى ئىگىلەپتۇ. ئۇمۇ ئاتىسىنىڭ جەسىتىنى ئالتۇن ھەيكەل ئىچىگە ئورنىتىپ، ھەيكەلنى يەنە ئالتۇندىن ياسالغان تەخت ئۈستىگە جايلاشتۇرۇپ، بوۋىسىنىڭ ھەيكىلىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە قويۇپتۇ. ئۇ ئاۋۋال بوۋىسىنىڭ ھەيكىلىگە تەزىم قىلىپ، ئاندىن ئاتىسىنىڭ ھەيكىلىگە تەزىم قىلىدىكەن، پۇقرالىرىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ شۇنداق قىلىدىكەن. بۇ پادىشاھ پۇقرالىرىغا ئالاھىدە ئەقىل - پاراسەت بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ھەرقانداق ئىشتا باراۋەر مۇئامىلە قىپتۇ، ھەممە كىشىگە ئادىللىق بىلدۈرۈپتۇ. ئۇنىڭ غەمخورلۇقىدىن پۇقرالىرى ۋە بايلىقلىرى ناھايىتى كۆپىيىپتۇ. ئۇنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 200 يىلدەك داۋاملىشىپتۇ.

ئۇنىڭ تەختىگە ئوغلى ئەيتانەن (Aythan ân) ۋارىسلىق قىپتۇ. بۇ شاھزادىمۇ ئاتىسىنىڭ جەسىتىنى ئالتۇن ھەيكەل ئىچىگە ئورنىتىپ، ئەجدادلىرىنىڭ قىلغانلىرىغا ئەمەل قىلىپ، ئاتىسى ئۈچۈن ھەرخىل خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇ ئۇزاق ۋاقىت ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش جەريانىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ چېگرىسىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىپ، تاكى يېقىن دوستى تۈركلەرنىڭ چېگرىسىغا قەدەر يەتكۈزۈپتۇ، ئۇ 400 يىل ياشاپتۇ. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە جۇڭگولۇقلار ئىنتايىن نەپىس ۋە كۆركەم قول ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنى كەشىپ قىپتۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن تەختكە ئوغلى خارەتەن (Harātān) ۋارىسلىق قىپتۇ. بۇ پادىشاھ كىشىلەرگە چوڭ كېمە ياسىتىپتۇ. جۇڭگونىڭ ئەڭ ئېسىل مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىشقا مەسئۇل كىشىلەر كېمە بىلەن سىند، ھىندىستان، بابىل قاتارلىق دېڭىز يولى ئارقىلىق يېتىپ بارغىلى بولىدىغان يىراق - يېقىندىكى رايونلارغا بارىدىكەن؛ پادىشاھ نامىدىن بۇ جايلارنىڭ پادىشاھلىرىغا كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان قىممەت باھالىق سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىدىكەن؛ قايتقان چاغلىرىدىمۇ ھەرقايسى جايلارنىڭ ئەڭ ئېسىل، ھەتتا ئاز ئۇچرايدىغان يېمەكلىك، ئىچىملىك، كىيىم - كېچەك، زىلچا - گىلەملىرىنى ئالغاچ كېلىدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى بارغان جايلاردىكى مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى، دىنى، قانۇنلىرى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىگە دائىر ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ كېلىش ۋەزىپىسىمۇ بار ئىكەن، شۇنداقلا چەت ئەللىكلەرنى ۋە تەننىڭ ياقۇت، پۇراقلىق دورا - دەرەخلىرىگە، سايىمان - جابدۇقلىرىغا قىزىقتۇرۇشقىمۇ مەسئۇل ئىكەن. ئۇلار كېمە بىلەن تەرەپ - تەرەپلەرگە بېرىپ، چەت ئەللەرنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىدا توختاپ، ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىلەرنى ئىجرا قىلىدىكەن. بۇ ئەلچىلەر كېمىسى توختىغانلىكى دېڭىز بويلىرىدا ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن تاۋارلارنىڭ ئېسىللىقى بىلەن شۇ جايلاردىكى ئاھالىنىڭ زوقىنى قوزغايدىكەن. ئۆز زېمىنىدىن چوڭ دەريالار ئېقىپ ئۆتىدىغان ئەللەرنىڭ پادىشاھلىرىمۇ كېمە ياسىتىپ، ئۇنىڭغا شۇ ئەلدىن چىقىدىغان ھەرخىل تاۋارلارنى بېسىپ جۇڭگوغا ئەۋەتىدىكەن؛ پادىشاھنىڭ سوۋغا - سالاملىرىغا ئېرىشكەنلىكىگە جاۋابەن ئۇنىڭغىمۇ سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، جۇڭگو پادىشاھى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىدىكەن. نەتىجىدە، بۇ پادىشاھنىڭ قولىدا جۇڭگو گۈللەپ - راۋاجلىنىپ، ھاكىمىيەت مۇستەھكەملىنىپتۇ. ئۇ 200 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

خەلق پادىشاھنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىگە چەكسىز قايغۇرۇپ، بىر ئاي ھازا ئېچىپ دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئۆز تەقدىرىنى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلىغا تاپشۇرۇپ، ئۇنى پادىشاھ

قىپتۇ. ئۇنىڭ ئىسمى تۇتال (Tütal) ئىكەن. ئۇمۇ ئاتىسىنىڭ جەستىنى ئالتۇن ھەيكەلگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەجدادلىرىنىڭ ئادىتىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، مەملىكەتنىڭ ھەممىلا يېرى گۈللەپ ياشناپتۇ. ئۇ بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلار بىلمەيدىغان ئاقىلانە ئادەتلەرنى قوبۇل قىلىپ قوللىنىپتۇ. ئۇ ئىمپېرىيىنىڭ بىردىنبىر ئاساسى ئادالەت ئىكەنلىكىنى، ئادالەت پەرۋەردىگارىنىڭ تارازىسى ئىكەنلىكىنى، پۈتۈنلەي ياخشى ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، داۋاملىق ھەرىكەت قىلىشنىڭ ئۆزى ئادالەت بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپتۇ. ئۆز خەلقىنى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن ئېسىل زادىلەر تەبىقىسىنى ئايرىپ چىقىپ، ئۇلارغا شان - شەۋكەت ئاتا قىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاھالىنى دەرىجە بويىچە تۈرگە ئايرىپ، ھەر كىمنىڭ شۇغۇللىنىدىغان كەسپىنى مۇقىملاشتۇرۇپ بېرىپتۇ. ئۇ بىر ئىبادەتخانا سالدۇرۇش ئۈچۈن مۇنبەت بىر پارچە يەرنى تاللاپتۇ. ئۇ يەر گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەن، سۇغىرىش شارائىتى ياخشى جاي ئىكەن. شۇ يەرگە قۇرۇلۇش قىلىش ئۈچۈن ئۇل سېلىنىپتۇ. پادىشاھ كىشىلەرگە ئەمر قىلىپ، بۇ يەرگە ھەر خىل رەڭلىك تاشلارنى كەلتۈرۈپ، بىر ئىبادەتخانا سالدۇرۇپتۇ. بىنانىڭ ئۈستىگە ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان پەنجىرىلىك گۈمبەز ياسالغان بولۇپ، ئۈستىگە يەنە تەڭرىگە سەجدە قىلغۇچىلار ئۈچۈن مەخسۇس بىر ھۇجرىمۇ ياسىتىپتۇ. قۇرۇلۇش تولۇق تاماملانغاندىن كېيىن، پادىشاھ ئىبادەتخانا ئۆگزىسىنىڭ قىرغىغا ھەيكەللەرنى تىزىپ قويۇشنى بۇيرۇپتۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەجدادلىرىنىڭ جەسەت سۆڭەكلىرىمۇ بار ئىكەن. ئاندىن ئۇ يەنە: «مەن مۇشۇنداق قىلمىسام، ئاقىلانلىك بولمايدۇ. ئىبادەتخانىنىڭمۇ ھېچقانداق كېرىكى بولمايدۇ» دەپ پۇقرالارنى گۈمبەز ئۈستىگە قويۇلغان جەسەتلەرگە سەجدە قىلىشقا بۇيرۇپتۇ.

پادىشاھ دۆلەتنىڭ كاتتا ئەرباب، ئەركان، ئېسىل زادىلىرىنى يېنىغا چاقىرىپ: بارلىق پۇقرالارنى پەقەت بىر خىلا ئەقىدە - ئېتىقادنىڭ تىزگىنى ئاستىغا ئېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، بۇ خىل ئەقىدە - ئېتىقاد ئۇلارغا سېلىنغان بىر خىل كىشەن بولىدىغانلىقىنى، شۇنداق بولغاندىلا تەرتىپ ۋە ئامانلىق كاپالەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى، بىر ئىمپېرىيىدە تەرتىپ ۋە قانۇن - تۈزۈم ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىمىگەندە، دۆلەتنىڭ ھەر خىل زىيان - زەخمەتكە ئۇچرايدىغانلىقى ۋە تېز گۈمران بولۇش خەۋپىگە يولۇقىدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ. ئارقىدىن ئۇ پۇقرالارنى باشقۇرۇش مەقسەت قىلىنغان قانۇنلارنى تۈزۈپتۇ ۋە ئۇلارنى پۇقرالار چوقۇم ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ھەرىكەت مىزانى قىلىپ بېكىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قاتىللار ۋە باشقىلارغا زىيانكەشلىك قىلغانلارنى بىردەك جازاغا تارتىش ئىمتىيازىغا ئىگە بوپتۇ. قانۇنلۇق نىكاھلىنىش بەلگىلىنىپ، ئەرلەر خوتۇن ئېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىپتۇ؛ ئاتا-بالا مۇناسىۋىتى قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بوپتۇ. ئېلان قىلىنغان بۇنداق قانۇنلار بىرقانچە تۈرلۈك ئىكەن: بەزىلىرى ئەمەل قىلىش ۋە ئىجرا قىلىش زۆرۈر بولغان، خىلاپلىق قىلسا، جىنايىتىدىن تىنىۋالسا بولمايدىغان مۇتلەق نوپۇزغا ئىگە قانۇنلار ئىكەن. قالغانلىرى بولسا، نۆۋەتتىن تاشقىرى ۋە مەجبۇرلاش خاراكتېرى يوق قانۇنلار ئىكەن. پادىشاھ پۇقرالارنىڭ ئۆز پەرۋەردىگارى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتى بولىدىغانلىقىنى، يەنى بىر سوتكىنىڭ مەلۇم ۋاقتىدا پەرۋەردىگارىغا ئىبادەت قىلىپ، بەزى رەسمىيەتلەرنى ئۆتىشى لازىملىقىنى، لېكىن تەزىم قىلمىسىمۇ، تىزلامىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەپتۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يىللىق، ئايلىق ئىبادەتلەرمۇ بار ئىكەن. بۇنداق ئىبادەتلەردە تەزىم قىلىش، تىزلىنىش زۆرۈر ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى تەنتەنىلىك بايراملارنىمۇ بېكىتىپتۇ.

بۇزۇقچىلىق قىلىدىغانلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن، پادىشاھ بەزى جازالاش تەدبىرلىرىنى بېكىتىپ، بۇزۇقچىلىققا تايىنىپ ياشايدىغان ئاياللارنى باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلاپتۇ. ئۇلارغا ھەرقانداق

چاغدا توي قىلىش ھوقۇقى بېرىلمەيدىكەن، ناۋادا ئۇلار بۇزۇقچىلىقنى تاشلىسا، باج تاپشۇرۇشتىن قۇتۇلىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئوغۇل بالىلىرى پادىشاھقا تەۋە بولۇپ، ئەسكەر ياكى قۇل قىلىنىدىكەن؛ قىزلىرى بولسا ئانىسىنىڭ قېشىدا قالدۇرۇلۇپ، ئانىسىنىڭكىگە ئوخشاش كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. پادىشاھ يەنە ئىبادەتخانىلارغا نەزىر - چىراغ بۇيۇملىرىنى ئەكىلىپ قويۇش، يۇلتۇزلارغا ئاتاپ كۈجە كۆيدۈرۈش، ھەرخىل يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇش توغرىسىدىمۇ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ ۋە قاچان، قانداق كۈجە كۆيدۈرۈش ۋە قانداق دورىلارنى ئىشلىتىش قاتارلىقلارنىمۇ بەلگىلەپتۇ. بۇ پادىشاھ ئۆز خەلقىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى رەتلىك، تەرتىپلىك، ئېدىتلىق تەشكىللىگەچكە، ھۆكۈمرانلىق ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈپ، نوپۇس سانى كۆپىيىپتۇ. ئۇ تەخمىنەن 150 ياشتا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىپتۇ.

پۇقرالىرى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن بەكمۇ قايغۇرۇپ، جەستىنى ھەرخىل ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن ھەيكەل ئىچىگە قويۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ كۆركەم، ھەشەمەتلىك بىر ئىبادەتخانا ياساپتۇ. ئىبادەتخانىنىڭ ئۆگزىسىگە ئىككى چوڭ يۇلتۇز^① ۋە بەش سەييارىنىڭ شەكلى بىلەن رەڭگىگە تەققاس قىلىپ، بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان يەتتە دانە ياقۇت ئورنىتىلىپتۇ. پادىشاھ ۋاپات بولغان كۈن دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان ۋە دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈن قىلىپ بېكىتىلىپ، ھەر قېتىم ۋاقتى كەلگەندە، كۆپچىلىك شۇ ئىبادەتخانىغا يىغىلىدىغان بوپتۇ. ئىبادەتخانا ئۆگزىسىنىڭ ھەممە كىشى كۆرەلەيدىغان بىر يېرىگە بارلىق ئىزباسارلارنىڭ چوقۇنۇشى ۋە نەمۇنە قىلىشى ئۈچۈن، مەرھۇم پادىشاھنىڭ رەسمىي چۈشۈرۈلگەن ۋە ئالاھىدە تۆھپىلىرى يېزىلغان ئالتۇن مۇنبەر ئورنىتىلىپتۇ. يەنە ئۇنىڭ رەسمىي شەھەر قوۋۇقىغا، تىللا ۋە تۇچ، مىس پۇللارغا ئويۇپ چىقىرىپتۇ. بۇ پۇللار پادىشاھنىڭ پۇل، مال - مۈلۈكلىرىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئىكەن. كىشىلەر ئۇنىڭ رەسمىي توقۇلما بۇيۇملارغىمۇ بېسىپتۇ.

ئاخىردا ياڭجۇ^② ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي قىلىپ بېكىتىلىپتۇ. خۇددى بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ يەر دېڭىزدىن ئۈچ ئايلىق كېلىدىغان ياكى ئۇنىڭدىنمۇ يىراق چوڭ شەھەر ئىكەن. ئۇلارنىڭ زېمىنىنىڭ قىياچ شەرق تەرىپىدە، يەنى تۈبۈت يۆنىلىشى تەرەپتە مېدو (Mdo ياكى Mad \ Mdhū) دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ بىر شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەر خەلقى تۈبۈتلەر بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ تۇرىدىكەن. بۇ پادىشاھلىقنىڭ تەختىنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىگىلەپ كەلگەن پادىشاھلار بايا بىز زىكر قىلىپ ئۆتكەن پادىشاھ تۈزگەن قانۇنلارغا سادىقلىق بىلەن ئەمەل قىلغانلىقتىن، مەملىكەت ئۈزلۈكسىز گۈللەپ ياشناپتۇ. ئۇلار مول بايلىق ۋە مەھسۇلاتلار، ئادىل قانۇن ئارقىلىق ئۆز ئىمپېرىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىپتۇ. زوراۋانلىق سىياسەتلىرى بىكار قىلىنىپتۇ. ئۆز دۈشمەنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ تۇرۇپتۇ. چېگرا بويلىرىغا قوشۇن تۇرغۇزۇپتۇ. قوشۇننىڭ تەمىناتىنى بەلگىلەنگەن مۇددەتتە تارقىتىپ بېرىپتۇ. بۇ مەملىكەتكە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سودىگەرلىرى ھەرخىل تاۋارلارنى قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز يوللىرى ئارقىلىق كۆپلەپ ئەكىلىپ تۇرۇپتۇ.

جۇڭگولۇقلار بۇتقا چوقۇنىدىغان بولۇپ، دىنىي پائالىيەتلىرىنىڭ قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دىنىي پائالىيەتلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان جايلىرى خېلى كۆپ. جۇڭگولۇقلار بۇتقا چوقۇنىدۇ، ئۇنىڭغا ئاتاپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر پەرۋەردىگارنىڭ ھەققىگە دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. ھەرخىل ئوبراز ۋە بۇتلار بىر خىل نىشاندىنلا ئىبارەت. ئاشۇنداق نادان، قارا

① ئىككى چوڭ يۇلتۇز - خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: «بۇ قۇياش بىلەن ئايىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ ئىزاھات بەرگەن.

② ياڭجۇ - خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: «ياڭجۇ ھازىرقى خياڭسۇ ئۆلكىسىدە ئىدى» دەپ ئىزاھات بەرگەن.

قورساقلار بۇت بىلەن ياراتقۇچى ئىلاھنى بىرلەشتۈرۈۋېلىپ، ئۇلارغا ئوخشاشلا چوقۇنۇپ سەجدە قىلىۋېرىدۇ. بۇتقا چوقۇنۇش ئالانى ھېس قىلىش قىيىن بولغان بىر خىل ئېتىقاد شەكلى. بۇنداق ئېتىقاد شەكلى ياراتقۇچى ئىگەمنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە، يۈكسەكلىكىگە ۋە كۈچ - قۇدرىتىگە نۇقسان يەتكۈزىدۇ. ھالبۇكى، بۇنداق بۇتقا چوقۇنۇش دىن جەھەتتىن ئىتائەت قىلىشنىڭ بىر خىل بەلگىسى ۋە ئىلاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشنىڭ ئۆتكۈنچى باسقۇچىدۇر. تاكى ئىككى مەنبەچىلىك ۋە ماتېرىيالسىزلىق دىنىي نەزەرىيە ۋە ئۇنىڭ سىستېمىسى بارلىققا كەلگەنگە قەدەر جۇڭگونىڭ ئەھۋالى مۇشۇنداق بولۇپ كەلدى. بۇ دەۋردىن ئىلگىرى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئېتىقادى، كۆزقارىشى ۋە بۇتقا چوقۇنۇشى ھىندىستان خەلقىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلاردىكى دىنىي تەپەككۈرى ۋە كونكرېت ئۇسۇلى بىلەن ماسلىشىپ كەلگەن. مەيلى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا ھەرقانچە چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بولسۇن ياكى ئۇلاردا ئىزدىنىش روھى تۈپەيلىدىن ھەرقانچە كۆپ بەس - مۇنازىرىلەر بولغان بولسۇن، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قانۇن - تۈزۈم جەھەتتىكى قىلمىش - ئەتمىشلىرىدە ئەنئەنە بويىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن قەدىمكى قانۇنلىرىغا باشتىن - ئاخىر ئەمەل قىلىپ كەلدى.

ئۇلارنىڭ مەملىكىتى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مەملىكىتى بىلەن قوشنا ئىدى. ماقالىمىزنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، توققۇز ئوغۇزلار مانى مۇخلىسلىرىدىن بولۇپ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى جاكارلىغانىكەن. بۇ مىللەت نادان كۇپىپارلاردىن بولۇپ، ئېتىقادى باشقا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئېتىقادىغا ئوخشايدىكەن. ئىككى مەنبەچىلىك دىنىنىڭ شەيتانلىرى ئۇلار ئارىسىدا پەيدا بولۇپ، ئۇلارنى ئېزىتقۇ سۆزلەرنى قىلىپ ئازدۇرۇپ، ھاياتلىقتىكى تۇغۇلۇش بىلەن ئۆلۈش، ساغلاملىق بىلەن كېسەللىك، بايلىق بىلەن نامراتلىق، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، بىرلىشىش بىلەن ئايرىلىپ كېتىش، بىرىكىش بىلەن پارچىلىنىش، ئۆرە تۇرۇش بىلەن يېتىش، مەۋجۇتلۇق بىلەن يوقلۇق، كېچە بىلەن كۈندۈز ۋە ئۇلاردىن باشقا قارىمۇقارشى بولغان ئىككى تەرەپنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇ. ئارقىدىن يەنە ئەقىل ئىگىسى بولغان ئادەملەرگە، چارۋا - ماللارغا زىيان كەلتۈرىدىغان ھەرخىل ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى، بالىلارغا، دېۋەڭلەرگە ۋە ساراڭلارغا كەلتۈرۈلىدىغان چىدىغۇسىز مەجرۇھلۇقلارنى بايان قىپتۇ. ئۇلار يەنە: پەرۋەردىگارنىڭ ئۆزلىرىگە بۇنداق بالا - قازالارنى كەلتۈرمەيدىغانلىقىنى، بۇ ئۇنىڭ ئۇلۇغ كارامەتلىرى نامايان بولغان خەيرلىك ئىشلار ئارىسىدىكى ئادەمنى خاپا قىلىدىغان بىر خىل زىددىيەت بولۇپ، پەرۋەردىگارنىڭ تاپا - تەنلەردىن مۇستەسنا ئىكەنلىكىنىمۇ قوشۇپ سۆزلەپتۇ. ئۇلار خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئورۇنلۇقتەك كۆرۈنىدىغان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان دەلىللەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى ئۆزىگە قارىتىپ، سەپسەتسىنى قوبۇل قىلدۇرۇۋاپتۇ.

جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە يەككە - يېگانە ياشاش ۋە چارۋا - مالنى نەزىر - چىراغ قىلىشتەك ئەخلاق ئۆلچىمى ئۇزاق ۋاقىت ھۆكۈم سۈرۈش جەريانىدا، جۇڭگو تۈركلەر پادىشاھى ئۇيغۇر قاغان بىلەن باشتىن - ئاخىر ئۇرۇش ھالىتىدە بولۇپ كەلگەن. بىراق، تۈركلەر پادىشاھى ئۇيغۇر قاغان مانى مۇخلىسىغا ئايلانغاندا، ئۇلار بىرلىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان بولۇپتۇ. ئۇلارنىڭ كۆزقارىشى ۋە ئېتىقادى خىلمۇخىل بولسىمۇ، جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ پادىشاھلىرى سوراقچى ۋە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلارنى تاللاشتا ئىزچىل تۈردە ئەقلىي قابىلىيىتى، ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى ۋە قانۇن - تۈزۈم ئېھتىياجىغا ئاساسلىنىپ ئىش كۆرىدىكەن، ئەمەلدار - ئەربابلار ۋە ئاددىي پۇقرالارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ پىرىنسىپنى ئۆز ھەرىكىتىگە يېتەكچى قىلىدىكەن.

جۇڭگولۇقلار قەبىلە ۋە قوۋملارغا ئايرىلغان بولۇپ، ئۇلار ئەرەبلەرنىڭ قەبىلە ۋە مەزھەپلىرىگە تولمۇ ئوخشاپ كېتىدىكەن. ئۇلارنىڭ شەجەرىسىمۇ ئوخشاشلا كۆپلىگەن تارماقلارغا ئايرىلىدىكەن. ئۇلار شەجەرىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىكەن ۋە ئۇنى ئەتىۋارلاپ خاتىرىسىدە چىڭ ساقلايدىكەن، ھەتتا بەزىدە بىر ئادەمنىڭ نەسەبىنى تاكى ئامۇرغىچە باغلاپ، 50 - ئەجدادىغىچە سۈرۈشتۈرەلەيدىكەن. بىر قوۋم كىشىلىرى ئۆزئارا نىكاھلانمايدىكەن. شۇڭا، مۇدەر (Mudar) قوۋمىدىن بولغان بىر ئەر رابىيە (Rabia) قوۋمىدىن بولغان بىر قىزنى ئالغان، قالان (Kahlan) نىڭ ئەۋلادى بولغان بىر ئەر ھىمىيار (Himyar) قوۋمىدىن بولغان بىر قىز بىلەن توي قىلغان، ھىمىيار قوۋمىدىن بولغان بىر ئەر قالان قوۋمىدىن بولغان بىر قىزغا ئۆيلەنگەن. جۇڭگولۇقلار ئوخشاش بولمىغان ئىرقىلار ئارا نىكاھلانغاندا، تېخىمۇ ساغلام ئۇرۇق - ئەۋلاد تۇغۇلىدۇ، ئۇلار جىسمانىي جەھەتتىن قاۋۇل، ئۆمرى تېخىمۇ ئۇزۇن، تەن ساغلاملىقى تېخىمۇ ئوبدان بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن پايدىسى بار دېيىشىدىكەن. ^①

جۇڭگو قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ شارائىتىدىن خۇددى ھىجرىيە 264 (مىلادىيە 878) - يىلىدىن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىكىگە ئوخشاش ھالدا گۈللەپ ياشىناش ھالىتىدە تۇرغانىكەن. شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ تاكى ھازىر (ھىجرىيە 332 \ مىلادىيە 943 - يىلى) غا قەدەر بۇ يەردە تەرتىپنى قالايمىقانلاشتۇرىدىغان، قانۇننىڭ ناپۇزىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان بىر مۇنچە ۋەقەلەر يۈز بېرىپتۇ. ئەسلىدە جۇڭگونىڭ بىر شەھىرىدە تۇرۇشلۇق، پادىشاھ جەمەتىدىن بولمىغان، مەجىزى غەلىتە، جېدەل - ماجىرا تۇغدۇرۇشقا خوردا بولۇپ كەتكەن خۇاڭ چاۋ (Yānshū) ^② ئىسىملىك بىر ئاسىي بار ئىكەن. ئۇ بىردىنلا ئوتتۇرىغا چىقىپ، جۇڭگو ئاھالىسى ئىچىدىكى چۆپرەندە، بۇزۇقلار ۋە ئەسكىلىك قىلغۇچىلارنى ئەتراپىغا توپلىۋاپتۇ. ئۇنىڭ نامى كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغاچقا، مەيلى پادىشاھ بولسۇن ياكى ۋەزىر - ۋۇزىرالار بولسۇن، بۇ ئىشقا پەرۋا قىلماپتۇ. ئۇ خېلى كۈچىيىپ قاپتۇ، داڭق - ئاتقىمۇ تارقىلىپتۇ. ئۇ ھەددىدىن ئېشىپ، ئۆزىنى چوڭ چاغلایدىغان بوپتۇ، يۈرىكىمۇ قايتەك يوغىناپ كېتىپتۇ. بەزى مۇتەھەم لۈكچەكلەر يىراق - يىراقلاردىن كېلىپ قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى زورايتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇۋىسىدىن چىقىپ، پادىشاھلىقنىڭ گۈللەنگەن رايونلىرىغا بېسىپ كىرىپ دەپسەندە قىپتۇ، ھەتتا قوماندانلىق ئورنىنى گۇاڭجۇ (Khanfū) شەھىرىگە جايلاشتۇرۇپتۇ. بۇ دەريا بويىغا جايلاشقان مۇھىم شەھەر ئىكەن. بۇ دەريا دىجلا (Didjla) دەرياسىدىنمۇ چوڭ ياكى چوڭ - كىچىكلىكى شۇنىڭغا ئوخشاش كېلىدىغان دەريا بولۇپ، جۇڭگو دېڭىزىغا قۇيۇلىدىكەن، ئارىلىقى گۇاڭجۇ شەھىرىدىن ئالتە - يەتتە كۈنلۈك كېلىدىكەن. بەسرە، شىراق، ئومان، ھىندىستان شەھەرلىرى جاۋاگا تاقىم ئاراللىرى، سانىق ۋە باشقا مەملىكەتلەرنىڭ تاۋار - ماللىرى بېسىلغان كېمىلەر دەريا ئېقىنىغا قارشى يۈرۈپ بۇ شەھەرگە كېلىپ تۇرىدىكەن.

شۇنداق قىلىپ، خۇاڭ چاۋ گۇاڭجۇ شەھىرىگە تېز سۈرئەت بىلەن بېسىپ كەپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى مۇسۇلمان، خرىستىئان، جوھۇت، مەجۇسىي (ئاتەشپەرەس) ۋە باشقا جۇڭگولۇقلاردىن تەركىب تاپقانىكەن، ئۇ مەزكۇر شەھەرنى قاتتىق قورشىۋاپتۇ، پادىشاھ قوشۇنلىرى زەربە بەرگەندە، ئۇلارنىمۇ تارماق كەلتۈرۈپ، قىزلارنى بۇلاپ - تالاپتۇ. كېيىن ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ھەرقانداق چاغدىكىدىن كۆپىيىپ كېتىپتۇ - دە، بۇ شەھەرنى قورال كۈچى بىلەن بېسىۋېلىپ، نۇرغۇن ئاھالىنى قىرىپ تاشلاپتۇ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا نەيزە - خەنجەر يەپ ۋە سۇغا غەرق بولۇپ

① خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى «Yānshū» دېگەن ئىسىمنى خۇاڭ چاۋ (黄巢) دەپ تەرجىمە قىلغان. فرانسۇزچىدا Yānshū دېيىلگەن ئىسىمنىڭ «خۇاڭ چاۋ» دەپ تەرجىمە قىلىنىشى ئەسلىدىكى ئىسىم ئۆزگەرتىۋېتىلگەندەك تۇيغۇ بېرىۋاتىدۇ.

ئۆلگەن مۇسۇلمان، خرىستىئان، جوھۇت ۋە مەجۇسىيلارنىڭ سانى 200 مىڭ كىشى ئىكەن. بىز شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇنداق ھېسابلاپ چىقالدۇقكى، جۇڭگو پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسىدە نوپۇس دەپتىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا مەزكۇر ئىمپېرىيىنىڭ پۇقرالىرىنىڭ ۋە ئەتراپتىكى بېقىندى مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى خاتىرىلەنگەن. چۈنكى، ئۇلار ئۆزىگە تەۋە بولغان ئاھالىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، ئۆز ۋاكالەتچىلىرىگە نوپۇس سانىنى ھېسابلاپ تۇرۇشنى ھاۋالە قىلىدىكەن.

دۈشمەن گۇاڭجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئۈجمە دەرەخلىرىنى كېسىپ تاشلاپتۇ. بۇرۇن ئۇ يەردىكى كىشىلەر پىلە بېقىش ئۈچۈن ئۈجمە دەرەخلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆستۈرەتتىكەن. ئۈجمە دەرەخلىرى نابۇت قىلىنغاچقا، جۇڭگونىڭ يىپەك ئىشلەپ چىقىرىشى پالەج ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، مۇسۇلمان ئەللىرىگە يىپەك مال چىقىرىش ئۈزۈلۈپ قاپتۇ. خۇاڭ چاۋ ئۇ شەھەردىن بۇ شەھەرگە داۋاملىق غەلبىلىك يۈرۈش قىلىپ، ئۇرۇشقا بېرىلىپ كېتىپتۇ. قوۋملارنى قويماي بۇلاڭ - تالاڭ قىپتۇ. توپىلاڭچىلارنىڭ زوراۋانلىقىدىن قورققان باشقا قوۋملارمۇ ئۇنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپتۇ. خۇاڭ چاۋ ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزى چاڭئەنگە يۈرۈش قىپتۇ. پادىشاھ قالدۇق 100 مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ دۈشمەنگە قارشى باتۇرانا ئاتلىنىپتۇ. ئىككى قوشۇن بىر - بىرى بىلەن بىر ئايدەك تىرىشىپتۇ. ئاخىر تەقدىر پادىشاھقا پايدىسىز بولۇپ، مەغلۇپ بوپتۇ. قوزغىلاڭچىلار ئارقىسىدىن قوغلاپتۇ. پادىشاھ ئاران دېگەندە ئىمپېرىيىنىڭ چېگرىسىدىكى بىر شەھەرگە قېچىپ بېرىپ پاناھلىنىپتۇ.

توپىلاڭچى قوشۇن ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى جايلىرىنى ۋە پايتەختىنى ئىشغال قىپتۇ، بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلار قەھەتچىلىك يىللىرىدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن توپلاپ ساقلىغان مال - مۈلۈك، دۇنيا - دەپنىلەرنىڭ ھەممىسىنى بۇلاپ - تالاپتۇ. ئاندىن يېزىلارنىمۇ بۇلاڭ - تالاڭ قىپتۇ، شەھەرلەرنى زورلۇق بىلەن بويسۇندۇرۇپتۇ. خۇاڭ چاۋ ئۆز كېلىپ چىقىشىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇشىغا يول قويمايدىغانلىقىنى ئېنىق بىلىدىكەن، شۇڭا ئۇ بارلىق كۈچى بىلەن ھەرقايسى ئۆلكىلەرنى تالان - تاراج قىلىشقا كىرىشىپتۇ. جاي - جايدا مال - مۈلۈك بۇلاپ، قانلارنى دەريا - دەريا ئاققۇزۇپتۇ.

پادىشاھ بىز يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتكەن تۈبۈتلەرگە قوشنا مېدۇ شەھىرىدىن (ئۇ مۇشۇ يەرگە يوشۇرۇنۇۋالغانىكەن) تۈركلەرنىڭ پادىشاھى ئۇيغۇر خانغا مەكتۇپ يوللاپ، ياردەم تەلەپ قىپتۇ، يۈز بەرگەن ئىشلاردىن خەۋەرلەندۈرۈپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئالدىنقى پادىشاھلار بىلەن ئاغا - ئىنى بولۇپ ئۆتكەن چاغدىكى مەجبۇرىيەتلەرنى، ئۆزئارا ياردەم تەلەپ قىلغاندا رەت قىلماسلىق، ۋەدىگە خىلاپلىق قىلماسلىقنىڭ تەرەپلەرنىڭ مۇتلەق مەجبۇرىيەتلىرىدىن ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپتۇ. ئۇيغۇر خان بىر ئوغلىنى 400 مىڭغا يېقىن پىيادە ۋە ئاتلىق لەشكەرلەرگە باشچى قىلىپ ئەۋەتىپتۇ. خۇاڭ چاۋنىڭ ئىلگىرىلىشى تەھلىكىگە ئۇچراپتۇ. ئىككى تەرەپ قوشۇنى ئوتتۇرىسىدا بىر يىلدەك نەتىجىسىز ئۇرۇش داۋاملىشىپ، ئۆلۈش - يارىلىنىش ناھايىتى كۆپ بوپتۇ. ئاخىر خۇاڭ چاۋ ئىز - دېرەكسىز غايىب بوپتۇ. ئۇنىڭ نەيزە - قىلىچ يەپ ئۆلگەنلىكىنى ياكى دەرياغا ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلگەنلىكىنى ئېنىق ئۇققىلى بولماپتۇ. ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ئاساسلىق قوللىغۇچىلىرى ئەسىرگە چۈشۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ پادىشاھى پايتەختكە قايتىپ كېلىپ، ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا قايتىدىن ئېرىشىپتۇ.

جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ پادىشاھى ئۆز پۇقرالىرى تەرىپىدىن «پەغپۇر»، يەنى «تەڭرىنىڭ ئەركىسى» دېگەن ھۆرمەت نامىغا ئېرىشىپتۇ. ھالبۇكى، جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى پادىشاھلىرىنىڭ

ھۆرمەت نامى ۋە ئۇلار بىلەن سۆزلەشكەندە ئۇلارغا قوللىنىلىدىغان ئاتاق «پەغپۇر» (天子) ئەمەس، «تابغاچ خان» (桃花石汗) دەپ ئاتىلىدىكەن.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇش جەريانىدا ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ۋالىيلىرى خۇددى ماكېدونىي فىلىپىننىڭ ئوغلى ئىسكەندەر پېرسىيە پادىشاھى دارانى ئۆلتۈرۈپ، پېرسىيە مەمۇرىي ئۆلكىسىنىڭ سەردارى بولۇۋالغانغا ئوخشاش مۇستەقىل بولۇۋاپتۇ. بۇنداق ئىشلار ھازىرمۇ (ھىجرىيە 332 \ مىلادىيە 943 - يىلى) ئۇلاردا يۈز بېرىۋېتىپتۇ. جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ پادىشاھى ۋالىيلارنىڭ ئۆزىگە بولغان نام - ئاتاق جەھەتتىكى ساداقەتمەنلىكىگە ۋە مەكتۇپ - نامىلەردە پادىشاھ دەپ ئاتىغانلىقىغا رازى بولۇشى كېرەك ئىكەن. پادىشاھ بۇ ئۆلكىلەرگە شەخسەن ئۆزى بارالمايدىكەن، بۇ رايونلارنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئاشۇ كىشىلەرگىمۇ ھۇجۇم قىلالمايدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۇلار ھېچقانداق سېلىق تاپشۇرمىسىمۇ، ئاددىيلا ھۆرمەت قىلىشى بىلەنلا قانائەتلىنىپ، تىنچ - ئامان ياشىشىغا يول قويدىكەن. بۇ يېڭى پادىشاھلار ئۆز كۈچ - قۇدرىتىگە ۋە ھوقۇقىغا تايىنىپ قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىدىكەن، شۇنداق قىلىپ بۇرۇنقى پادىشاھلار زامانىدا ئورنىتىلغان تەرتىپ ۋە ئىناقلىق يوق بوپتۇ. بۇرۇنقى پادىشاھلار ئەلنى ئىدارە قىلىشتا بىر يۈرۈش مۇنتىزىم تۈزۈم ئورناتقان بولۇپ، ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشتا ئەقىل - ئىدراك بىلەن ئىش كۆرىدىكەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ماۋەرا - ئۈننەھردىكى شەھەر - سەمەرقەندلىك بىر سودىگەر ئۆز دۆلىتىدىن نۇرغۇن ئۇششاق تاۋارلارنى ئېلىپ ئىراققا كەپتۇ. ئۇ يەردىن يەنە بىر تۈركۈم مال ئېلىپ، جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ بەسرەگە كەپتۇ. ئۇ يەردىن كېمىگە چۈشۈپ ئوممانغا بېرىپتۇ. ئاندىن دېڭىز يولى ئارقىلىق كېداغا بېرىپتۇ، ئۇ يەردە جۇڭگوغا ئارنىدىغان مۇساپىنىڭ ئالاھىزەل يېرىمىغا توغرا كېلىدىكەن. بۈگۈنكى كۈندە مەزكۇر شەھەر شىراق بىلەن ئوممان مۇسۇلمانلىرىنىڭ كېمىلىرىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولۇپ، ئۇلار بۇ يەردە جۇڭگو كېمىلىرىنى ئۇچرىتالايدۇ. بىراق، بۇرۇن ئەھۋال بۇنداق ئەمەس ئىدى. ئۇ چاغلاردا جۇڭگو كېمىلىرى ئوممان، شىراق، پارس ۋە بەھرەيىن دېڭىز ساھىلى، ئۇبۇللا، بەسرەلەرگە يېتىپ بارالايتتى، بۇ جايلارنىڭ كېمىلىرىمۇ جۇڭگوغا بىۋاسىتە باراتتى. پەقەتلا كىشىلەر ئۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادىللىقىغا ۋە نىيىتىنىڭ دۇرۇسلىقىغا ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالغان ۋە جۇڭگو ۋەزىيىتى بىز يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك بولۇپ قالغاندىن تارتىپ، ئۇلار مۇشۇ ئاخىرقى نۇقتىدا ئۇچرىشىدىغان بولۇپ قالغان.

شۇڭا، ھېلىقى سودىگەر بىر جۇڭگو كېمىسىگە چىقىپ كېدادىن گۇاڭجۇ شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. ئالدىنقى بايانىمىزدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەزكۇر كېمە شۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ، سودىگەرلەرنى لەڭگەر تاشلاپتۇ. پادىشاھ مال ۋە ئۇششاق تاۋارلار بېسىلغان كېمىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، كۆڭلىگە ياقىدىغان مەھرەملەر ئارىسىدىكى تازا ئىشەنچلىك بىر ئاغۋاتنى گۇاڭجۇغا ئەۋەتىپتۇ. چۈنكى، جۇڭگولۇقلار ئاغۋاتقا باجگىرلىك ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ۋەزىپىلەرنى بېرىدىكەن، ھەتتا بەزىلەر ئاغۋاتلارنى ئۇلۇغلارنىڭ ھۈزۈرىگە بىمالال كىرىپ - چىقالايدىغان قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئەرەنلىكىنى پىچىپ ئاختا قىلىۋېتىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، پادىشاھنىڭ ئاغۋاتى گۇاڭجۇغا يېتىپ كېلىپ، سودىگەرلەرنى چاقىرتىپ كېلىپ كۆرۈشۈپتۇ. بۇ سودىگەرلەرنىڭ ئارىسىدا سەمەرقەندلىك ھېلىقى سودىگەرمۇ بار ئىكەن. ھەممەيلەن ئاغۋاتقا ئېسىل تاۋارلارنى تەقدىم قىپتۇ. ئاغۋات سەمەرقەندلىك سودىگەرنىڭ ماللىرى ئىچىدىن پادىشاھقا يارايدىغان تاۋارلارنى بىر تەرەپكە ئايرىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ باھاسىنى سوراپتۇ. سەمەرقەندلىك سودىگەر قويغان باھا ئاغۋاتنىڭ كۆڭلىگە ياقماپتۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئىككىيلەن ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن كەسكىن

تالاش - تارتىش يۈز بېرىپتۇ، ئاخىر ئاغۋات سودىگەرنى خورلاپ ئازابلاشقا بۇيرۇق قىلىپ، ئۇنى ئۆزى دېگەن باھانى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلاپتۇ. شۇنداقتىمۇ سەمەرقەندلىك سودىگەر دېگىنىدە چىڭ تۇرۇپتۇ. چۈنكى، ئۇ ئۆزىنىڭ شۇنداق قىلغانلىقىنىڭ پادىشاھنىڭ قانۇن - تۈزۈمىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىگە قەتئىي ئىشىنىدىكەن. ئۇ دەرھال پادىشاھنىڭ ئوردىسى تۇرۇشلۇق شىئەنگە بېرىپ، ئەرز - داد ئېيتىپ كەلگەنلەر تۇرىدىغان جايدا تۇرۇپتۇ. ئادالەتسىزلىك ئۈستىدىن ئەرز سۈنىدىغان ھەرقانداق كىشى مەيلى قەيەردىن كەلمىسۇن، ئۇچىسىغا قىزىل تاۋار كىيىم كىيىپ، ناھەقچىلىككە ئۇچرىغۇچىلار ئەرز ئېيتىدىغان مەخسۇس ئورۇندا تۇرۇشى كېرەك ئىكەن. ئۇ يەردە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن بىرسى ئەرز قىلغۇچىلارغا مەسئۇل بولىدىكەن (ئەمەلدار شۇ يەرگە كېلىپ ساقلاپ تۇرىدىكەن) ۋە ئۇلارنى پوچتا بېكەتلىرى (نىڭ ئادەملىرى) ئارقىلىق ئارىلىقى بىرەر ئايلىق كېلىدىغان جايغا ئاپىرىۋېتىدىكەن.

ئوردا خىزمەتچىلىرى بۇ سودىگەرگىمۇ شۇنداق مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى مۇشۇنداق ئىشقا مەسئۇل يەرلىك ۋالىينىڭ ھۈزۈرىغا ئاپىرىپتۇ. ۋالىي ئۇنىڭغا: «سېنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىڭنىڭ ئاقىۋىتى ئىنتايىن ئېغىر، بۇنىڭ جېنىڭغا تاقىلىدىغان خەۋپى بار. سېنىڭ مۇشۇ دەۋادا ئۇتۇپ چىقىشىڭغا ئىشەنچىڭ بارمۇ، يوق؟ ئوبدان ئويلا! بولمىسا سېنى يالغانچىلىق قىلدى دەپ قاراپ جازاغا تارتىمىز، نەدىن كەلگەن بولساڭ شۇ يەرگە قايتۇرۇلسەن!» دەپتۇ. ئەرز قىلىپ كەلگەن ھەممە كىشىگە مۇشۇنداق دەيدىكەن. ئەگەر مۇشۇنداق تەھدىتكە ئۇچرىغان بىچارىلەرنىڭ ئىرادىسى سەل بوشاپ، ھودۇقۇۋاتقانلىقى سېزىلىپ قالسا، ئۇلارنى 100 پالاق ئۇرۇپ، نەدىن كەلگەن بولسا، شۇ يەرگە ئاپىرىۋېتىدىكەن؛ ناۋادا گېپىدە چىڭ تۇرسا، ئوردىغا ئېلىپ كىرىپ، پادىشاھ بىلەن كۆرۈشتۈرىدىكەن - دە، پادىشاھ ئۇنىڭ بايانلىرىنى ئاڭلايدىكەن.

ئۇ سودىگەر ئۆز تەلىپىدە ۋە قىلغان ئەرزىدە چىڭ تۇرۇپتۇ، كىشىلەرگىمۇ ئۇنىڭ ھودۇقماي، ئىنتايىن تەمكىن سۆزلەۋاتقانلىقى مەلۇم بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پادىشاھنىڭ ھۈزۈرىغا كەلتۈرۈلۈپتۇ ۋە ئۆز بېشىغا كەلگەن ئىشلارنى پادىشاھقا بايان قىپتۇ. پادىشاھ تىلماچ ئارقىلىق بۇ مەسىلىنى ئۇققاندىن كېيىن، سودىگەرنى بەلگىلەنگەن جايغا ئېلىپ بېرىپ ياتاققا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوبدان كۈتۈشنى بۇيرۇپتۇ. ئاندىن پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئوڭ قول - سول قول ۋەزىرلىرىنى چاقىرىپتۇ. بۇ ۋەزىرلەر ئۆز مەجبۇرىيەتلىرىنى ئىنتايىن ئوبدان بىلىدىكەن، مۇھىم پەيتلەردە ۋە ئۇرۇش مەزگىللىرىدە ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەرقايسى جايلاردا بىردىن ۋاكالىتچىلىرىمۇ بار ئىكەن. پادىشاھ ئۇلارغا گۇاڭجۇدىكى ئۆز ۋاكالىتچىلىرىگە ئايرىم - ئايرىم مەكتۇپ يېزىپ ئەۋەتىشنى بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆز ۋاكالىتچىلىرىگە مەكتۇپ يېزىپ، ئۇلاردىن سودىگەر بىلەن ئاغۋات ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار توغرىسىدا مەلۇمات يوللاشنى تەلەپ قىپتۇ. پادىشاھمۇ شۇ مەقسەتتە گۇاڭجۇدىكى نائىبىغا نامە يوللاپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىش پۈتۈن مەملىكەتكە پۇر كېتىپتۇ. پوچتا بېكەتلىرىنىڭ قېچىرلىرى ئارقىلىق يەتكۈزۈپ كېلىنگەن مەكتۇپلاردىن سودىگەر قىلغان ئەرزىنىڭ راستلىقى ئىسپاتلىنىپتۇ. جۇڭگو پادىشاھلىرى يىراق مۇساپىلىك يوللارنىڭ ھەممىسىدە پوچتا بېكەتلىرى تەسىس قىلىپ، يۈك توشۇش ئۈچۈن قۇيرۇقى قىرقلانغان ياكى تۈگۈپ قويۇلغان قېچىرلارنى تەييارلاپ قويىدىكەن. پادىشاھ ئاغۋاتنى دەرھال چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا بەرگەن بارلىق ئىمتىيازنى بىكار قىلىۋېتىپ: «سەن يىراق بىر ئەلدىن كەلگەن سودىگەر بىلەن تالاش - تارتىش قىپسەن، ئۇنىڭ قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزلاردا ئامان - ئېسەن يول يۈرۈپ، بىرمۇنچە ئەلنى بېسىپ ئۆتۈپ ۋە كۆپلىگەن پادىشاھلارنى زىيارەت

قىلىپ، بۇ رايونغا توسالغۇسىز يېتىپ كېلىشنى ئارزۇ قىلغانلىقى پۈتۈنلەي مېنىڭ ئەدلى - ئادالەتتىمگە ئىشەنگەنلىكىدىن ئىدى. سېنىڭ ئادىل بولماسلىقىڭ تۈپەيلى، ئۇ مېنىڭ دۆلىتىمدىن كېتىپ، بارغانلىقى يەردە مېنى ئەيىبلەپ، تەنە قىلىپ يۈرۈشكە تاس قاپتۇ. ئەگەر سېنىڭ بۇرۇن كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىڭنى دېمىسەم، سېنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان بولار ئىدىم. بىراق، سېنى جازالىشىم كېرەك، بىلىپ قويغىنكى، بۇ ئۆلگەندىنمۇ يامان جازادۇر. تىرىكلەرنى باشقۇرۇشقا ۋە مەن تاپشۇرغان ۋەزىپىلەرنى ئادا قىلىشقا يارىمىدىڭ، ئەمدى مەرھۇم پادىشاھلارنىڭ قەبرىسىنى باققىن!» دەپتۇ.

ئاندىن پادىشاھ سودىگەرگە كۆپلىگەن مەرھەمەتلەرنى كۆرسىتىپ، گۇاڭجۇغا قايتىشقا ئىجازەت قىلىپ: «بىز تاللىغان بارلىق تاۋارنى بىزگە ئۆزىڭىز دېگەن باھادا سېتىپ بېرىشكە رازى بولسىڭىز، مەن كۆپ خۇرسەن بولار ئىدىم. خالىمىسىڭىز، ئۆز نەرسىلىرىڭىزنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى ئۆز ئىلكىڭىزدىدۇر. ئەگەر خالىسىڭىز، بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭ. بولمىسا ئىختىيار قىلغان جايغا بارسىڭىزمۇ بولىدۇ» دەپتۇ. ئاغۋاتقا كەلسەك، ئۇ پادىشاھلارنىڭ قەبرىگاھىنى باقىدىغان بوپتۇ.

تۆۋەندىكىسىمۇ جۇڭگو پادىشاھلىرىنىڭ تەسىرلىك بىر ھېكايىسىدۇر. بەسرەدە ھەممىگە مەلۇم بولغان روھانىي كالانىلار تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ يۈرگەن دەۋردە (ھىجرىيە 255 \ مىلادىيە 869 - يىللىرى) قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولغان كاتتا باي - غەبىر بىننى ئەسۋەدنىڭ ئەۋلادى شىراق شەھىرىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردىن كېمە بىلەن ھىندى ئوكيانغا بېرىپ، بىرقانچە قېتىم كېمە ئالمىشىپ، بىرقانچە مەملىكەتتىن ئۆتۈپ، ھىندىستان ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىپ گۇاڭجۇغا يول ئاپتۇ. ئاندىن ئۇنىڭ بىردىنلا ئىلھامى قوزغىلىپ، شىئەنگە بېرىپ خان ئوردىسىنى زىيارەت قىلغۇسى كەپتۇ. شىئەن جۇڭگودىكى بىرقەدەر چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرى ئىكەن.

بۇ قۇرەيشى پادىشاھ ئوردىسىغا كىرىدىغان يەردە تۇرۇپ، ئارقا - ئارقىدىن مەلۇماتنامە سۇنۇپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ پەيغەمبەرنىڭ جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. ئاخىر پادىشاھ ئۇنى سارايغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى بۇيرۇپتۇ. ئۇ يەردە ئۇنىڭغا ھەممە نەرسە تەييار ئىكەن. پادىشاھ گۇاڭدۇڭ ۋالىيىسىغا مەكتۇپ يوللاپ، سودىگەرلەردىن بۇ كىشىنىڭ «پەيغەمبەرنىڭ تۇغقىنى بولمەن» دېگەن گېپىنى تەكشۈرۈپ بېقىشنى بۇيرۇپتۇ. گۇاڭجۇ ۋالىيىسى جىددىي مەكتۇپ يوللاش ئارقىلىق مەزكۇر قۇرەيشىنىڭ «پەيغەمبەر بىلەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىم بار» دېگەن گېپىنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ قۇرەيشىنى قوبۇل قىپتۇ ھەم ئۇنىڭغا نۇرغۇن بايلىق ئىنئام قىپتۇ. ئۇ بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ ئىراققا قايتىپ كەپتۇ.

بىراق، بۇ كىشى ياشىنىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، جۇڭگو پادىشاھى ئۇنى بىر قېتىم قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئەرەبلەر ۋە ئۇلارنىڭ پېرسىيە پادىشاھلىقىنى گۇمران قىلىشىدىكى ۋاسىتىلىرى توغرىسىدا گەپ سوراپتۇ. ئۇ بۇنىڭغا: «بۇ ئاللاننىڭ ئەمرى، پارسىلار ئاتەشپەرەس ئىدى، ياراتقان ئىگەمنى ئېتىراپ قىلماي، قۇياش بىلەن ئايغا چوقۇناتتى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ: «ئەرەبلەر ئەڭ ئىناۋەتلىك، يېرى ئەڭ مۇنبەت، بايلىقى مول، ئاھالىسى ئەقىللىق، كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان، دۇنياغا مەشھۇر بىر مەملىكەتنى بويسۇندۇردى» دەپتۇ، ئارقىدىن يەنە: «سىلەر دۇنيادىكى پادىشاھلارنى قانداق ئايرىيسىلەر؟» دەپ سوراپتۇ. قۇرەيشى: «بۇنىڭدىن زادى خەۋىرىم يوق» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇ چاغدا پادىشاھ تىلماچقا مۇنداق دەپتۇ: «ئۇنىڭغا ئېيت، بىز بەش قېتىم ھېسابلاپ كۆردۈق. ئىنسانلار ئىچىدە ئەڭ باي ئىشغالىيەتچى ئىراقنىڭ ھۆكۈمرانىدۇر. چۈنكى، ئۇ دۇنيانىڭ مەركىزىنى ئىشغال قىلغان. باشقا كۈچلۈك ئەللەرمۇ ئۇنىڭغا بېقىپ ئىش كۆرىدۇ، شۇڭا بىز ئۇنى شاھىنشاه دەپ ئاتايمىز. بۇ ئىمپېرىيىدىن قالسا، بىزنىڭ مەملىكىتىمىز

تۇرىدۇ. بىز ئۇنى ئىنسانلار مەملىكىتى دەپ قارايمىز. چۈنكى، ھېچقانداق بىر مەملىكەت بۇنىڭدەك تەرتىپلىك ۋە قائىدىلىك باشقۇرۇلغان ئەمەس، ھېچقانداق بىر جاينىڭ پۇقرالىرى بىزنىڭ پۇقرالىرىمىزدەك ئىتائەتمەن ئەمەس. مانا بۇ مېنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆزۈمنى ئىنسانلارنىڭ پادىشاھى دەپ ئاتايدىغانلىقىمنىڭ سەۋەبى. بىزدىن قالسا يىرتقۇچىلار پادىشاھىدۇر، يەنى ئۇ يېقىن قوشنىمىز تۈركلەر پادىشاھى بولۇپ، ئىنسانلار ئارىسىدىكى يىرتقۇچىلار پادىشاھىدۇر. ئۇنىڭدىن قالسا پىللار پادىشاھى تۇرىدۇ، ئۇ بولسىمۇ ھىندىستان پادىشاھى بولۇپ، بىز ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك پادىشاھ ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىمىز. چۈنكى، بۇ مەملىكەت ئەقىل - پاراسەت مەنبەسىدۇر. ئاخىرقىسى رىم پادىشاھى بولۇپ، بىز ئۇنىمۇ ئىنسانلار پادىشاھى دەپ قارايمىز، چۈنكى ھېچقانداق بىر مەملىكەت پۇقرالىرى ئۇلاردەك كېلىشكەن ۋە چىرايلىق ئەمەس. يۇقىرىدىكىلەر ئاساسلىق پادىشاھلار بولۇپ، قالغانلىرى ئۇلاردىن تۆۋەن تۇرىدۇ».

قۇرەيشىي مۇنۇلارنىمۇ قوشۇپ دېگەندى: «ئارقىدىن پادىشاھ تىلماچ ئارقىلىق يەنە ماڭا: «سەن ئۆز خوجاڭنى، يەنى پەيغەمبىرىڭلارنى كۆرسەڭ تونۇمسەن؟» دېگەن بىر سوئالنى قويدى. مەن: «ئۇ ئاللاننىڭ دەرگاھىدا تۇرسا، قانداقمۇ كۆرەلەيمەن؟» دېگەندىم، پادىشاھ: «مەن ساڭا ئۇنىڭ ئۆزىنى دېمىدىم، سۈرىتىنى دەۋاتمەن، دېدى. مەن: «جەزمەن تونۇيمەن، دېدىم. پادىشاھ جاۋاھىرات سالىدىغان كىچىك ساندۇقنى كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. مۇلازىملار ساندۇقچاقنى خەزىنىدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى. پادىشاھ ئۇنىڭ ئىچىدىن بىر دانە يۆگەلمە قەغەزنى ئېلىپ تىلماچقا: «ئۇنىڭ خوجىسىنى كۆرسىتىپ قوي، دېدى. قەغەزگە پەيغەمبەرلەرنىڭ رەسمى سىزلىغانلىقىنى كۆرۈپ: «ئى ئاللا، ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن، دەپ لەۋلىرىمنى قىمىرلاتقاندىم، پادىشاھ مېنىڭ ئۇلارنى تونۇغانلىقىمىدىن شەكلىنىدى بولغاي، تىلماچ ئارقىلىق نېمىشقا لەۋلىرىمنى قىمىرلاتقانلىقىمنى سورىدى. مەن: «دۇئا قىلىپ پەيغەمبىرىمگە ھۆرمەت بىلدۈردۈم، دېدىم. ئۇ: «سەن ئۇلارنى قانداق تونۇۋالدىڭ؟» دېگەندى. مەن: «ئۇلارنى بۇنىڭدا سىزلىغان تارىختىكى ئىش ئىزلىرىدىن تونۇدۇم، مانا بۇ نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە كېمىدە كېتىۋېتىپتۇ. يەنى ئاللاننىڭ ئەمرى بىلەن پۈتۈن يەر - جاھاننى توپان بېسىپ كەتكەندە، ئۇ ئۆزىگە ھەمراھ بولغۇچىلارنى قۇتقۇزۇپ قالغان، دېسەم، پادىشاھ قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ مۇنداق دېدى: «نۇھ دېگەن ئىسمىنى توغرا دېدىڭ، پۈتۈن يەر - جاھاننى توپان بېسىپ كەتكەنلىكىنى بىز ئۇقمايمىز. توپان بالاسى يەر - جاھاننىڭ بىر قىسىم يەرلىرىگىچە كەلگەندۇ، بىزنىڭ ئېلىمىزنى سۇ بېسىپ كەتمىگەن. ناۋادا سېنىڭ دېگىنىڭ راست بولسا، بەلكىم جاھاننىڭ قىسمىن جايلىرى شۇنداق بولغاندۇ! لېكىن جۇڭگو، ھىندىستان، سىندى ۋە يەنە باشقا جايلاردىكى ئاھالىنىڭ بۇ ئىشتىن زادى خەۋىرى يوق. ئەجدادلىرىمىزمۇ رىۋايەتلەردە بۇ توغرىدا ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرمىغان. ھالبۇكى، يەر - جاھاننى سۇ بېسىپ كەتكەن بولسا، بۇ ئەلۋەتتە مۇتەپەككۈرلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ۋە ئۇلار تەرىپىدىن ئەسلىمە سۈپىتىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان، ئاندىن ئۇنى كىشىلەر رىۋايەت قىلىپ بىر - بىرىگە تارقاتقان بولار ئىدى»^①.

قۇرەيشىي يەنە قوشۇمچە قىلغانىدى: «ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە رەددىيە بېرىشكە جۈرئەت قىلالمىدىم.

① شىنخۇئا ئاگېنتلىقى، مادىد، 28 - نويابىر تېلېگراممىسى: ئىسپانىيىدىكى «دۇنيا گېزىتى» ئالدىنقى كۈنى ئېلان قىلغان خەۋەردە مۇنداق دېيىلگەن: «ئالسىلارنىڭ ئېيتىشىچە، 8000 نەچچە يۈز يىل بۇرۇن شىمالىي ئاتلانتىك ئوكياندىكى چوڭ مۇز قاتلىمى ئېرىپ كەتكەچكە، دېڭىز يۈزى زور دەرىجىدە كۆتۈرۈلگەن، بۇ ۋەقە «نۇھنىڭ كېمە ياساپ ئىنسانلارنى قۇتقۇزغانلىقى» ھەققىدىكى رىۋايەتنىڭ كېلىش مەنبەسى بولۇشى مۇمكىن. خەۋەردە مۇنداق دېيىلدى: ئەينى چاغدا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكياندىكى مۇز قاتلىمى ئېرىپ، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ سۇ يۈزىنى 1.4 مېتىر ئۆرلىتىۋەتكەن، بۇنىڭ بىلەن 72 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر يەر سۇغا غەرق بولغان، بۇ ھالەت 34 يىل داۋاملاشقان، نەتىجىدە 145 مىڭ دېھقان غەربكە كۆچكەن. «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2007 - يىلى 29 - نويابىر سانىدىن ئېلىندى - ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن».

چۈنكى مەن ئۇنداق قىلسام، ئۇ ھەممىنى رەت قىلاتتى. شۇڭا، مەن گەپنى داۋاملاشتۇرۇپ: «مانا بۇ مۇسا ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ھاسسى، ئىسرائىلنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بار ئىكەن، دېگەندىم، پادىشاھ: «شۇنداق، ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ زېمىنى كىچىك بولسىمۇ، پۇقرالىرى قوزغىلىپ ئۇنىڭغا قارشى تۇرغان، دېدى. ئاندىن مەن: «مانا ماۋۇ ئىسا پەيغەمبەر، ئېشەككە مىنىۋاپتۇ، ئەلچىلەر ئۇنىڭغا ھەمراھ بوپتۇ، دېدىم، پادىشاھ: «ئۇنىڭ كارامەت كۆرسىتىشى قىسقىغىنا ۋاقىت داۋاملاشقان، ھەرگىز 30 ئايدىن ئاشمايدۇ، دەپ قوشۇمچە قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ بارلىق پەيغەمبەرلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىغا بىر قۇر نەزەر تاشلاپ ئۆتتى».

ئۇ يەنە بىرمۇنچە ئىشلارنى سۆزلەپ بەرگەندى، پەقەت بىر قىسمىنىلا تونۇشتۇردۇق. قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولغان بۇ كىشى ئىبنى غەبىبار دېگەن نام بىلەن مەشھۇر، ھەتتا ئۇ ھەربىر پەيغەمبەرنىڭ رەسمىگە خېلى ئۇزۇن بېغىشلىما مەلۇماتلارنىڭ بېرىلگەنلىكىنى، بەلكى ئۇنىڭدا ھەربىر شەخسنىڭ ئىسمى، ياشىغان جايى، يېشى، كۆرسەتكەن كارامەتلىرىنىڭ سەۋەبىياتلىرى، ھايات خاتىرىلىرى بولۇش ئېھتىماللىقىنى دەپ بەرگەن. ئۇ يەنە قوشۇمچە قىلىپ مۇنداق دېگەندى: «ئاخىردا مەن پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پۇتلىرىغا بەدەۋىلەر تۆگە تېرىسىدىن تىككەن چۇرۇقلارنى كىيىۋالغان، بېلىگە پالما قوۋزىقىدىن ياسالغان تاسما باغلاپ مىسۋاك ئېسىۋالغان ساھابىلەرنىڭ ئارىسىدا تۆگىگە مىنىپ تۇرغان رەسمىنى كۆرۈپ كۆز يېشى قىلغانىدىم. پادىشاھ تىلماچ ئارقىلىق يىغلىغانلىقىمنىڭ سەۋەبىنى سورىدى. مەن: مانا بۇ مېنىڭ پەيغەمبىرىم، ئۇستازىم ۋە بىر نەۋرە قېرىندىشىم مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا!، دېگەندىم. پادىشاھ دەرھال: «راست ئېيتتىڭ. ئۇ ئۆز خەلقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلارنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكىدۇر. بىراق، ئۇ ئۆز دىنىغا تەۋە بولغان ئىمپېرىيىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرەلمىدى. بۇ بەخت ئۇنىڭ ئىزباسارى بولغان خەلىپىلەرگە نېسىپ بولدى، ئۇلار ئۇنىڭ قوۋمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، دەپ جاۋاب بەردى.

پەيغەمبەرلەرنىڭ رەسمىلىرىنى مۇتالىئە قىلغىنىمىزدا، ئۇلاردىن باشقا بىرقانچە يەرنىڭ خۇددى ئالەممۇ شۇنداق يۇمىلاق يارىتىلغان دەۋاتقانداك ئوڭ قولىنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن باش بارمىقىنى جۈپلەپ ھالقىسىمان قىلىۋالغانلىقىنى، بەزىلىرىنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى ئاسمانغا قارىتىپ، خۇددى ئۈستىدىكى ياراتقۇچىدىن قورققانداك تۇرغانلىقىنى كۆردۈم. تىلماچ ماڭا ئۇلارنىڭ جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ ئەۋلىيالىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. ئاندىن پادىشاھ مەندىن خەلىپىلەرنىڭ كىيىنىشى ۋە بىر يۈرۈش تۈزۈملىرىگە ئائىت بەزى سوئاللارنى سورىدى. بۇ سوئاللارغا بىلىدىغانلىرىم دائىرىسىدە جاۋاب بەردىم. ئاندىن ئۇ: «سىلەر دۇنيانىڭ يېشىنى قانچە دەپ قارايسىلەر؟» دەپ سورىدى. مەن: «بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئىختىلاپ بار. بەزىلەر 6 مىڭ يىل دەپ قارايدۇ، بەزىلەر بولسا ئۇنىڭدىن كۆپ ياكى ئاز دەپ قارايدۇ، دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇ يەنە: «بۇنداق قاراش پەيغەمبىرىڭلاردىن كەلگەنمۇ؟» دېدى. مەن: «شۇنداق، دېدىم. ئۇ قاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ۋەزىرلەرمۇ قاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى. ئۇلار شۇ يەردە ئۆرە تۇرۇشقانىدى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ مېنىڭ جاۋابىمغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. پادىشاھ: «پەيغەمبىرىڭلارنىڭ بۇنداق قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىغا ئىشەنمەيمەن، دېدى. مەن ئۇنىڭغا: «شۇنداق! بۇ ھەقىقەتەن پەيغەمبەرنىڭ سۆزىدۇر، دېگەندىم، پادىشاھنىڭ چىرايى بۇنىڭغا قوشۇلمىغانداك تۈس ئالدى. ئۇ يەنە تىلماچ ئارقىلىق ماڭا مۇنۇ گەپلەرنى دېدى: «ئاگاھ بولغىنىكى، دېمەكچى بولغان گەپنى جەزملەشتۈرگەندىلا پادىشاھقا ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئاراڭلاردا ئوخشاش بولمىغان قاراشلارنىڭ بارلىقىنى دېدىڭ. دېمەك، پەيغەمبىرىڭلارنىڭ بىر ئېغىز سۆزى توغرىسىدىكى قارشىڭلار ئوخشاش ئەمەس ئىكەن. ھالبۇكى،

پەيغەمبەرلەرنىڭ دېگەن سۆزىگە كەلگەندە، ئوخشاش بولمىغان قاراشلارغا يەنە يول قويۇلماسلىق كېرەك. پەقەت شۇنداق قىلىشلا ئەمەس، ھەممە كىشى غىدىك - پىدىك قىلماي، ئۇنىڭ سۆزىگە بويسۇنۇشى زۆرۈر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق ئىشتىن ياكى بۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى سۆزلەپ يۈرۈشتىن ساقلىنىش لازىم.

پادىشاھ مەن بىلەن يەنە بىرمۇنچە ئىشلار ئۈستىدە سۆزلەشكەندى. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خاتىرەمدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىپتۇ. ئۇ يەنە مەندىن: «سەن نېمە ئۈچۈن ئۆز پادىشاھىڭدىن ۋاز كەچتىڭ؟ ئۇنىڭ تۇرغان يېرى ۋە ئائىلىسى بىزگە قارىغاندا، سەن ئۈچۈن كۆپ يېقىن ئىدىغۇ؟» دەپ سورىغانىدى. «بۇنىڭغا بەسرەدە يۈز بەرگەن چىدىغۇسىز ۋەقە سەۋەب بولدى. شىراققا كەلدىم. ئۇ يەردە سىزنى زىيارەت قىلىش ئارزۇسى تۇغۇلدى. ئى پادىشاھ! مۇبارەك ئېلىڭىزنىڭ گۈللەنگەن ھالىتىنى، سىزنىڭ ئەدل - ئادالەتلىڭىزنى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھىماتىنى، سىزنىڭ بارلىق پۇقرالارغا ئوخشاشلا غەمخورلۇق قىلىدىغانلىقىڭىزنى ئاڭلاپ، بۇ ئىمپېرىيىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ چۈشىنىشنى نىيەت قىلغانىدىم. مانا ھازىر ئاللا بۇيرۇسا ئۆز ئېلىمگە، يەنى قېرىندىشىمنىڭ مەملىكىتىگە قايتىپ بارىمەن. ئۇ يەردىكى كىشىلەرگە مەن كۆرگەن مەزكۇر ئىمپېرىيىنىڭ ئۇلۇغلىقىنى، زېمىنىنىڭ كەڭلىكىنى، سىزنىڭ مۇشۇنداق ھەممە كىشىگە ئادىل ئىكەنلىكىڭىزنى ۋە ئۇلۇغۋار پەزىلىتىڭىزنى سۆزلەپ بېرىمەن. ئى كەرەملىك پادىشاھ! ياخشى تەرىپىڭىزنىلا قىلىمەن ۋە سىزگە مەدھىيىلەر ئوقۇيمەن، دەپ جاۋاب بەردىم.

پادىشاھ بۇ گەپلىرىمدىن ماختىنىپ، ماڭا قىممەت باھالىق سوۋغات ۋە ئېسىل كىيىملەرنى ھەدىيە قىلىش ھەم مېنى پوچتا بېكىتىنىڭ قېچىرىغا مىنىدۈرۈپ گۇاڭجۇغا ئاپىرىپ قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇ يەرنىڭ ۋالىيسىغا نامە يوللاپ، ماڭا ئوبدان قاراشنى ۋە مەن قايتىپ كەتكۈچە ئۆز ئەتراپىدىكى ئېسىل زادىلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرغۇزۇشنى تاپىلىدى. شۇڭا، مەن گۇاڭجۇ ۋالىيسىنىڭ ھۈزۈرىدا تاكى مەن جۇڭگودىن كەتكۈچە كۈنلىرىم باياشادلىق ۋە خۇشال - خۇراملىق ئىچىدە ئۆتتى».

ئەبۇ زاھىد مۇھەممەد بىننى يەزىد شىراقىي بولسا مەجدى بىننى مۇھەممەد بىننى ئەبۇلەد بىننى بىستەسانىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى بولۇپ، ئۇ شىراقنىڭ ۋالىيسى، مەشھۇر ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە كىشى ئىدى. ئۇ بەسرەدە (بۇ ئۇنىڭ ئانا ماكان شەھىرى بولۇپ، ئۇ ھىجرىيە 303 \ مىلادىيە 915 - 916 - يىللىرى شۇ يەردە تۇرغان) ماڭا مەزكۇر قۇرەيشى ئىبنى غەبباردىن جۇڭگونىڭ پايتەختى شىئەن دىيارى توغرىسىدا سورىغانلىقىنى ئېيتقاندى. ئىبنى غەببار ئۇنىڭغا بۇ مەركىزىي شەھەرنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى ۋە نۇرغۇن ئاھالىسى بارلىقىنى ئېيتىپ بەرگەنكەن. ئۇ يەنە قوشۇمچە قىلىپ مۇنداق دېگەنكەن: «مەزكۇر شەھەرنى ئۇزۇن ھەم كەڭرى بىر كوچا ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرىدىكەن. پادىشاھ، ۋەزىرلەر، باش سوراقچى، لەشكەرلەر، ئاغۋاتلار ۋە ھۆكۈمەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ھەممىسى شەھەرنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقانىكەن. تۆۋەن دەرىجىلىك ھەرقانداق كىشى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئولتۇراقلاشمايدىكەن، ئۇ يەردە بازار يوق ئىكەن. بىراق، كوچىنى بويلاپ ئېرىق قېزىلغان بولۇپ، ئىككى بويغا دەرەخ تىكىلگەن ۋە چوڭ - چوڭ ئۆيلەر سېلىنغانىكەن.

شەھەرنىڭ غەربكە توغرا كېلىدىغان سول تەرىپى ئاۋامنىڭ، سودىگەرلەرنىڭ، مال بىلەن تەمىنلىگۈچى سارايلارنىڭ ئىشلىتىشى ۋە بازار ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنكەن. تاڭ ئېتىشى بىلەنلا پادىشاھنىڭ غوجىدار، ئاغلاقچى، گۇماشتا، ئەمەلدارلىرىنىڭ ياش مالايلرى پىيادە ياكى ئاتلىق

ھالدا مەزكۇر شەھەرنىڭ بازار بار ۋە سودىگەرلەر تۇرىدىغان تەرىپىگە ئۆتۈپ تۇرىدىكەن. ئۇلار ئۇ يەردىن تاۋار ۋە لازىمەتلىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ قايتىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئەتىسىگىچە ئۇ يەرگە قايتا كېلىشى ھاجەتسىز ئىكەن. بۇ شەھەر ئادەمنى ئىنتايىن قىزىقتۇرىدىغان جاي بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەر باراقتان ئۆسكەن، سان - ساناقسىز ئېرىقلار بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىكەن. شۇنداقلا، ئۇ يەردە بەزىدە پالما دەرەخلىرىمۇ ئۇچراپ تۇرىدىكەن.

ئاللا ياراتقانلارنىڭ ئىچىدە مەزكۇر ئىمپېرىيىنىڭ ئاھالىسى رەسساملىق ۋە ھەممە سەنئەت جەھەتتە قولى ئەڭ ئەپلىك ماھىرلاردىن ئىكەن. باشقا ھەرقانداق بىر مىللەت ھەرقانداق قول ھۈنرى جەھەتتە ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتەلمەيدىكەن. بىرەر جۇڭگولۇق بىرەر سەنئەت بۇيۇمىنى ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ پۈتتۈرۈپ، تەقلىد قىلالمايدۇ دەپ قارىغان چاغدىلا، ئۆزىنىڭ بۇ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرىنىڭ مۇكاپاتقا ئېرىشىشىنى ئارزۇ قىلىپ، ئوردىغا ئېلىپ بارسا، پادىشاھ دەرھال بۇ ئەسەرنى ئوردىدا بىر يىل تىزىپ قويۇشقا بۇيرۇيدىكەن. ئەگەر شۇنىڭغىچە ھېچكىم ئۇنىڭدىن ئېۋەن تاپالمىسا، پادىشاھ ئاپتورغا ئىنئام بېرىدىكەن ۋە ئۇنى ئۆز سەنئەتكارلىرى قاتارىغا قوشىدىكەن. ناۋادا ئەسەردە ئازراق ئېۋەن سېزىلىپ قالسا، ئۇنى قايتۇرۇۋېتىپ، ھېچقانداق مۇكاپات بەرمەيدىكەن.

بىر كىشى شاينغا بىر تال باشقا قونۇپ تۇرغان قۇشقاچنىڭ رەسىمىنى سىزىپ ئوردىغا ئەكېلىپتۇ. بۇ رەسىمنىڭ نەپىسلىكىدىن بىر قاراشتىلا ئۇنىڭدىن ھېچقانداق ئېۋەن تاپقىلى بولمايدىكەن. بۇ رەسىم كۆرگەزمىگە قويۇلۇپتۇ. ئارىدىن خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر دوڭ ئۇنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ھالىغا باقماي بۇ ئەسەرنى تەنقىدلىپتۇ. ئۇ پادىشاھ ھۈزۈرىغا كەلتۈرۈلۈپتۇ، ھېلىقى رەسسامنىمۇ چاقىرىپ كەپتۇ. پادىشاھ دوكتىن رەسىمنى ئەيىبلەشنىڭ سەۋەبىنى سورىغانىكەن، ئۇ: «بىر قۇشقاچ بىر تال باشقا قونغاندا، ئۇنىڭ ئېگىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ. ۋەھالەنكى، رەسسام سىزغان باشقا ئۈستىگە بىر قۇشقاچ قونۇۋالغان بولسىمۇ، قىلچە ئېگىلمەي، تۈپتۈز تۇرۇپتۇ. ئۇ خاتا قىلغان، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ قاراشنىڭ توغرا ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپ، رەسسام ھېچقانداق مۇكاپاتقا ئېرىشەلمەپتۇ. ئۇلار مۇشۇنداق ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئىشلار ئارقىلىق سەنئەتكارلارنىڭ قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنى ئەستايىدىل ۋە ئىنچىكە بولۇشقا ئۈندەپ، سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئىشلىگەندە ئۇزاق ۋاقىت تەپەككۈر يۈرگۈزۈشكە تۈرتكە بولىدىكەن».

بىزدە جۇڭگولۇقلار ۋە ئۇلار ياشىغان جايلار توغرىسىدا كۆپچىلىككە بىلدۈرۈشكە تېگىشلىك نۇرغۇن ماتېرىيال ۋە ئەھمىيەتلىك ئىشلار بار ئىدى. كونا ئەسىرىمىز بولغان «ئۆتكەن زامان تارىخى» ۋە «ئوتتۇرا ھال بايان» لاردا ئوخشاش مەزمۇنلارنى خېلى مۇكەممەل بايان قىلغاندۇق. شۇنداقتىمۇ بۇ ئەسەرنىڭ كېيىنكى سەھىپىلىرىدە ئارقىغا بۇرۇلۇپ، بۇ مەسىلىنى يەنە ئاز - تولا بايان قىلىمىز. ئۇنىڭدىن باشقا، مەزكۇر كىتابىمىزدا ئالدىنقى ئىككى ئەسىرىمىزگە كىرگۈزەلمىگەن بەزى تەپسىلاتلارنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتىمىز.

(تەرجىمە قىلغۇچى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يېزا خىزمىتى بۆلۈمىنىڭ پېنسىيونېرى، ئالىي تەرجىمان)

كۈچاندىن تېپىلغان سانسىزلىق يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ئۈچ قىسىملىق ۋەسئە مەققىسى

ئابدۇل مۇھەممەد سايرامىي

مۇقەددىمە

ھازىر «كۈچا» دەپ ئاتالغان بۇ يۇرت ئەينى زاماندا بۈگۈنكى شايار، توقسۇ، باي ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور تېررىتورىيىدىن تەركىب تاپقان ھەمدە كۈچانى مەركەز قىلغان بولۇپ، تارىختىكى مەشھۇر «كۈسەن خانلىقى» نى روياپقا چىقارغانىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - 3 - ئەسىرلەردىن مىلادىيە 10 - ئەسىرلەرگىچە بولغان مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا كۈسەن خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي يولىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەرگە، يەنى كۈسەن خانلىقىغا بىۋاسىتە قاراشلىق يۇقىرىدىكى تۆت ناھىيىدىن تاشقىرى بۈگۈنكى ئاقسۇ شەھىرى، ئۈچتۇرپان، كەلپىن، ئاۋات، ئونسۇ، مارالبېشى، بۈگۈر، كورلا ۋە لوپنۇرغىچە يېتىپ بارغان. بۇ خانلىق گۈللەنگەن ۋاقىتلاردا تەسىر دائىرىسى ھەتتا تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ تاكى خوتەن، يەكەن، قەشقەر ئەتراپلىرىغىچە يېتىپ بارغانىدى. مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت دىيارىمىزنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان بۇ خانلىق دائىرىسىدە تارىختىن بۇيان ئىلگىرى - كېيىن تۇخرى، ھون، ئېگىز قاڭقىللار (تۇرالار)، تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادلىرى پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. پروفېسسور سۇ بېيخەي: «ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۈسەن خەلقى ئەڭ كەم دېگەندىمۇ يېڭى تاشقوراللار دەۋرىدىن تارتىپلا يەرلىك خەلق ئىدى، تارىخ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تۇخرى، ئۇيسۇن، ھون، ئېگىز قاڭقىللار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار كۈسەن خەلقى تەركىبىگە ئۈزلۈكسىز سىڭىپ كىرىپ، تارىختىكى كۈسەن ھونلىرى، كۈسەن ئېگىز قاڭقىللىرى، كۈسەن تۈركلىرى ھەم كۈسەن ئۇيغۇرلىرى بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۈسەن خەلقىنى زور دەرىجىدە ئاۋۇتۇپ، قۇدرەت تاپقۇزدى»^① دەپ يازغاندەك، ئوتتۇرا ۋە يېڭى تاشقوراللار دەۋرىدىن تارتىپلا بۇ جايدا ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادلىرى بولغان تۇخرىلار، ھونلار، ئېگىز قاڭقىللار،

تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ئاساسىي ئاھالە بولۇپ ياشاپ كەلگەندى.

دوكتور ئالبېرىت. رېگېل ئېيتقاندا، «رىم خارابىسى سىياقىدىكى خارابە» گە ئايلىنىپ كەتكەن قەدىمكى كۈسەن شەھەر - قەلئەلىرىدە ئەجدادلىرىمىز ياراتقان تارىخنىڭ ئىپتىخارى سۈپىتىدە پارلاق كۈسەن مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن ۋە قالتىس روناق تاپقانىدى. شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، ئەينى زامان كۈسەن خانلىقىنىڭ ھەيۋەتلىك ئوردا - قەسىرلىرى ۋە مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ يادىكارلىقلىرى پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان. پەقەت قەدىمكى كۈسەننىڭ ئۇ يەر، بۇ يەرلەردە ساقلىنىپ قالغان بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قەدىمكى كۈسەن ھاياتى ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنىڭ ماددىي ئىسپاتى سۈپىتىدە ئەۋلادلىرىغا كۈنساين ئايان بولۇشقا باشلىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ - تەكشۈرۈشلەر شۇنى كۆرسەتتىكى، خانتەڭرىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىكى قەدىمكى كۈسەن جايلاشقان قىزىل دەريا، مۇزئارت دەرياسى، ئۆگەن دەرياسى ۋە تارىم دەرياسى ۋادىلىرىدىكى بىپايان كەڭ زېمىندىن، بولۇپمۇ كۈسەننىڭ ئاساسلىق پايتەختى مۆلچەرلىنىۋاتقان قارادۆۋە (چوڭ تۆپە) دىن قېزىۋېلىنغان تاش پىچاق، تاش ئورغاق، قوپال ساپال ئىدىشلار، رەڭدار ساپال ئىدىشلار، سۆڭەك يىڭنە، سۆڭەك بىگىز، ئوقيا بېشى، دەندان - سۆڭەك ۋە مىس زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ② بىلەن قىزىلدىكى ئۈچ مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان نەپىس مول مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ③ قەدىمكى كۈسەن ئاھالىلىرىنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى ئىسپاتلىدى ④.

«خەننامە» قاتارلىق تارىخىي خاتىرىلەردە قەيت قىلىنىشىچە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە كۈسەن دۆلىتىدە 80 مىڭدىن كۆپرەك ئاھالە بار ئىدى. بۇ ئەلنىڭ يۈگۈرۈك ئاتلىرى، ئۈزۈمى، يۇڭ توقۇلمىلىرى، تېبابەتچىلىك دورا - گىياھلىرى ۋە نازۇك زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى خەلقئارادا ناھايىتى مەشھۇر ئىدى ⑤. چوڭ - چوڭ بايرام ياكى يىغىلىش بولغان كۈنلەردە چېلىشىش قاتارلىق ئاممىۋى تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى ⑥. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى كۇچا رايونىمۇ غەربىي دىياردىكى باشقا قەدىمكى شەھەر دۆلەتلىرىگە ئوخشاش ھون ھۆكۈمرانلىرىغا قارايتتى ⑦. مىلادىيە 4 - 5 - ئەسىرلەردىن باشلاپ بۇ دائىرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى يەپتالار (ئاق تەنلىك ھونلار، ئىپتالتلار، ئابدالار) نىڭ قولىغا ئۆتتى ⑧. مىلادىيە 6 - ئەسىردىن باشلاپ ئۇلار تۈركلەرگە سەھنە بوشاتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كۇچا رايونى «غەربىي تۈرك» دەپ ئاتىلىدىغان ئەلنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى. كېيىن مىلادىيە 8 - 9 - ئەسىرلەردىن باشلاپ كۇچا ئاھالىلىرى «كۈسەن ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. شۇ زامانلاردا ئۇ يەردىكى تۇخرى تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر قىسىم خەلقلەر پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلىشىپ بولدى. قىسقىسى، كۇچا رايونىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى خېلى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر باشتا تۈركىي تىلىدا، كېيىن ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ھامان ئاساسىي خەلق بولۇپ كەلدى.

ھازىرغىچە بۇ جايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلگەن نەتىجىلەر بىلەن تارىخىي خاتىرىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، قەدىمكى كۈسەن ئاھالىلىرىنىڭ يېڭى تاشقوراللار ۋە ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىلا ھەر خىل دورا ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن مەدەنلەردىن پايدىلىنىپ كېسەل داۋالاشنى بىلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. كۈسەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەر يېزىق ئىشلىتىشكە باشلىغاندىن تارتىپ، تۇخرى يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى، خوتەن ساك يېزىقى، بىراھمىي يېزىقى، تۈرك يېزىقى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردا نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي،

دېنىي، سىياسىي - ئىقتىسادىي ئەسەرلەرنى يېزىپلا قالماي، بەلكى تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىككە دائىر ئەسەرلەرنى، جۈملىدىن ئىچكى - تاشقى كېسەللىكلەر، بەش ئەزا كېسەللىكلەرگە دائىر ئەسەرلەر ۋە ئەمەلىي تەجرىبىسىدىن ئۆتكۈزگەن نۇرغۇنلىغان رېتسېپلارنىمۇ يېزىپ قالدۇرغان. شۇ قاتارىدا يەنە ھىندىستان قاتارلىق قوشنا ئەللەردىن كىرگۈزۈلگەن تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىككە دائىر نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى ئۆز تىلى - يېزىقىغا تەرجىمە قىلىپ پايدىلانغان.

ئەپسۇسكى، كۈسەن ئاھالىلىرى نەچچە مىڭ يىل جەرياندا ئەجدادلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ توپلىغان مول تەجرىبىلەرگە ئاساسەن يازغان تېببىي ئەسەرلەر، رېتسېپلار، دورا - گىياھ خۇسۇسىيەتلىرىگە دائىر ۋەسىقىلەر كېيىنكى مىڭ يىل جەرياندا ئىجتىمائىي، سىياسىي، دېنىي ئۆزگىرىشلەر ھەم تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران قىلىنىپ، ئىزى ئۆچۈپ كېتىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە ساقلىنىپ قالغانلىرى ھەم قارا يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ ياتقانلىرىمۇ 19 - 20 - ئەسىرلەردە تۈركۈم - تۈركۈملەپ دىيارىمىزغا كەلگەن چەت ئەل «ئارخېئولوگ» لىرى ۋە «ئېكسپېدىتسىيىچى» لىرى تەرىپىدىن نەچچە يۈز ساندۇققا قاپلىنىپ ئېلىپ كېتىلگەن^⑨.

ۋەسىقىنىڭ تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى

19 - 20 - ئەسىرلەردە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، شۋېتسىيە، دانىيە، فىنلاندىيە، نورۋېگىيە، ياپونىيە، رۇسىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ «ئارخېئولوگ»، «ئىلمىي تەكشۈرگۈچى» ۋە «ئېكسپېدىتسىيىچى» لىرىنىڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك يۇرت - كۇچا دىيارىغا بەس - بەستە ئاياغ بېسىشى بىلەن بۇ يەردە «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر»، «كېپەن ئوغرىلىرى» ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي كۈچ سۈپىتىدە شەكىللەندى. نامراتلىق ۋە نادانلىق سەۋەبىدىن بەزى كىشىلەر قەبرە - خارابىلەرنى خۇپىيانە كولاپ تاپقان تۈرلۈك يادىكارلىق - ۋەسىقىلەرنى ئەجنەبىيلەرگە ئەرزان باھادا ساتسا، يەنە بەزىلىرى ئۇلارغا يول باشلىغۇچى بولدى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىش - يۆتكەش ئىشلىرىغا ياردەملەشتى، «گۆھەر» ئۇقۇشۇپ بېرىش ۋە تېپىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارغا ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشتى. مۇشۇنداق شارائىتتا، يەنى 1889 - يىلى بىر قىسىم «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» كۇچا ناھىيە بازىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدىن نۇرغۇن قەدىمىي بۇيۇملار بىلەن بىرگە قېيىن دەرىخىنىڭ قوۋزىقىغا سانسكىرت يېزىقى^⑩ بىلەن يېزىلغان بىر مۇنچە ۋەسىقىلەرنىمۇ تاپقان. 1890 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ جۇڭخۇي دەرىجىلىك ئەمەلدارى بوۋېر (H.Bower) كۇچادىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، سودىگەرلەر قولىدىن يۇقىرىدىكى قېيىن قوۋزىقىغا يېزىلغان ۋەسىقىنىڭ بىر قىسمىنى سېتىۋالغان. ئەينى ۋاقىتتا بۇ ۋەسىقىنىڭ ماۋزۇسى بولمىغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «بوۋېر قولىيازما نۇسخىسى» (The Bower Manuscript) دەپ ئاتاشقان. شۇ يىلى كۈزدە بوۋېر ھىندىستانغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، بۇ ۋەسىقىنى بېنگال ئاسىيا ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى، ئەنگلىيىنىڭ شاڭشاۋ دەرىجىلىك ئەمەلدارى ۋاتېرخوسقا (J.Waterhouse) ھەدىيە قىلغان. 1891 - يىلى 2 - ئايدا بېنگال ئاسىيا ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ تىلشۇناسلىق بويىچە كاتىپى بولۇپ ئىشلەۋاتقان خوئېرنل (A.F.R.Hoernle) مەزكۇر ۋەسىقىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن ھەمدە شۇ يىلى 4 - ئايدا نەشر قىلىنغان «بېنگال ئاسىيا ئىلمى جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دا تۇنجى قېتىم ئۇنىڭ قىسمى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان.

1893 - يىلى خوئېرنل «بوۋېر قوليازما نۇسخىسى» نىڭ 1 - قىسمىنىڭ يېشىپ ئوقۇش ۋە تەرجىمە قىلىش خىزمىتىنى تاماملىغان. 1894 - يىلىدىن 1895 - يىلىغىچە 2 - قىسمىنى تاماملىغان. 1897 - يىلى 3 - قىسمىدىن 7 - قىسىمغىچە تاماملاپ، ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ ئېلان قىلغان. ئارىلىقتا بىر نەچچە يىل توختاپ، 1908 - يىلىغا كەلگەندە، ۋەسىقىنىڭ سانسكرىت يېزىقىدىكى ئىندېكس بىلەن بارلىق سۆزلۈكلەر جەدۋىلىنى تاماملاپ نەشر قىلدۇرغان. 1909 - يىلىغا كەلگەندە بارلىق ۋەسىقە ئىچىدىكى تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك قىسمىنى قايتا تەرجىمە قىلىپ چىققان. 1912 - يىلى بوۋېر قوليازما نۇسخىسىنى تولۇق ئىشلەپ تۈگىتىپ، نەشر قىلىش خىزمىتىنى تاماملىغان.

ۋەسىقىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسسى خوئېرنل «بوۋېر قوليازما نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان بۇ ۋەسىقىنى سەككىز پاراگرافقا بۆلگەن: 1 - پاراگرافتا قوليازما نۇسخىسىنىڭ بايقىلىش ئەھۋالى، 2 - پاراگرافتا مەزمۇن تەرتىپى توغرىسىدىكى بايانلار، 3 -، 4 - پاراگرافلىرىدا خەت نۇسخىسى، يېزىلىش ئۇسلۇبى ھەم گرامماتىكىسى توغرىسىدىكى بايانلار، 5 - پاراگرافتا يېزىلغان، كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار، 6 - پاراگرافتا «جەۋھەرنامە» (Naranitaka) نىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ۋاقتى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار، 7 - پاراگرافتا تىلى ۋە يېزىلىش ئۇسلۇبى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار، 8 - پاراگرافتا ئاساسىي تېمىسى ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. ئۇ ۋەسىقىنىڭ كىرىش سۆزىدە ئۇنىڭ تېپىلغان جايى، خەت شەكلى، گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى كۆپ جەھەتتىن چوڭقۇر تەتقىق قىلىنغان. خوئېرنلنىڭ قارىشىچە، ۋاقت جەھەتتىن قارىغاندا، «بوۋېر قوليازما نۇسخىسى» تەخمىنەن مىلادىيە 4 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان. ھازىر ساقلىنىۋاتقان كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى تەخمىنەن ئەسلى كىتابتىن بىۋاسىتە كۆچۈرۈلگەن. ئۇ يەتتە قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئالدىنقى ئۈچ قىسىمدا تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىككە ئائىت يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە مۇھىم مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. 4 -، 5 - قىسىملىرى سەل قىسقىراق بولۇپ، ئۇلاردا سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان ئىپتىدائىي پالچىلىققا دائىر «پالنامە» (Pasaka-lavek) دېگەن كىتابقا ئالاقىدار مەزمۇنلار، يەنى شىشخال بىلەن پال سېلىش ئارقىلىق مەلۇم كىشىنىڭ كەلگۈسىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش ئۇسۇلى بايان قىلىنغان (ھازىرغىچە دىيارىمىزدىن ھەر خىل يېزىقتىكى نۇرغۇن پالنامىلەر تېپىلىپلا قالماي، ئېچىپ رەم سالىدىغان شىشخاللارمۇ تېپىلدى). بۇ قەدىمدە بىر خىل كاتتا ئىلىم ھېسابلىناتتى. 4 - قىسىمى مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا 64 خىل پال ئېچىپ رەم سېلىش ئۇسۇلى يېزىلغان. 5 - قىسىمى پالچىلىق قوللانمىسىنىڭ قىسمىن پراگمېنتلىرى (يەنى كەمتۈك قىسمى) دىن ئىبارەت. 6 -، 7 - قىسىملىرى بولسا ئەسلىدە بىر خىل مەزمۇندىكى ۋەسىقە بولۇپ، ئىككىسىنى بىرلەشتۈرگەندە «داراجنى» (Dharajni) دەپ ئاتىلىدىغان زەھەرلىك يىلان ۋە باشقا جىن - ئالۋاستىلار زىيانكەشلىك قىلغان كىشىلەرگە مەخسۇس ئوقۇلىدىغان ئەپسۇندىن ئىبارەت. مەزمۇندىن قارىغاندا، ئۇ بىر قىسىملىق بۇددا نومىغا ئوخشاپلا قالماي، بەلكى ناممۇ «بۈيۈك توز يورۇقلۇق ئىلاھى خانىشى ئەپسۇن

سۈترىسى» (Mahamaynuri Vidyajni) نىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «بوۋېر قوليازما نۇسخىسى» دىكى ئەڭ مۇھىم مەزمۇن تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك قىسمىدا ساقلىنىپ قالغان ئەجدادلىرىمىز تېببىي مىراسىدىن ئىبارەت. ئۇ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئەڭ بالدۇرقى سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم تېببىي ۋەسىقە بولۇپ، جەمئىي ئۈچ جىلدتىن تەركىب تاپقان. 1 - جىلدى تولۇق ساقلانمىغان (ئارىلىقتىكى بەزى بەتلەر كەم ياكى يىرتىلغان) بولغاچقا، تەتقىقاتچىلار ئۇنىڭدىكى دورا ناملىرى ۋە رېتسىپلارغا قاراپ، ئۇنىڭ قايسى خىلدىكى تېببىي ۋەسىقىگە تەۋە ئىكەنلىكىگە ئېنىق ھۆكۈم قىلالمىغان. بۇ جىلدىنىڭ ئاخىرى كەم (يوق)، تېمىسى يوق، جەمئىي بەش ياپراق، 132 قەسىدە ساقلىنىپ قالغان. ئۇ بىر دورا تەڭشەش قوللانمىسى (Kalpa) دىن باشلانغان بولۇپ، بۇ قوللانما 43 قەسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قاپىيىسى ئاساسەن ئوخشاش. ئۇنىڭدا سامساق ھەققىدىكى قىسسە - چۆچەكلەر، ئۇنىڭ نامى، تەبىئىتى، سامساق بايرىمىدىكى مۇراسىم شەكلى، سامساق بىلەن باشقا دورىلارنى تەڭشەش رېتسىپلىرى ھەمدە ئۇنىڭ داۋالاشتىكى ئۈنۈمى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. 43 - قەسىدىن كېيىنكىلىرى قارىماققا يەنە باشقا بىر دورىگەرلىك قوللانمىسى (tantra) غا ئوخشاش بولۇپ، ئۇلار نۇرغۇنلىغان دورا ناملىرى ھەم تېبابەتچىلىككە دائىر ئەقلىي بايانلاردىن تەركىب تاپقان. 44 - 51 - قەسىدىلەردە ئاساسلىقى ھەزىم قىلىش ئىقتىدارىغا دائىر مەزمۇنلار نۇقتىلىق بايان قىلىنغان. 52 - 54 - قەسىدىلەردە ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتىنى ساقلاش ئۇسۇلى، 55 - 59 - قەسىدىلەردە دورا ياساش ئىلمى ھەققىدىكى ئىزاھاتلار، 60 - 67 - قەسىدىلەردە تۈرلۈك رېتسىپلارنى كىرىشتۈرۈش ئۇسۇلى، 68 - 86 - قەسىدىلەردە ھەرخىل كۆز كېسەللىكلەرنى داۋالاش ئۇسۇللىرى، 87 - 105 - قەسىدىلەردە مەلھەم دورىلارنى ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى، 106 - 120 - قەسىدىلەردە كۆزگە تېمىتىلىدىغان سۇيۇق دورا ھەققىدىكى مەزمۇنلار ۋە باش، چاچنى داۋالاش ئۇسۇللىرى، 121 - 132 - قەسىدىلەردە يۆتەلنى داۋالاش ئۇسۇللىرى بايان قىلىنغان.

بۇ تېببىي ۋەسىقەنىڭ 2 - جىلدى خېلى مۇكەممەل ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا جەمئىي 32 ياپراققا 1119 قەسىدە يېزىلغان. بۇ بىر ئەمەلىي قوللىنىلغان رېتسىپلار توپلىمى (كىتابچە) بولۇپ، ئىچكى كېسەللىكلەرنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. تەتقىقاتچى - ئالىملارنىڭ پەرىزىگە قارىغاندا، بۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھەر خىل تېببىي كىتابلارنىڭ جەۋھىرىنى تاللاپ تۈزۈلگەنلىكى مەلۇم. شۇنداق بولغاچقا، ۋەسىقەنىڭ بېشىدا ئۇنىڭغا سانسكرىتچە «جەۋھەرنامە» (naranitaka) دەپ ئات قويۇلغان.

خوئېرنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، بۇ تېببىي ۋەسىقەنىڭ 15 - ، 16 - بابلىرى يوقالغان. بۇ ۋەسىقەنىڭ 3 - جىلدى بولسا، قەدىمدە يېزىلغان مەلۇم بىر تېببىي كىتابنىڭ ياكى رېتسىپلار توپلىمىنىڭ قالدۇق ۋاراقلىرى ئىكەن. ئۇنىڭ بېشى ۋە ئاخىرى يوقالغان، ئارانلا تۆت ياپراق، 72 قەسىدە ساقلىنىپ قالغان. ئەمما، ساقلىنىپ قالغان قىسمىدىكى مەزمۇنلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭدا مايدىن ياسىلىدىغان دورىلار، پارچە (يەككە) دورىلار، سۈركىمە دورىلار، سېرىقمايدىن ياسىلىدىغان دورىلار، كۈمۈلچىلىق دورىلار، شېكەر قىيامىدىن ياسىلىدىغان دورىلار ھەققىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

ۋەسقىنىڭ نەزەرىيىۋى ئالاھىدىلىكى

كۈچادىن تېپىلغان بۇ تېببىي ۋەسقى، يەنى ئەنگلىيە ئالىملىرى تەرىپىدىن «بوۋېر قوليازما گەرچە تېبابەتچىلىك نەزەرىيىسى ھەققىدە مەخسۇس توختالمىغان بولسىمۇ، ئەمما مەزمۇنلىرى ئارىسىدا تېببىي نەزەرىيىلەر ھەققىدىكى بايانلار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ۋەسقىنىڭ بىرقەدەر بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان ۋاراقلىرىدا ئوخشاشمىغان پەسىللەردە ئوخشاشمىغان سۇيۇق دورىلارنى ئىشلىتىش، ھەزىم قىلىش ھالىتى ۋە تېۋىپلارنىڭ تەدبىرلىرى، كېسەللىكلەر سانى، بەش خىل داۋالاش ئۇسۇلى قاتارلىق ئەينى زامان تېبابەتچىلىك نەزەرىيىسى ھەققىدە بەزى بايانلار بار.

1. ئوخشاشمىغان پەسىللەردە ئوخشاشمىغان سۇيۇق دورىلارنى ئىشلىتىش

بۇ ۋەسقىنىڭ 1 - جىلد 93 - قەسىدىدە «يامغۇر پەسىلىدە ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئاشۇ (قالايمىقانلاشتۇرۇلغان) شامال دارىشتىن بولغان كېسەللىكلەرنى ساقايتقىلى بولىدىكەن. كۈز پەسىلىدە ئۇلار مەلۇم دورىلارنى ئىشلىتىپ، ئاشۇ (قالايمىقانلاشتۇرۇلغان) سەپرادىن بولغان كېسەللىكلەرنى داۋالىغان؛ ياز پەسىلىدە ئۇلار (قالايمىقانلاشتۇرۇلغان) ئاشۇ قاندىن بولغان كېسەللىكلەرنى داۋالىغان؛ باھار پەسىلىدە ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئاشۇ (قالايمىقانلاشتۇرۇلغان) بەلغەمدىن بولغان كېسەللىكلەرنى داۋالىغىلى بولىدىكەن» دېيىلگەن. مۇشۇ جىلد 92 - قەسىدىدە «يۇقىرىدىكى ئالتە قەسىدىدە تەسۋىرلەنگەن ئالتە خىل مەلھەم دورىنى يۈزگە ئىشلەتسە، كېسەل ياز پەسىلىدەمۇ ئوخشاشلا ساقىيىدۇ» دېيىلگەن. 1 - جىلد 108 - قەسىدىدە «يامغۇر پەسىلىدە شامال، كۈز پەسىلىدە سەپرا، ياز پەسىلىدە قان، ئەتىياز پەسىلىدە بەلغەم...» دېگەندەك پەسىل خاراكتېرلىك كېسەللىكلەر پەلسەپىۋى نەزەرىيە جەھەتتىن شەرھلەنگەن.

2. ھەزىم قىلىش ھالىتى ۋە تېۋىپلارنىڭ تەدبىرى

1 - جىلد 50 - قەسىدىدە «ئەگەر يېمەكلىكلەر ياخشى ھەزىم قىلىنمىسا، ئاشقازاننىڭ سىغىمچانلىقى تۆۋەنلەپ ئاجىزلايدۇ. بۇ بارلىق كېسەللىكلەرنىڭ مەنبەسى، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق تۆت خىل: ئاشقازان توشۇپ قالىدۇ، شۆلگەي (سېرىقسۇ) ئاچچىق بولىدۇ، ئىچىدىن يەل (ئۇسۇرۇق) ئۆتۈشمىگەچكە ئاشقازاندىكى نەرسىلەر ھەزىم بولمايدۇ، چوڭ تەرەت راۋان بولمايدۇ» دېيىلگەن. 1 - جىلد 44 - قەسىدىدە «يېمەكلىك ياخشى ھەزىم بولسا، بەدەندىكى كۆپ خىل ئېلېمېنتلار نورمال ھالەتتە بولىدۇ. بەدەن ساغلام، تولغان، روھلۇق، مەزمۇت بولۇپ، ئۆمۈر ئۇزۇن بولىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەزىم قىلىش ئىقتىدارىغا باغلىق» دېيىلگەن. 1 - جىلد 47 -، 48 - قەسىدىلەردە «ھەزىم قىلىش ئىقتىدارى تەندىكى كۆپ خىل ئېلېمېنتلارنىڭ تەڭپۇڭ ھالىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قالالغاندا، ئۇ نورمال ئادەم ھېسابلىنىدۇ، بەلكى ئەڭ ياخشى ھالەت دەپ قارىلىدۇ. ھەزىم نورمال بولمىغاندا، سۈت، سېرىقماي، خابۇش (habush) قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىش لازىم. ھەزىم قىلىش ئىقتىدارى ئاجىزلاشقاندا، ئاۋۋال يېمەك - ئىچمەكنى دەرھال توختىتىپ، ئاندىن دورا يېيىش ئارقىلىق ئاشقازاننى ياخشىلاش، يېمەك - ئىچمەكنى مۇۋاپىق ئىستېمال قىلىش لازىم» دېيىلگەن.

1 - جىلد 50 - قەسىدىدە «ھەزىم قىلىش ئىقتىدارى بەك ئاجىزلاپ ياكى بەك كۈچىيىپ كەتكەندە، ئەلۋەتتە مۇۋاپىق داۋالانمىغان شارائىتتا نۇرغۇن كېسەللىكلەر پەيدا بولۇشى مۇمكىن. ھەزىم قىلىش نورمال بولغاندا، ئادەم داۋاملىق ياشىيالايدۇ» دېيىلگەن.

3. كېسەللىكلەرنىڭ سانى
- 3 - جىلد 12 - قەسىدىدە «ئۇنى (بىر خىل ماي) جاراھەتلەنگەن ئورۇن سۈمۈرۈپ قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئادەم مۇۋاپىق يېمەكلىك ئىستېمال قىلسا بولىدۇ. بۇ خىل ماينى داۋاملىق ئىشلىتىپ بەرسە، 18 خىل تېرە كېسەللىكى تۈپتىن ساقىيىدۇ. مەسىلەن، مۇشۇ ماي بىلەن روھىي ئازاب ئېلىپ كېلىدىغان خىلمۇخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاپ شىپا تاپقۇزغىلى بولىدۇ» دېيىلگەن.
- 1 - جىلد 86 - قەسىدىدە «ئۇ ئادەم بەدىنىدىكى 36 خىل تېرە كېسەللىكى ۋە يەتتە رايوندىكى ئۆپكە كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ» دېيىلگەن.
- 1 - جىلد 256، - 257 - قەسىدىلەردە «ئۇ بەش خىل ئۆسمىنى داۋالىيالايدۇ، خۇددى كەڭ تەبىئەتنى ئالدىنقىدا تۇتۇپ تۇرۇپ پۈتكۈل يەر يۈزىنى گۈمران قىلالايدىغان قۇدرەتلىك ئاشوروغا ئوخشاش» دېيىلسە، 237، - 238 - قەسىدىلەردە «ئۇ بەش خىل ئۆسمە، سەككىز خىل سۇلۇق ئىششىق، ئىششىقتىن بولغان كۆپۈش، چىڭقىلىش، ئۆپكە ياللۇغى، جاراھەت ۋە 21 خىل سۈيۈك يولى كېسەللىكى قاتارلىقلارنى داۋالىيالايدۇ» دېيىلگەن.
- 2 - جىلد 161 - قەسىدىدە «بۇ رېتسېپ بەش خىل يۆتەلنى دەرھال داۋالىيالايدۇ» دېيىلسە، 499 - قەسىدىدە «بۇ رېتسېپ بەش خىل يۆتەل ئىچىدىكى ھەرقانداق بىر خىل يۆتەلنى دەرھال داۋالىيالايدۇ» دېيىلگەن.
- 2 - جىلد 741 - قەسىدىدە «بۇ خىل ماي سۈرتۈش دورىسى، ئىچىملىك، بۇرنىغا تىقىش دورىسى ھەم ئۈچەي تازىلاش دورىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلسە، شامال دارىشتىن پەيدا بولغان 90 خىل كېسەللىكنى ھەيدەپ چىقىرىپ، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ» دېيىلگەن.
4. بەش خىل داۋالاش ئۇسۇلى
- بەزى ئالىملار بۇ «بەش خىل داۋالاش ئۇسۇلى» (penca - vidham karma ياكى penca - vidha kriya) نى قەدىمكى ھىندىستانلىقلارنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى كېسەل داۋالاش ئۇسۇلى دەپ قارىسا، يەنە بەزى ئالىملار قەدىمكى تارىم ئاھالىلىرى، جۈملىدىن قەدىمكى كۈسەن خانلىقىدىكى تېۋىپلار كېسەل داۋالاشتا قوللانغان، دەپ قارايدۇ. بۇلار قۇستۇرۇش ئۇسۇلى (rarman)، ئىچىنى سۈردۈرۈش ئۇسۇلى (vireka)، بۇرۇندىن دورا تىقىش ئۇسۇلى (nasya)، ئاستا - ئاستا (دەم ئالدۇرۇپ) داۋالاش ئۇسۇلى (biruha) ۋە مايلىق دورىلار بىلەن ئۈچەينى تازىلاش ئۇسۇلى (anuvassana) دىن ئىبارەت. ئۇلارنى قەدىمدە دىيارىمىز ئاھالىلىرى ھاياتىدا، جۈملىدىن تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىشلىرىدا خېلى كەڭ قوللانغان.
- مەسىلەن، بۇ ۋەسىقەنىڭ 2 - جىلد 1023 - 1025 - قەسىدىلىرىدە «بالىلارنىڭ كېسەللىك ئەھۋالى ئېنىقلىنىشتىن ئىلگىرى، تېۋىپ چوقۇم ئۇلارغا ھەر خىل كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدىغان كۈمىلاچ دورىدىن بىرنى قايناق سۇ بىلەن ئىچكۈزۈشى لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تېۋىپ چوقۇم كېسەل بالىلارنىڭ بەخت - سائادىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارغا قارىتا ھەر خىل داۋالاش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىشى ھەمدە ئۇلارنىڭ جىسمانىي كۈچ - قۇۋۋىتى بىلەن ۋاقىت ۋە پەسىلگە تەڭ ئەھمىيەت بېرىشى لازىم. تېۋىپ يەنە كېسەل بالىنىڭ سۈت ئانىسىغا قارىتا ئىچىنى سۈردۈرۈش (ئىككى خىل)، قۇستۇرۇش (ئىككى خىل)، مايلىق دورىلار بىلەن ئۈچەينى (ئىچىنى) تازىلاش قاتارلىق بەش خىل داۋالاش ئۇسۇلىنى قوللىنىشى لازىم» دېيىلگەن.

ۋەسىقىدىكى رېتسېپلار ھەققىدە

«بوۋېر قولىزما نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان بۇ مۇھىم تېببىي ۋەسىقىدە ئەينى زاماندا دىيارىمىز تېۋىپلىرى ئىجاد قىلىپ ھەم سىناقتىن ئۆتكۈزۈپ ئىشلەتكەن نۇرغۇنلىغان رېتسېپلار خاتىرىلەنگەن

بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇكەممەل ساقلانغان ھەم مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە رېتسىپلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت.

1. ئاچچىق دورىلار (tikta - sarpi) رېتسىپى

سېرىقماي ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىغان ئاچچىق دورىلار (يەتتە قەسىدىدە شۇنداق بايان قىلىنغان). تۆۋەندىكى دورىلىق تەركىبلەردىن، يەنى يېلىم دەرىخى شېكىرى (sapta - chada)، ھىندىستان قاغىسىنىڭ بېشى (prativisa ئىلمىي نامى Aconitum het Wlophyllium)، پارپاتاكا (parpataka)، نىكتوروخىمى (tiktorohimi، ئىلمىي نامى kurroapicriorrhiza)، قىياق (ئىلمىي نامى Gsudnutor surepy)، خۇش پۇراقلىق ئوت يىلتىزى (suira)، پاتخا (pahta)، ياۋا قاپاق (samyaka)، ئارستا (Arsta) يەنى ئىلمىي نامى (sapidus datergnis roxb)، گىرە قۇلاق ئوت (parpataka)، پارس تۆگىسى سۈتى (ئىلمىي نامى maouorum AL hagi)، ئاق سەندەل (canada)، قارىمۇچ، شۇمۇرت (pdmak) يەنى ئاق چېچەكلەيدىغان بىر خىل خۇشبوۋى دەرىخە، زەرچىۋە (haridra)، پاجائىن (pajain)، ئېگىر، دورىلىق تاۋۇز (vsal)، مەرۋايىتگۈل يىلتىزى (satavar)، تىكتا (tikta)، ئىچ سۈرۈشنى توختاتقۇچى دەرىخە ئۇرۇقى (vatsakakurch)، ئۆردەكتۈمۈشۈقگۈل چېچىكى (vasicaadhatoda)، يولۋاسقۇلاق (murva)، چۈچۈكبۇيا (Vulharis Gendarussa)، ياۋا ئەنجۈر (trayamana) قاتارلىق 28 خىل دورىلىق تەركىبلەردىن مۇۋاپىق مىقداردا ئېلىنىپ، ئۇلارغا شۇلارنىڭ تۆت ھەسسىسىگە باراۋەر سېرىقماي ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئارقىدىن يەنە سېرىقماينىڭ سەككىز ھەسسىسىگە باراۋەر سۇ ۋە سېرىقماينىڭ ئىككى ھەسسىسىگە باراۋەر مېۋە شەرىبىتى قوشۇلۇپ، بىرلىكتە قاينىتىلىپ كۇمىلاچ ياسىلىدۇ. بۇ دورا بەزى خىلىتلار ۋە ئۆت سۇيۇقلۇقىدىن بولغان تېرە كېسەللىكى، مەقئەت ئەتراپىدىكى قان توسالغۇغا ئۇچراشتىن كېلىپ چىققان بوۋاسىر، سەرەمەس، ئۆت سۇيۇقلۇقىدا قان پەيدا بولۇش، ئادەت خاراكتېرلىك قاناش ھەمدە چىرايى تاتىرىش، خالتىلىق يىرىڭلاش، قىچىشقاق، قوتۇر بېسىش، دېۋەڭلىك، ساراڭلىق، چىرايغا سېرىقلىق چۈشۈش، قۇرت كېسەللىكى، دۆڭچە ئەسۋە (تېرىدىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەسۋە)، ھەيز قالايمىقانلىشىش ۋە لىمفا بېزى ياللۇغلىنىش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ. لېكىن، ئۇ مۇۋاپىق ۋاقىتتا ھەمدە كېسەلنىڭ ھەزىم قىلىش ئىقتىدارىغا ئاساسەن ئىستېمال قىلىنىدۇ. بۇ ناھايىتى چوڭ تىپتىكى سېرىقمايلىق رېتسىپ بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلىتىلىش ھەم ماس كېلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن باشقا ھەرقانداق رېتسىپلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» (بوۋېر قوليازما نۇسخىسى»، 2 - قىسىم، 137 - 143 - بەتلەر) دېيىلگەن.

بۇ رېتسىپ نېمە ئۈچۈن «ئاچچىق دورىلار» دەپ ئاتالغان دېيىلسە، چۈنكى بۇ دورىلار ئىچىدىكى ھىندىستاندا ئۆسىدىغان ساپىندۇس (Sapindus) دەرىخىنىڭ مېغىزى، تىكتاروخىن (Tiktarohin)، ئىلمىي نامى (picrorrhiza kurra) قاتارلىق ناھايىتى ئاچچىق دورىلىق ئەشيا لار ئاساسىي تەركىب قىلىنغان بولغاچقا، رېتسىپ ئۈستىگىمۇ «ئاچچىق دورىلار» دەپ ئەسكەرتىلگەن.®

«بوۋېر قوليازما نۇسخىسى» نىڭ 2 - قىسىم 613 - بېتىدىكى بىر رېتسىپنىڭ قالدۇق سەھىپىسىدە) «ئاچچىق دورا تالقانلىرىغا سېرىقماي ئارىلاشتۇرۇپ ئۇزاق قايناتقاندىن كېيىن، مۇۋاپىق مىقداردا ئىستېمال قىلىپ بەرسە، ماي ئارىلاشتۇرۇلغان ئاچچىق دورىلارغا ئوخشاشلا ماشىرا، سەرەمەس كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ۋە قىزىتما ياندۇرۇشتا ئۈنۈمى ياخشى بولىدۇ» دېيىلگەن بولسا، 2 - قىسىم 56 - 58 - بەتلەردە يەنە مۇنداق بىر رېتسىپ خاتىرىلەنگەن: «قىياق، قاقىلە (چوڭ

لاچىندانە)، پېترو سېلتىس دەرىخى يوپۇرمىقى، خۇشبۇي يىلتىزلىق ئوت (usira)، كىرەش، ئۈچ ئىسسىق دورا، ھىندىستان خولارخېنا ئانتىدېپسېنېرىكا دەرىخى ئۇرۇقى ۋە قوۋزىقى، تىكتاروخىن، كىدىر قارىغىيى، راجانى قوۋزىقى، قوزىقۇلاق، دارچىن دەرىخى قوۋزىقى، ياۋا كاۋا، ئېگىر، مۇرۋا (murva)، كىراتاتىكتاكا (kiratatiktaka)، لازا كۆتىكى، ياۋا ئۆرۈك، مەستىكى رۇم، قاقىلە (چوڭ لاچىندانە)، بۇۋانە قاتارلىق دورىلىق ئەشيانى تالغان قىلىنىدۇ. بۇ دورا «ئاچچىق دورا، نىڭ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ يۈرەك كېسەللىكلىرى، قورساق ئىچىدىكى ئۆسمە ۋە ھەرخىل ئاغرىق قاتارلىقلارنى داۋالاشتا ناھايىتى ياخشى شىپالىق رولى بولۇپ قالماي، يەنە قالايمىقانلاشقان ئۈچ خىل سۇيۇقلۇق (خىلىتلار) كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەرقانداق كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ» دېيىلگەن.

2. يۆتەلگە شىپالىق دورىلار رېتسىپلىرى

قولىيازىمنىڭ 2 - قىسىم 160 - ، 161 - بەتلەردە مۇنداق بىر رېتسىپ خاتىرىلەنگەن: «پاكىز قاچىغا سېرىق مېۋىلىك پىدىگەننىڭ سۈيىنى چىقىرىپ (بىر لىتىر)، ئۇنىڭغا سېرىقماي (تۆت لىتىر) ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىپ، ئاندىن ئۈچ خىل ئىسسىقلىق دورا، چۈرۈك كەترەن، ئوغرىتىكەن (تۆمۈر تىكەن)، جۇخارگۈل چېچىكى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ مەلھەم دورا ياسىلىدۇ. بۇ دورا بەش خىل يۆتەلگە شىپا بولۇپ، دەرھال ئۈنۈمى كۆرۈلىدۇ».

2 - قىسىم 476 - ، 477 - بەتلەردە يەنە مۇنداق بىر رېتسىپ خاتىرىلەنگەن: «ئۈچ خىل ئىسسىقلىق دورا، ئۇچقۇلاق ئوت، شۈمۈرت (ئاق چېچەكلەيدىغان بىر خىل خۇشبۇي دەرەخ)، كېدىر قارىغىيى، سېرىق چېچەك باشقى ۋە چۈچۈمەل پىلەك قاتارلىق دورىلىق خام ئەشيانى بىرلىكتە تالغانلىنىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭغا باراۋەر مىقداردا شېكەر، مۇۋاپىق مىقداردا ھەسەل ۋە ئاچچىق ياغ قوشۇلۇپ، قىيام تەييارلىنىدۇ. بۇنى مۇۋاپىق مىقداردا ئىستېمال قىلىپ بەرسە، بەش خىل يۆتەلگە ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ».

2 - قىسىم 482 - ، 483 - قەسىدىلەردە يۆتەل داۋالاشتا قوللىنىلىدىغان يەنە مۇنداق ئۈچ خىل رېتسىپ خاتىرىلەنگەن: «① ھىندىستان بەرخۇت دەرىخى، تاتلىق مېۋە، ئۈزۈم، قورۇلغان گۈرۈچ، قارىمۇچ، تاش ھەسەل قاتارلىقلاردىن مۇۋاپىق مىقداردا ئېلىپ، مەلھەم تەييارلىنىدۇ. ② ئۈزۈم، پىستە، ئۈچ خىل ئىسسىقلىق دورا، ئۈچ مېۋە، قارا كۆز بەدىيان ئۇرۇقى ۋە ئاق چېچەكلىك مودەن يىلتىزى قاتارلىقلاردىن مۇۋاپىق مىقداردا ئېلىپ، دورا تەييارلىنىدۇ. ③ ئۈچ خىل ئىسسىقلىق دورا، كېدىر قارىغىيى، ئۈچ مېۋە، شېكەر ۋە سېرىق چېچەك باشقى قاتارلىقلاردىن مۇۋاپىق مىقداردا ئېلىپ، دورا تەييارلىنىدۇ. بۇ ئۈچ خىل دورىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ماي ۋە ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلۇپ، قىيام ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ. بۇلار مەخسۇس يۆتەلگە شىپا بولىدىغان تەڭشەلمەلدۇر».

2 - قىسىم 451 - قەسىدىدە «مۇۋاپىق مىقداردىكى ياۋا دېڭىز چىلىنى، ئۈزۈن قارىمۇچ، قۇرۇق ئۈزۈم (كىشمىش) ۋە قورۇلغان گۈرۈچ ئۇنى قاتارلىقلارنى ھەسەل ۋە سېرىقمايغا ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق تەييارلانغان دورىنى مۇۋاپىق ئىستېمال قىلىپ بەرسە، سەپرادىن بولغان يۆتەلگە شىپا بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

1 - قىسىم 124 - قەسىدىدە «زەنجىۋىل، يىڭنە يوپۇرماقلىق ئەمەن، قۇرۇق ئۈزۈم (كىشمىش)، ياۋا سىر دەرىخى، ئۈزۈنچاق قارىمۇچ ۋە زەيتۇن قاتارلىقلارغا شېكەر، ھەسەل ۋە ماي ئارىلاشتۇرۇپ قىيام تەييارلاپ، مۇۋاپىق مىقداردا ئىستېمال قىلىپ بەرسە، شامال دارىشتىن بولغان يۆتەلگە ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

3. بالىلار كېسەللىكلەرگە شىپالىق دورىلار رېتسىپلىرى
 «بوۋېر قولىزما نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان ھەم قەدىمكى كۈسەن تېۋىپلىرى ئۇزۇن يىللىق تېبابەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا سىناقىدىن ئۆتكۈزۈپ قوللىنىپ كەلگەن بۇ قەدىمىي رېتسىپلار توپلىمىدا پەقەت يۆتەلگە دائىر رېتسىپلارلا 70 خىلدىن ئاشىدۇ. بالىلار كېسەللىكلەرگە دائىر رېتسىپلارمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن، قولىزما نۇسخىسى 52 - قەسىدىسىدە بالىلار كېسەللىكلەرگە دائىر مۇنداق بىر رېتسىپ خاتىرىلەنگەن: «زەرچىۋە، چۈچۈكبۇيا، سەرەبىل يىلتىزى، ئۈنچە دەرىخى، شارىكسىمان ئوت، ئىنچىكە يوپۇرماقلىق توشقانقۇيرۇق ئوت، غولچىچى دەرىخى، شېكەر، شۇمۇرت، پېترو سېلتىس دەرىخى، ئۈزۈم، سۇ لەيلىسى (نېلۇپەر)، ئاق گۈلسامساق، يېشىل سۇ لەيلىسى، رىسابخاك (risabhak)، مېدا (meda)، كاكول (kakoli)، كىسرا كاكپلى (kisra kakpli) قاتارلىق بەش خىل دەرىخ قوۋزىقى، ئون خىل يىلتىز قاتارلىق دورا ئەشىيالىرى سۇ، كالا سۈتى ۋە ماي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىلىدۇ. بۇ «زەرچىۋە ئاساس قىلىنغان دورا، دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دورا كىچىك بالىلاردىكى جىيوتىكا (Jiyotika) كېسەللىكىگە، سەپرا خىلىتى سەۋەبلىك بولغان تىلما (سەرەمەس، ماشىرا) كېسەللىكىگە، ئېغىز سۇلۇق قاپارتمىسىغا، جىن - ئالۋاستىلار ۋە ئىبلىسلار چېپىلغاندا، ئومۇمەن بالىلارنىڭ ھەرقانداق كېسەللىكىگە ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ».

2 - قىسىم 1070b - 1073a - قەسىدىلەردە بالىلار كېسەللىكلەرى ھەققىدە «بالىلارنىڭ ئېغىزىدا سۇلۇق قاپارتما پەيدا بولغاندا، ئۇلار چوقۇم ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلغان كىشىمىش ئىستېمال قىلىشى لازىم. ياكى ئاسىيا بەرخۇت دەرىخى قوۋزىقىنىڭ سۈيى بىلەن ھەسەلنى ئارىلاشتۇرۇپ، كېسەلنىڭ ئېغىزىغا (ئاۋۋال ئېغىزنى پاكىز تازىلاش كېرەك) تېمىتىش لازىم. ئەگەر بالا ئېغىزى ئاغرىپ كېتىپ بۇنى ئىچىشنى رەت قىلسا، يەسىمەنگۈل يوپۇرمىقى بىلەن ھەسەلنى سۈركىسىمۇ بولىۋېرىدۇ. قىزىلچا يىلتىزسىمان ئوت ياغىچى تالقىنى بىلەن تاتلىق قارىغاي يېلىمى (دېۋىرقاي) دىن تەييارلانغان مەلھەمنى ئېغىزغا سۈرسىمۇ ئوخشاشلا شىپا بولىدۇ. ئېغىز ئىچى قۇرۇق ھەم پاكىز بولغاندا، سېرىقماي سۈرسىمۇ بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.
 قەدىمكى كۈسەننىڭ بۇ تېببىي قامۇسى خۇددى قەدىمكى ھىندىستانلىقلارنىڭ «سەككىز خىل تېخنىكا»^③ (سەككىز خىل داۋالاش ئۇسۇلى ياكى سەككىز خىل رېتسىپ بىلەن داۋالاش ھۈنرى) سىغا ئوخشاشلا ئاياللار ۋە بالىلار كېسەللىكلەرنى داۋالاشتىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، ئىككى قات ياكى تۇغۇتلۇق مەزگىلىدىكى ئاياللار، بالىلار ھەرخىل كېسەللىكلەرى، يۈرەك، ئاشقازان، ئۈچەي، ئۆپكە ۋە باشقا ئىچكى ئەزا كېسەللىكلەرى قاتارلىقلارغا دائىر رېتسىپلار، ھەر خىل دورىلىق ئەشىيالار، داۋالاش ئۇسۇللىرى، بىمارلارنى كۈتۈش، پەرۋىش قىلىش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلارغا دائىر ناھايىتى مول تېببىي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

4. سامساقنىڭ شىپالىق رولىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش
 بۇ تېببىي قامۇستا ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەردىن ئېلىنىدىغان دورىلار، مەدەن دورىلار ھەققىدە نۇرغۇن تېببىي بىلىملەر بايان قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۆسۈملۈك دورىلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەنلىكى مەلۇم. بولۇپمۇ ئۆسۈملۈك دورىلار ئىچىدە سامساقنىڭ شىپالىق رولىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش بۇ تېببىي قامۇسنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى. چۈنكى، قامۇسنىڭ بېشىدىلا مەخسۇس سامساقنىڭ شىپالىق رولى ھەققىدە ناھايىتى ئۇزۇن توختالغاندىن باشقا، ئۇنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا سامساق تىلغا ئېلىنغان، ھەتتا سامساقنىڭ شىپالىق رولى ۋە دورىلىق قىممىتى كۆپتۈرۈپ

سىرلىقلاشتۇرۇلغان. قولىيازىدا سامساق ئەسلىدىكى سانسكرىت تىلى بويىچە راسۇن (rasun) ياكى راسۇنال (rasunal) دەپ ئېلىنغان (ئۇنىڭ ھازىرقى ئىلمىي نامى «allium sacalonicum» دەپ ئاتىلىدۇ) ھەمدە ئۇنىڭ ئالتە خىل تەم - پۇراققا ئىگە ئىكەنلىكى ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن. مەسىلەن، سانسكرىت تىلىدا بۇ ئالتە خىل تەم - پۇراق «sad-ahdiv» دەپ يېزىلىپ، ئۇنىڭغا تاتلىق تەم - پۇراق (madhura)، ئاچچىق - چۈچۈك تەم - پۇراق (maal)، تۈزلۈك تەم - پۇراق (laval)، ئاچچىق تەم - پۇراق (katkuka)، ساپ ئاچچىق تەم - پۇراق (atkit) ۋە قىرتاق تەم - پۇراق (kasaya) دەپ ئىزاھات بېرىلگەن.

قولىيازىدا سامساق ھەققىدە «سامساققا چۈچۈك تەم - پۇراقتىن تاشقىرى، يەنە بەش خىل تەم - پۇراق بولىدۇ. سامساق يەل ۋە بەلغەمنى ھەيدەيدۇ. ئۇ باشقا دورىلارغا ئارىلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلىنسا، ئۈچ خىل بەدەن سۈيۈقلۈكى (خىلىت) غا بارىدۇ. ئادەم ساغلام بەدەن بولۇشنى ئارزۇ قىلسا، ئەتىياز پەسلىنىڭ 2 - ئېيىدا سامساق ئىستېمال قىلىشى لازىم. كېسلى بار كىشىلەرمۇ داۋاملىق سامساق ئىستېمال قىلىپ بەرسە ياكى تازا پىشقان سامساق ساپ ئىچىملىكى ئىچىپ بەرسە ياخشى بولىدۇ. ياكى داۋالاش پىرىنسىپىغا ئاساسەن ھەر كۈنى سامساق ئىچىملىكىدىن بىر مىسقالدىن ئىچىپ بەرسە ئۈنۈمى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولىدۇ. تۆۋەن، ئوتتۇرا ھال ۋە يۇقىرى ئۆلچىمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىككى، تۆت، ئالتە بولو (bolo، قەدىمكى ئۆلچەم بىرلىكى) بولسا مۇۋاپىق بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

1 - قىسىم 11 - 14 - قەسىدىلەردە: «سامساق شەرىپىتىگە ماي ئارىلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلسا، ئۆت سۈيۈقلۈكىغا، كۈنجۈت يېغى ئارىلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلسا بەلغەم ۋە يەلگە بارىدۇ. ئۇنىڭغا ماي ياكى يىلىك ئارىلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلسا، سىل ۋە ئىششىققا شىپا بولۇپ، ساغلام بەدەن قىلىدىغانلىقى ئاللىقاچان ئىسپاتلانغان. ئەگەر سامساقنى ئېزىپ كالا سۈتى بىلەن قاينىتىپ، ئازراق شېكەر قوشۇپ ئىستېمال قىلىپ، ھەزىم بولغاندىن كېيىن، يەنە ئازراق سۈت ياكى شورپا ئىچسە، قاناش كېسەللىكىگە شىپا بولىدۇ، ئىششىق قايتۇرىدۇ. مۇھىمى ئۇ ساراڭلىق، تۇتقاقلىق، زەھەرلىنىش، دەم سىقىلىش (زىققە)، سەرەمەس (ماشىرا)، يۆتەل، سۇنۇق، ھەرخىل ئاغرىق، غەلىتە قۇرتلۇق كېسەللىكى، ئاشقازان كۆپۈش ۋە ئاياللار تۇغماسلىق قاتارلىقلارغا ئوبدان شىپا بولىدۇ. ئەمما قىچىشقان ۋە بوۋاسىغا گىرىپتار بولغانلار، بەدىنى ئاجىزلار، ئىككى قات ئاياللار ۋە بالا ئېمىتىش مەزگىلىدىكى ئاياللار سامساق شەرىپىتى ئىستېمال قىلىشتىن پەرھىز تۇتۇشى لازىم» دەپ خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىدىكى رېتسېپتا سامساقنىڭ تەم - پۇرىقى، خاراكىتىرى، شىپالىق رولى، ئۈنۈمى، ئىچىشتىكى پەرھىزلەر ھەمدە ئون نەچچە خىل كېسەلگە شىپا بولىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

قولىيازىنىڭ 1 - قىسىم 14 - 16 - قەسىدىلىرىدە سامساق ھەققىدە «تەم - پۇراق ۋە ھەزىم قىلىش جەھەتتە ئېيتىلىشىچە، سامساق ئاچچىق دەپ قارىلىدۇ، ئەمما ھەزىم قىلىنغاندا بولسا تاتلىق دېيىلىدۇ. ئۇ يېنىك، خۇددى ئۆز پۇرىقىغا ئوخشايدۇ. ئۇ تەستە ھەزىم بولىدۇ. گەپ ئۇنىڭ شىپالىق ئۈنۈمىدە. ئۇنىڭ تەبىئىتى ئىسسىق، ئۇ دورىلارنى پىلتىرلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغانلىقى بىلەن مەشھۇر سانىلىدۇ. خۇددى ئەڭ دەسلەپكى ئەۋلىيا - ئەنبىيالار ئېيتقاندەك، ئۇنىڭ ئاچچىق -

چۈچۈكلۈكى تەبىئىتىنىڭ ئىسسىقلىقى يەلنى ھەيدەيدۇ؛ تاتلىقلىقى ۋە ئاچچىقلىقى بولسا خۇددى ئۇنىڭ پۇرىقىغا ئوخشاشلا بەدەن سۇيۇقلۇقىدىكى (خىلىتلاردىكى) ئارتۇقچە ماددىلارنى ھەيدەيدۇ. ئۇنىڭ ئىسسىق تەبىئىتى، تېز ئۈنۈملۈكلۈكى ۋە ئاچچىقلىق خۇسۇسىيىتى ھەققىدە ئەۋلىيالار ئېيتقاندا، ئۇ كېسەللىك خىلىتلىرىنى ھەيدەيدۇ، بارلىق كېسەللىككە شىپا بولىدۇ، سۆڭەككە ئۆتكەندە بولسا، يەل ۋە سەپىرانى ھەيدەيدۇ. بەلغەم خىلىتلىرىنى تەڭشەيدۇ. ھەزىم قىلىشنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرىدۇ، بەلكى بۇ ئەقلىي قابىلىيەت ۋە رەڭگىروينىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئەڭ ياخشى ۋاسىتە دەپ قارىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

1 - قىسىم 38 - قەسىدىدە «سامساق بىلەن يەل ھەيدەيدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە دورىلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلسا، يەلدىن بولغان قورساق كۆپۈش، مەيدە كۆپۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ. سامساقنى ئاچچىق قىياملار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلسا، يۆتەل ۋە كۆڭلى ئېلىشىپ قۇسۇشقا مەنپەئەت قىلىدۇ. چۈچۈكبۇيا بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلسا، كاناي ياللۇغىنى قايتۇرۇپ، ئاۋاز ياخشىلايدۇ» دەپ خاتىرىلەنسە، 40 - قەسىدىدە «سامساق تېرە كېسىلى، ئىشتىھا تۈتۈلۈش، مەيدە كۆپۈش، يۆتەل، ياداڭ كېتىش، ئاق كېسەل (بەرەس)، ھەزىم ياخشى بولماسلىق، رېماتىزم، خۇن (ھەيز) كۆپ كېلىش، ئۆپكە كېسەللىكى، ئىچكى ئەزا نورمال بولماسلىق، ئۆت، تال كۆپۈش، بوۋاسىر، پۈت - قولى باسماسلىق (پالەچ)، ئولتۇرغۇچ نېرۋا ئاغرىش، ئۈچەي توسۇلۇش، سۈيدۈك قىستاش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە ئۈنۈملۈك شىپا بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە تېرە كېسەللىكى، باش قىسمى توڭلاش، قان تومۇر توسۇلۇش، مۇرە رېماتىزمى ۋە ئەقىلىدىن ئادىشىش - سەۋدايلىق قاتارلىق مۇرەككەپ كېسەللىكلەرگەمۇ ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ» دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن.

بۇ تېببىي قامۇستا سامساقنىڭ يىگىرمە نەچچە خىل كېسەللىككە شىپا بولىدىغانلىقى بايان قىلىنىش بىلەن بىرگە، 2 - قىسىم 216 - 222 - قەسىدىلەردە سامساقنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيىتى ھەققىدە مۇنداق بىر چوڭ رېتسىپ، يەنى «سامساق چۈرۈك دورىلىرى رېتسىپى» خاتىرىلەنگەن:

«ئىككى ئاتلىق بالا (Asvinau) نىڭ سامساق چۈرۈك دورىلىرى رېتسىپى، جەمئىي يەتتە قەسىدە، ئۇلار مۇنداق: بەش كۈرگە 100 سۇغا 100 بولو سامساق سېلىپ، تاكى سۇنىڭ تۆتتىن بىرى قالغانغا قەدەر قاينىتىپ، سامساق سۈزۈۋېلىنىدۇ. ئارقىدىن بۇ سامساق قىيامغا بىر كۈرگە پاكىز سېرىقماي ئاق چېچەكلىك مودەنگۈل يىلتىزى، ئاقمۇچ، قارىمۇچ، كاۋيا (Cavya)، چابا پىپېر (Chaba piper) «ھەربىرى ئىككى مىسقالدىن»؛ زەنجىۋىل (بىر بولو)، بەش خىل تۈز ۋە ھىندىستان سۈنمۇسى (ھەربىرى يېرىم بولودىن)؛ شاكال بەدىيان، ھىڭ قاتارلىقلارنى قوشۇپ قايناتقاندىن كېيىن، تىرىپىنى ئەلگەك بىلەن سۈزۈۋېتىپ، ئۇنىڭ قىيامىنى قاچىغا سېلىپ ئېغىزىنى ھىم ئېتىمىز. بۇ دورا مۇۋاپىق ۋاقىتتا (مەسىلەن، سەھەردە) ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئۇ نۇرغۇن كېسەللىكلەرگە ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ. مەسىلەن، يەلدىن بولغان قورساق كۆپۈش - چىڭقىلىش، ئولتۇرغۇچ نېرۋا ئاغرىش، يەلدىن بولغان قورساقتىكى ئۆسمە، ئۆت، تال ئىشىشى، نېرۋا كېسەللىكى، بەدەن ھەم يۈزدىكى جاراھەت، دانخورەك، بوۋاسىر، مەقئەت ئاقمىسى قاتارلىقلارغا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن بەدەننىڭ مەلۇم قىسمى ياكى

پۈتۈن پالەچ بولغانلار مۇشۇ دورىنى، يەنى «سامساق ئاساسى تەركىبلىك چۈرۈك دورا»نى ئىستېمال قىلسا، ئوبدان مەنپەئەت قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئىككى ئاتلىق بالا بىرىكتۈرۈپ ئىجاد قىلغان رېتسېپتور.

5. باشقا رېتسېپلار

بۇ تېببىي قامۇستا سامساقنى باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان دورا - دەرمەكلەرنىڭ شىپالىق رولى ھەققىدە خېلى مۇھىم بايانلار سۆزلەنگەن. مەسىلەن، 2 - قىسىم 41 -، 42 - قەسىدىلەردە: «مۇۋاپىق مىقداردىكى ھىندىستان بەرخۇت دەرىخى قوۋزىقى (piiperchaba) بىلەن قارىمۇچ قوشۇپ تالقانلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق مىقداردا ئاسىيا بەرخۇت دەرىخى شەرىپتى ۋە سۇ قوشۇپ، كۈمۈلچ قىلىنىدۇ. بۇ كۈمۈلچ ئېغىز قىزىرىپ ئىششىش، كېكىردەك ئاغرىش ھەم يىرىڭلىق ئىششىقلارغا ئوبدان شىپا بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنسە، 2 - قىسىم 258 - 260 - قەسىدىلەردىكى «تەملىك دورىلار» (Sarasvata) دېگەن رېتسېپتا «ئۆچكە سۈتى، زەنجىۋىل، ئېگىر، قىزىلمۇچ ياغىچى، ھېلىلە، قارىمۇچ، ئاقمۇچ، پاۋلونىيە دەرىخى قوۋزىقى، قاغا تۈزى قاتارلىق سەككىز خىل دورا ماتېرىياللىرىدىن ھەر بىرىدىن بىر بولۇدىن ئېلىپ، بىر لىتىر سېرىقماي بىلەن بىللە قايناتقاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تۆت ھەسسە مىقداردا قوي سۈتى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ دورا ئادەمنىڭ ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتىنى ئاشۇرىدۇ ۋە تېخىمۇ زېرەك، ئەقىللىق قىلىدۇ. ئۇنى مۇۋاپىق ئىستېمال قىلىپ بەرسە، يەنە گاس - گاچا ۋە كېكەچلىككە شىپا بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

2 - قىسىم a127 - b119 - قەسىدىلەردە «قالتىس شىپالىق رېتسېپ» (Kalyanaka) دەپ ئاتىلىدىغان مۇنداق بىر رېتسېپ خاتىرىلەنگەن: «گۈرۈچ ئۇنى، لاندېش، ئۈزۈن زىراۋەندە، ئانارگۈلى، بېھى، مېۋە مۇرابباسى، مېدا، ئۈچ مېۋە (ئامىلە، ھېلىلە، بەلىلە)، تېرىم، سۇ لەيلىسى، كېدىر قارىغىيى، توشقانقۇيرۇق ئوت، پېترو سېلتىس دەرىخى، رويان (ئوردان)، مامىرانچىن قاتارلىق 20 نەچچە خىل دورىلىق ئەشيانىڭ ھەر بىرىدىن بىر سەردىن ئېلىپ، بىر (لىتىر) سېرىقمايغا ئارىلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنى سېرىقماينىڭ تۆت ھەسسەسىگە باراۋەر كېلىدىغان سۇدا قاينىتىمىز. ئىچىملىك ئورنىدىكى بۇ دورا «قالتىس شىپالىق رېتسېپ» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دورا ئاساسەن يۆتەل، دەم سىقىلىش، قۇلاق پەردە ياللۇغى، تۇتقاقلىق، سەۋدايلىق، جاراھەت، يارا، سەرەمەس، ھېق تۇتۇش، كۆڭلى ئېلىشىپ قۇسۇش، چىرايى تاتىرىش، قورساق كۆپۈپ ئىششىش، سىيەلمەسلىك ھەمدە ئەر - ئاياللار جىنسىي كېسەللىكى قاتارلىق كۆپ خىل كېسەللىكلەرگە قالتىس شىپا بولىدۇ، ئۇ يەنە تۇغماس كېسەللىكىگە، دورىدىن زەھەرلىنىش، تال، ئاشقازان نورمال بولماسلىق، بوۋاسىر، قورساقنىڭ ئۆسمە قاتارلىق جاھىل خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرگەمۇ ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ. ئۇلاردىن باشقا بەدەننى قۇۋۋەتلەيدۇ، تېرىنى سىلىقلايدۇ ۋە ئىشتىھانى ياخشىلايدۇ».

2 - قىسىم 127 - b132 - قەسىدىلەردە «ئېسىل شىپالىق رېتسېپ» (kalyanaka - Maha) دەپ ئاتىلىدىغان يەنە مۇنداق بىر رېتسېپ خاتىرىلەنگەن: «پاساباكا (psabahaka)، سالاپارنى (salaparni)، ئامسۇماتا (amsumata)، سۇ لەيلىسى ئۇرۇقى، يېسى پۇرچاق، ئىلمەك

پۇرچاق، رىددىخ (riddhi)، مېدا، دورىلىق تاۋۇز، كوكاد (kokadi)، گۈليەسىمەن، سەرەبىل (مەرۋايىتگۈل)، خامسا - پادى (hamsa - padi ياكى Vitis - pedata)، يىگنە يوپۇرماقلىق ئەمەن، چىلان شەرىبىتى، قۇرۇق ئۈزۈم (كىشمىش)، ئەنەبەر، قارىمۇچ، زەنجىۋىل، شېكەر ھەسلى (ناۋات قىيامى) ۋە ئاق شېكەر قاتارلىق دورىلىق ئەشيانىلارنى قوشۇپ مەلھەم قىلىپ، ئۇنىڭغا سۈت ئارىلاشتۇرۇپ سېرىقماي بىلەن قاينىتىپ، دورىنى سۈزۈۋالغاندىن كېيىن سوۋۇتۇپ ئىستېمال قىلسا، ناھايىتى نۇرغۇن كېسەللىكلەرگە ياخشى شىپا بولىدۇ. مەسىلەن، يەل ۋە سەپرا مەنبەلىك ھەرخىل يۆتەل، گال ئاغرىقى، دەم سىقىلىش، يارا ۋە جاراھەت قاتارلىقلار. بۇ ئاترىپا (Atreya) ئىجاد قىلغان رېتسىپ بولۇپ، بۇنى ئۇ ئۆزى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن ماخاتمان ئاساتيا (Mahtman Ahsatya) غا ئۆگىتىپ قويغانمىش».

2 - قىسىم 188 - 200 - قەسىدىلەردە «كىياۋانا ئەۋلىيانىڭ رېتسىپى» (Cyavana - prasa) دەپ ئاتىلىدىغان مۇنداق بىر مۇھىم مۇرەككەپ رېتسىپ خاتىرىلەنگەن: «ھىندىستان چىلگىتۈرۈش دەرىخى، سېسىق سېرىق تېۋىلغا، ياغاچ كېپىنەك، ئاق تېكتون دەرىخى، سۆسۈن چىڭگىلىك، جۇخارگۈل چېچىكى، تۆت خىل يوپۇرماقلىق دورا، يەنى سالا - پارنى (sala - parni)، پىرسىنى - پارنى (parsi - parni)، مۇدگا - پارنى (mudga - Parnhi) ۋە ماسا - پارنى (masa - parni)، قارىمۇچ، ھېلىلە، پۇسكارا (puskara)، رىددىخ، رىسبھا (risbha)، مېدا (meda)، كوكال قاتارلىق 20 نەچچە خىل دورىلىق ئەشيانىڭ ھەربىرىدىن بىر بولۇدىن ئېلىپ، مۇۋاپىق مىقداردىكى سۇغا سېلىپ، تاكى سۇ پۈتۈنلەي پارغا ئايلىنىپ بولغانغا قەدەر قاينىتىلىدۇ. ئاندىن شاكال - ياغاچلارنى ئىلغىۋېتىپ تالقانلانغاندىن كېيىن، 12 بولو ياغ ۋە سېرىقمايغا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۇ 50 بولو تاۋلانغان شېكەر ھەسلىگە (ناۋات قىيامىغا) تاكى قىيام بولغۇچە ئىلەشتۈرۈلىدۇ. سوۋۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە ئالتە بولو چۈچۈكبۇيا، تۆت بولو ھىندىستان دارچىنى (گىلاسقا ئوخشاپ كېتىدۇ)، ئىككى بولو قارىمۇچ ھەمدە قوۋزاق دارچىن، يېسى پۇرچاق، تېرىق قاتارلىقلارنىڭ ھەربىرىدىن بىر بولۇدىن ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ بىر خىل داڭلىق قۇۋۋەت دورىسى بولۇپ، كىياۋانا ئەۋلىيالار رېتسىپى، دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دورا ئاساسەن يۆتەل، دەم سىقىلىش قاتارلىقلارغا شىپا بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ دورا يەنە تېنى ئاجىز، ئورۇق، يارا - جاراھەت باسقان كىشىلەر ۋە ياشانغانلارغا بەك ماس كېلىدىكەن. يەنە ئۆپكە، كۆكرەك، يۈرەك كېسەللىكلىرى، جۇزام (ماخاۋ)، ئېغىز قۇرۇش، كېچىسى سىيىپ قويۇش، مەنى تۇتالماسلىق، جىنسى ئاجىزلىق قاتارلىق كېسەللىكلەرگەمۇ ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ. بۇ دورىنى كۆپ ئىچسىمۇ ئاشقازان ۋە ھەزىم قىلىشقا زىيان يەتمەيدۇ. كىياۋانا ناھايىتى قېرىپ كەتكەندە ئامال قىلالماي، ئاخىر بۇ دورىنى ئىستېمال قىلغان ھەمدە ئۇزاق ئۆتمەي ساغلاملىشىپ، ياشرىپ كەتكەنكەن. بۇ دورا ئەقلى قابىلىيەت ۋە ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتىنى ئاشۇرىدۇ، بەدەننى ساغلاملاشتۇرۇپ، ئۆمۈرنى ئۇزارتىدۇ، بەدەننى كۈچەيتىدۇ، باھنى قۇۋۋەتلەيدۇ، ھەزىم قىلىشنى ياخشىلايدۇ، ئاياللارنىڭ تېرىسى ۋە چىرايىنى پارقىرىتىپ گۈزەللەشتۈرىدۇ، ئىچكى ئەزالارنىڭ رولىنى تەڭشەپ، نورماللاشتۇرىدۇ. بىر ئەركەك ياش بولسۇن ياكى قېرى بولسۇن، پەقەت مۇشۇ قۇۋۋەت دورىسىنى ئۈزمەي ئىستېمال قىلىپ بەرسە، ياشلىق

باھارنى ئۇرغۇتۇپ، قالتىس كۈچ - مادارغا ئىگە قىلىدۇ»...
 2 - قىسىم 491 - 493 - قەسىدىلەردە باشقا رېتسېپلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر خىل رېتسېپ، يەنى «ھەسەل ھارنى» (Madhvsava) ئارقىلىق كېسەل داۋالاش قائىدىسى (رېتسېپى) تونۇشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «مەرۋايىت دەرىخى، يىڭنە يوپۇرماقلىق ئەمەن، ئېرىس قۇيرۇقلۇق ئوت يىلتىزى، يېسى پۇرچاق، يولۋاسقۇلاق، ئاچچىق - چۈچۈك پېلەك، دورىلىق كانايگۈل يىلتىزى، كىرەش، قارىمۇچ، گۈرۈچ ئۇنى، سۇ چېچىكى، دورىلىق تاۋۇز، ھىندىستان دورىلىق كىرىشى، مامورانچىن قاتارلىق دورىلىق ئەشيانىلارنىڭ ھەر بىرى 50 گرامدىن ئېلىنىپ، بەش كۈرگە سۇدا سۇنىڭ تۆتتىن بىرى قالدۇق قايىنىتىپ شەربەت تەييارلانغاندىن كېيىن، قالدۇق نەرسىلەر سۈزۈۋېتىلىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا يېرىمغا باراۋەر ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ، ئىچى سېرىقماي بىلەن مايلانغان قاچىغا ئېلىنىپ، ئاغزى ھىم ئېتىلىپ، 15 كۈن تۇرغۇزۇلىدۇ. بۇنداق ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان دورىلىق ھاراق، يەنى ھەسەل ھارنىدىن ھەر قېتىمدا ئىككى بولۇدىن ئىچىپ بەرسە، توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان بەلغەم خىلىتى ياكى سەپرا خىلىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان سۈيدۈك يولى كېسەللىكىگە ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە چىرايى تاتىرىش، بوۋاسىر، ئىشتىھا تۈتۈلۈش، ئاستا خاراكتېرلىك ئىچى سۈرۈش، خىلىتلار توسقۇنلۇققا ئۇچراش، ئاق داغ ۋە ھەرخىل تېرە كېسەللىكلىرىگە شىپا بولىدۇ.»

2 - قىسىم 85 - قەسىدىدە يەنە «قارا كۇمىلاچ» (kokila) دەپ ئاتىلىدىغان مۇنداق بىر رېتسېپ خاتىرىلەنگەن: «تاغ تۈزى، دورىلىق ياۋا پىدىگەن، مىس، مامورانچىن، ھەششەتۈلھەجەل ۋە قارىمۇچ قاتارلىقلاردىن ياسالغان قارا كۇمىلاچ مەشھۇر بولۇپ، ئاساسلىقى كۆز پەردە ياللۇغى، قۇلاق پەردە ياللۇغى، ئاق داغ، يۈزدىكى يارا، تارتۇق، جاراھەت قاتارلىقلارغا ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنسە، 3 - قىسىم 5 - 9 - قەسىدىلەردە «ۋاجراكا مېيى» (Vajraka) دەپ ئاتىلىدىغان يەنە مۇنداق بىر خىل رېتسېپ خاتىرىلەنگەن: «شېرىن دەرىخى، بىمۇ يىلتىزى، ئۇزۇن زىراۋەندە، دورىلىق تاۋۇز، پۇتا دەرىخى يىلتىزى ۋە قوۋزىقى قاتارلىق 20 نەچچە خىل دورىلىق ئەشيانىڭ ھەر بىرىدىن 25 گرامدىن ئېلىپ تاۋلاپ تەييارلىنىدۇ. بۇ كۇمىلاچ ئاساسلىقى بوۋاسىر، ھەرقانداق ئاغرىق، تەمرەتكە، ئاق داغ، كالا تەمرەتكىسى ۋە باشقا تېرە كېسەللىكلىرى، قىزىل، چېچەك، ئاياللار جىنسىي يول كېسەللىكلىرى قاتارلىقلارغا ئۈنۈملۈك شىپا بولىدۇ.»

دېمەك، كۇچادىن تېپىلىپ چەت ئەللەردە «بوۋېر قوليازما نۇسخىسى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بۇ تېببىي قامۇس 92 رېتسېپ، 300 خىلدىن كۆپرەك دورا ماتېرىياللىرى ۋە ئۇلارنىڭ شىپالىق رولى توغرىسىدىكى بايانلار، 260 خىلدىن كۆپرەك كېسەللىك نامى ۋە باشقا مول تېببىي بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ ئاز كەم 2000 يىللار ئىلگىرىكى جەمئىيەت فورماتسىيىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىسمى - جىسمىغا لايىق كاتتا تېببىي قامۇس ھېسابلىنىدۇ. بۇ قوليازما مەزمۇنىنىڭ موللۇقى ۋە چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان دورا - دەرەك ئەشيانىلارنىڭ كۆپ ۋە خىلمۇخىللىقى، رېتسېپلارنىڭ مۇرەككەپ ۋە خىلمۇخىللىقى، توغرا ۋە ئۆلچەملىكلىكى، دورىلار ئۈنۈمىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنى ھەيران قالدۇردى. 6 - 8 - قەسىدىلەردە، رېتسېپ ماتېرىيالىدا رېتسېپ رېتسېپىغا

قىسقىسى، قەدىمكى كۈسەن خانلىقى تېۋىپلىرى يەرلىك تېبابەتچىلىك ئاساسىدا چەت ئەللەرنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تېبابەتچىلىك ئىشلىرىنى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن ھەمدە «بوۋېر قوليازما نۇسخىسى»غا ئوخشاش ئالەمشۇمۇل نادىر تېببىي ئەسەرنى يېزىپ چىقىپ، ئەۋلادلىرىغا مول تېببىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

ئىزاھاتلار:

① سۇ بىخەي: «يىپەك يولى ۋە كۈسەن تارىخى - مەدەنىيىتى»، 1996 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە، كىرىش سۆز.

② خۇاڭ ۋېنپېي: «غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە مۇھاكىمىلەر»، 1981 - يىلى شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە، 264 - بەت؛ خۇاڭ ۋېنشىياڭ: «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش دوكلاتى»، 1983 - يىلى 10 - ئاي، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، خەنزۇچە، 107 - 113 - بەتلەر.

③ ئابلىز مۇھەممەد سايرامى: «قىزىلدىكى قەدىمكى قەبرىلەر» (ماقالە)، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2000 - يىلى 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى سانى؛ «قەدىمكى كۈسەننىڭ مىس مەدەنىيىتى» (ماقالە)، «شىنجاڭ ياشلىرى ژۇرنىلى» نىڭ 2000 - يىللىق 3 - سان.

④ سۇ بىخەي: «يىپەك يولى ۋە كۈسەن تارىخى - مەدەنىيىتى»، بىرىنچى باب.

⑤ «خەننامە: غەربىي دىيار تەزكىرىسى».

⑥ «خەننامە. جاڭ چيەن تەزكىرىسى».

⑦ «خەننامە. ھون تەزكىرىسى».

⑧ «ۋېينامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» ۋە قۇربان ۋەلىنىڭ «قىزىل مىڭئۆي تام رەسىملىرى ھېكايىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 3 - ، 4 - ، 127 - ، 128 - بەتلەرى.

⑨ ئابلىز مۇھەممەد سايرامى: «چەت ئەل ئارخېئولوگىيىسىنىڭ يۇرتىمىزدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش - قېزىشلىرى ھەققىدە» (ماقالە)، «ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىلى نەشرى.

⑩ سانسىرت يېزىقى - قەدىمكى تارىملىقلارغىمۇ ئەجداد ھېسابلىنىدىغان قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلق - ئارىيانلارنىڭ ئەدەبىي يېزىقى («سانسىرت» دېگەن سۆز ئارىيان تىلىدا «بېزەلگەن» دېگەن مەنىدە) بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىردىلا بىرقەدەر مۇكەممەل گرامماتىكىغا ئىگە يېزىق ئىدى ھەمدە ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى رايونلاردا كەڭ قوللىنىلغانىدى. بۇ يېزىق سامودرا گۇپتاخان زامانىسى (مىلادىيە 340 - 375 - يىللار) دا قەدىمكى ھىندىستاننىڭ بىردىنبىر يېزىقى بولۇپ قالغان ھەمدە بۇددا دىنى ھىندىستاندىن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا مۇشۇ يېزىق بىلەن تارقالغان. شىنجاڭنىڭ خوتەن، قەشقەر، مارالبېشى، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق رايونلىرىدىن ۋە دۇنخۇاڭ رايونىدىن قېيىن قوۋزىقى، تارىشا، تېرە، قەغەز قاتارلىق نەرسىلەر يېزىلغان سانسىرتچە بۇددىزم ئەسەرلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تېببىي ئەسەرلەر ۋە باشقا ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي يادىكارلىقلارمۇ خېلى كۆپلەپ تېپىلدى (بۇلار ئەلۋەتتە چەت ئەللىكلەردىن ئېشىپ قالغىنى ئىدى). بۇ يېزىقنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 2 - 3 - ئەسىرلەردىن 8 -

ئەسەرلىرىگىچە توغرا كېلىدۇ.

⑪ سابىت ئەخمەت: «نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان شىشخالسىمان پال ئۇرۇقى» (ماقالە)، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 2000 - يىللىق 1 - ، 2 - قوشما سان، 33 - 35 - بەتلەر؛ توختى تۇراخۇن: «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىن بايقالغان «ئويۇن ساقلىرى، ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» (ماقالە) يۇقىرىدىكى ژۇرنالنىڭ 36 - 42 - بەتلەرى.

⑫ ھىندىستاننىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردا بىردەك قەيت قىلىنىشىچە، قەدىمكى ھىندىستاننىڭ مەشھۇر تېۋىپى ئاترىپا (Atreya) ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ تېبابەتچىلىك ماھارىتىنى ئالتە چوڭ شاگىرتىغا ئۆگەتكەن. ئۇلاردىن ئاگنىۋېسا (Agnivesa) غا ئۆگەتكىنى «كاراكا تېبابەتچىلىك توپلىمى» (akaraCaraka - Samhia) نى ئاساس قىلىپ بىر ئېقىم بولۇپ شەكىللەنگەن؛ بېدا (Bheda) غا ئۆگەتكىنى «بېدا تېبابەتچىلىك توپلىمى» نى ئاساس قىلىپ بىر ئېقىم بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇلار ئەينى ۋاقىتتا ھىندىستان تېبابەتچىلىكىدىكى مۇھىم ئىككى ئېقىم ھېسابلانغان.

⑬ قەدىمكى ھىندىستاننىڭ ھاياتلىق ھەققىدىكى تېببىي بىلىملىرى سەككىز تۈرگە ئايرىلغان بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن قەدىمكى ھىندىلارنىڭ پۈتكۈل تېبابىتىگە ۋەكىللىك قىلغان. بۇلار: ① بەدەن ئىچى - سىرتىدىكى جاراھەت، يارا، تاتۇق، كېسىلگەن، سۇنغان، كۆيگەن، زەخمىلەنگەن جاينى (salya - tantura) داۋالاشقا دائىر بىلىملەر؛ ② ئوپپىراتسىيە، سايمان - ئەسۋابلار بىلەن داۋالاش، تىكىش، تېڭىش، يىڭنە سانجىپ داۋالاش (Salakya - tantra) قا دائىر بىلىملەر؛ ③ بەدەن ئەزالىرىنى داۋالاش (kaya - ciktsita) قا دائىر بىلىملەر؛ ④ جىن - شاياتۇنلار، يامان روھلار، قەبىھ ئالۋاستىلار كەلتۈرۈپ چىقارغان كېسەللىكلەرنى داۋالاش (bhuta - vidya ياكى bhuta - cikitsita) قا دائىر بىلىملەر؛ ⑤ بالىلار كېسەللىكلەرنى داۋالاش (raksa ياكى kaumara - bhryta) قا دائىر بىلىملەر؛ ⑥ زەھەرلىنىشتىن كېلىپ چىققان تۈرلۈك كېسەللىكلەرنى داۋالاش (agada - tantra ياكى agada - raksa) قا دائىر بىلىملەر؛ ⑦ قېرىماسلىق، ئۇزاق ياشاش (ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش)، كۈتۈنۈش، ئاسراش (yoga - raksa ياكى rasayana - tantra) قا دائىر بىلىملەر؛ ⑧ بەدەننى، باھنى قۇۋۋەتلەش، قۇۋۋەتلىك ئوزۇقلىنىش (bija - vivardhana ياكى vajikarana - tantra) قا دائىر بىلىملەردىن ئىبارەت.

⑭ ئىككى ئاتلىق بالا (Asvinau) - ھىندىستان رىۋايەتلىرىدە ھېكايە قىلىنىشىچە، سامادا، يەنى ئاسماننىڭ قەرىدە دائىم ئات مىنىپ يۈرىدىغان ئىككى بالا بولۇپ، ئۇلار ئالەمدىكى ھەرقانداق جايدا كۆرۈلگەن ھەرقانداق كېسەلنى دەرھال شىپا تاپقۇزالايدىغان كارامەتكە ئىگە تېۋىپ ئىمىش.

⑮ كۈرىگە - قەدىمكى ئۆلچەم ئەسۋابى بولۇپ، بىر خۇ تۆت كۈرىگە توغرا كېلەتتى، كېيىن بەش كۈرىگە توغرا كېلىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

⑯ بولو (bolo) - قەدىمكى ئۆلچەم بىرلىكى.

(ئاپتور شۇ ئار سىياسىي كېڭەش مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە - تەنتەربىيە كومىتېتى ئىشخانىسىدا)

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئىپادىلەنگەن پېئىل

دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشى

مۇھەممەد تېرىپەم سايت

بىزگە مەلۇمكى، پېئىل دەرىجىلىرى تۈركىي تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە خىل دەرىجە ئىپادىلىنىدىغانلىقى سۆزلەنمەكتە. تىلشۇناسلار ئارىسىدىمۇ بۇ ھەقتە ئانچە چوڭ تالاش - تارتىش ياكى ئىختىلاپ يوق. بۇ خىل ھادىسىنى باشقا تىللارغا سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا مەخسۇس دەرىجە ئىپادىلەيدىغان ئالاھىدە گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ياكى بەلگە يوق، مەجھۇل دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجە زۆرۈر تېپىلغاندا، ياردەمچى سۆزلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئىنگلىز تىلىدا پەقەت مەجھۇل دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىلا ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ سانى كۆپ، ياسىلىشى مۇرەككەپ، رولى كۆپ. مانا بۇلار ئۇيغۇر تىلىنى دۇنيادىكى باشقا ھەرقانداق تىللاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئىلغار تىللاردىنمۇ ئىلغارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى. شۇنداق بولغاچقا، پېئىللارنى، جۈملىدىن پېئىل دەرىجىلىرىنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىنتايىن مۇھىم.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرىنى ياخشى ئۆگىنىش، ياخشى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئەلۋەتتە ئانا تىلىمىز بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرنى ياخشى ئۆگىنىشكە، ياخشى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ پىر ئۇستازى، ئۇلۇغ بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ناھايىتى مول بىلىملەرنى يېزىپ قالدۇرغان. شۇڭا، بىز ئالدى بىلەن مۇشۇ ئەسەردىكى مۇناسىۋەتلىك قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ياخشى ئۆگىنىپ، شۇ ئاساستا ئاندىن باشقا قەدىمكى ئەسەرلەردىكى مۇناسىۋەتلىك تىل مەسىلىلىرىگە كىرىشسەك، ئىشىمىزدا مۇۋەپپەقىيەتلىك باشلىنىش بولىدۇ. ئەسلىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى پېئىل دەرىجىلىرى ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تەپسىلىي ئۆگىنىپ، تونۇشتۇرۇپ، ئاندىن پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشى ھەققىدە

توختالساق ياخشى بولاتتى. بىراق، «دىۋان»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ تۈرى، يەنى شەكلى، مەنىسى ۋە قوللىنىشى مۇرەككەپ، مەزمۇنى مول بولغاچقا، ئۇلارنى بىر ماقالىدە ئىخچاملاپ بايان قىلىش تەس. شۇنىڭ ئۈچۈن مەسىلىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ پەقەت پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلاملىشىشى ئۈستىدەلا توختىلىمىز.

مەسىلىنى ھەرقانچە قىسقارتىمىز دېسەكمۇ، يەنىلا «پېئىل دەرىجىلىرى» دېگەن ئاتالغۇنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. «پېئىل دەرىجىسى» دېگەندە، جۈملىدە پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇ ھەرىكەتنىڭ سۈبىيىكىتى ياكى ئوبىيىكىتى ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل مۇناسىۋەتلەر، يەنى ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى بىلەن لوگىكىلىق ئىگىسى ۋە گرامماتىكىلىق تولدۇرغۇچىسى بىلەن لوگىكىلىق تولدۇرغۇچىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق شۇ پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۈبىيىكىتى ۋە ئوبىيىكىتى ئوتتۇرىسىدىكى (ياكى ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلىگۈچى پېئىل بىلەن ئۇنىڭ جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق ئىگىسى ۋە گرامماتىكىلىق تولدۇرغۇچىسى ئوتتۇرىسىدىكى) ھەرخىل مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز ئالدى بىلەن دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ ئوخشىمىغان دەۋردىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە: / adām aşıçti / ئادەم تاماق يېدى. / aşıçildi / تاماق يېيىلدى.

مەجبۇرىي دەرىجە: / adām balığa aşıçürdi / ئادەم بالغا ئاش ئىچكۈزدى. / adāmlār uruşti / ئادەملەر ئۇرۇشتى. / adām yuyundi / ئادەم يۇيۇندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا: / Tursun balisini urdi / تۇرسۇن بالىسىنى ئوردى. / Tursunning balisi başqilar taripidin uruldi / تۇرسۇننىڭ بالىسى باشقىلار تەرىپىدىن ئورۇلدى.

مەجبۇرىي دەرىجە: / Tursun toxthnhi balisini urdurdi / تۇرسۇن توختىنىڭ بالىسىنى (باشقىلارغا) ئوردۇردى. / Tursunning baliliri uruşti / تۇرسۇننىڭ بالىلىرى ئۇرۇشتى.

ئۆزلۈك دەرىجە: / Tursunning balisi yuyundi / تۇرسۇننىڭ بالىسى يۇيۇندى. / Ahmed cocugunu dövdü / ئاخمەد بالىسىنى ئوردى. / Ahmed cocugunu dövdü / ئاخمەدنىڭ بالىسى (باشقىلار تەرىپىدىن) ئورۇلدى.

مەجبۇرىي دەرىجە: / Ahmed'in cocuğı döväldü / ئاخمەد ئۆز بالىلىرىنى باشقىلارغا ئوردۇردى. / Ahmed kendi cocukları dövdürdü / ئاخمەدنىڭ بالىلىرى ئۇرۇشتى.

ئۆزلۈك دەرىجە: / Ahmed'in cocuğı döväldü / ئاخمەد ئۆز بالىلىرىنى باشقىلارغا ئوردۇردى. / Ahmed kendi cocukları dövdürdü / ئاخمەدنىڭ بالىلىرى ئۇرۇشتى.

ئۆزلۈك دەرىجە: Ahmed'n çocukları dövuştü. \ ئاخمەدنىڭ بالىسى ئۆزىنى ئۆزى ئوردى.

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن شۇنى ئېنىق كۆرەلەيمىزكى، مەيلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بولسۇن، مەيلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسۇن، مەيلى تۈرك تىلىدا بولسۇن، پېئىللارنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ شەكلى ۋە مەنىلىرى ئاساسەن ئوخشاش ياكى يېقىن.

ئەسلىي دەرىجىدە جۈملىدىكى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ئەمەلىيەتتە شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى بولىدۇ. مەسىلەن، /adām suv içti. ئادەم سۇ ئىچتى. (1 - توم، 222 - بەت). / aydīm angar sävük. ئۇنىڭغا مۇھەببىتىمنى ئىزھار قىلدىم. (1 - توم، 126 - بەت)

مەجھۇل دەرىجىدە جۈملىدىكى پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ئەمەلىيەتتە شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق تولدۇرغۇچىسى بولىدۇ. مەسىلەن، / oq atil di. ئوق ئېتىلدى. بۇ جۈملىنىڭ ئەسلىي دەرىجە شەكلى: / är oq attı. ئادەم ئوق ئاتتى. / Arındı näng. ئېرىغداغان نەرسە. (1 - توم، 28 - بەت)

مەجبۇرىي دەرىجىدە جۈملىدىكى پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ئەمەلىيەتتە شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە ياكى سەۋەب بولغۇچىسى بىلدۈرىدۇ، يەنى جۈملىدىكى پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىمۇ ئەمەس، لوگىكىلىق تولدۇرغۇچىمۇ ئەمەس. مەسىلەن، / yıraq yär savın arqış kältürür. ئىيراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر. (1 - توم، 59) / ol ärni ök. ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنىلا كەلتۈر. (1 - توم، 97 - بەت) üdik meni qomitti, saqinç manga yumitti, könglüm angar ämitti, yüzüm mäning sargarur يارغا بولغان ئىش - مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ - ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم ھەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.

ئۆملۈك دەرىجىدە جۈملىدىكى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ئەمەلىيەتتە ئىككىدىن ئارتۇق شەيئى ياكى كولىپكتىپ نامىنى بىلدۈرىدىغان شەيئى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۆملۈك دەرىجە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ قوللىنىپلا قالماي، ئىپادىلىگەن مەنىلىرىمۇ كۆپ خىل، يەنى ئۆملۈك دەرىجە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش ئىككىدىن ئارتۇق شەيئىنىڭ بىر ئىشنى ياكى كۆپ شەيئىنىڭ ئوخشاش ۋاقىتتا بىر يەردە ياكى باشقا - باشقا يەردە بىر خىل ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، يەنە ئىككىدىن ئارتۇق كىشىنىڭ بىر - بىرىگە ياردەملىشىپ ياكى بىر - بىرى بىلەن بەسلىشىپ ئېلىپ بارغان ھەرىكەت - پائالىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. «دىۋان» دا بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، / ol aning birlä tavar yarişdi. ئۇ ئۇنىڭ بىلەن مالنى تەڭمۇ تەڭ بۆلۈشتى. (3 - توم، 96 - بەت). / ol aning birla at yarasdi. ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئات چېپىشتى (ياكى ئات چاپتۇرۇشتا بەسلەشتى). (3 - توم، 96 - بەت) / ol aning birlä at yaraşdi. ئۇ مەن بىلەن يۈرۈشۈپ باقتى، يەنى يۈرۈشتە بەسلەشتى. (3 - توم، 97 - بەت) / ikki ađgir birlä isrişdi. ئىككى ئايغىر بىر - بىرى بىلەن چېشلەشتى. (3 - توم، 97 - بەت)

ئۆزلۈك دەرىجىدىكى جۈملىدە پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ئەمەلىيەتتە شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ھەم لوگىكىلىق ئىگىسى، ھەم لوگىكىلىق

تولدۇرغۇچىسى بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى ئاز بىر قىسىم پېئىللارلا ئۆزلۈك دەرىجىدە تۈرلىنىپ كېلەلەيدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىدىن «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا نۇرغۇن پېئىللار ئۆزلۈك دەرىجىدە تۈرلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن: / äsrük särgäkländi / مەست دەلدەڭشىدى. (2 - توم، 422 - بەت). / äŕ qadïrländi / ئادەم قوپاللاشتى (ياۋوزلاشتى). (2 - توم، 388 - بەت) مانا بۇمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن ھازىرغىچە بولغان جەرياندىكى تىل تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم تىل ھادىسىلىرىنىڭ بىرى.

ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مۇھىم نۇقتا شۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان گرامماتىكا كىتابلىرىدا ياكى ماقالىلەردە ھازىرغىچە يورۇتۇلماي كەلگەن بىر مۇھىم مەسىلە بار. يەنى «كۈن چىقتى»، «گۈللەر ئېچىلدى» دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردىكى ھەرىكەتنى ئىپادىلىگەن پېئىللار زادى قايسى دەرىجىگە كىرىدۇ؟ دېگەن مەسىلە ھازىرغىچە ئايدىنلاشماي كەلدى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەرنىمۇ يورۇتۇپ بەرگەن. مەن بۇ ھەقتە ئون يىل بۇرۇنمۇ ئازراق توختىلىپ ئۆتكەن. ھازىر بۇ مەسىلە ئۈستىدە تەپسىلىي توختالمىساممۇ، يەنىلا ئازراق چۈشەنچە بېرىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈم. مېنىڭچە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش پېئىل ھادىسىلىرىنى بىر خىل دەرىجە ھېسابلاپ، ئۇنى «تەبىئىيلىك دەرىجە» دەپ ئاتىساق، پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلام - سىستېما مۇناسىۋەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشكىمۇ، مەسىلىنىڭ چۈشىنىشلىك بولۇشىغىمۇ پايدىلىق. بىز «قورقماق» (qorq) دېگەن پېئىل بىلەن «قورۇنماق» (qorun) دېگەن پېئىلنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، بۇلارغا «قور» (qor) دېگەن پېئىلنىڭ ئاساس بولغانلىقىنى پەرق ئېتەلەيمىز. مەھمۇد كاشغەرىي «är açiqdī» (1 - توم، 27 - بەت) دېگەن جۈملىنى «قاماقتا ياكى قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئادەم ئاچ قالدى» دەپ، «yilqī yutuqtī» (يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش) دېگەن جۈملىنى «يىلقا ئوت - چۆپسىز قالغانلىقتىن، ئورۇقلاپ ئۆلەي دېدى» دەپ چۈشەندۈرگەن. دېمەك، بۇ يەردە تەكرار ئەسكەرتىلىۋاتقان مەنە «ھەرىكەتنىڭ تەدرىجىي، مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە ئاستا - ئاستا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل ھادىسىنى «تەدرىجىيلىك دەرىجە» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق. گەپنى قىسقارتىپ دېسەك، يۇقىرىدىكى «تەبىئىيلىك» بىلەن «تەدرىجىيلىك» نى ئومۇملاشتۇرۇپ، «تەبىئىيلىك - تەدرىجىيلىك دەرىجىسى» دەپ ئاتىساق، مۇۋاپىق بولامدېكەن دەپ قارايمەن. / ot öçdi / ئوت ئۆچتى. / äŕning öpkäsi öçdi / ئادەمنىڭ غەزىپى ئۆچتى. (1 - توم، 222 - بەت)

نېمە ئۈچۈن پېئىل دەرىجىلىرى بۇنداق قاتلىنىدۇ؟ بىزگە ناھايىتى ئېنىقكى، تىل - تەپەككۈر قورالى، يەنى تەپەككۈر پائالىيىتىنىڭ ئىنكاسى. شۇنداق بولغانىكەن، ئوخشىمىغان پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشى - ئوخشىمىغان تەپەككۈر پائالىيىتىنىڭ قاتلىنىشى، يەنى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تەپەككۈر پائالىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇرەككەپلىشىشى دېمەكتۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ تەپەككۈر ئېڭىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ۋە شۇنىڭغا ئەگىشىپ تىل قائىدىلىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئابستىراكتلاشقانلىقىنىڭ ۋە مۇرەككەپلەشكەنلىكىنىڭ بەلگىسىدۇر. دېمەك، بۇ تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلىدۇر. پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىپ قاتلىنىپ كېلىشى ئەجدادلىرىمىز ئەقىل - پاراستىنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ مۇرەككەپ ئوي - پىكىرلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن پېئىل دەرىجىلىرىنى قاتلاپ، مۇرەككەپلەشتۈرۈپ قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئەڭ ئىشەنچلىك پاكىتلارنىڭ بىرىدۇر.

تۆۋەندە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كۆرۈلگەن پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىش پاكىتلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئەسلىي دەرىجىنىڭ باشقا دەرىجىلەر بىلەن قاتلىنىپ كەلگەنلىكى كۆرۈلمەيدۇ، چۈنكى ئۇ ھەممە دەرىجىگە ئاساس، ئۇل بولىدىغان دەرىجە.

مەجھۇل دەرىجە بىلەن مەجھۇل دەرىجىنىڭ قاتلىنىپ كېلىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن «-(X)l-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ (بۇ يەردىكى X سوزۇق

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بويىچە بەزىدە قوشۇلۇپ، بەزىدە قوشۇلمايدىغان نامەلۇم سوزۇق تاۋۇشنى

كۆرسىتىدۇ)، ئاندىن «-(X)n-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى

بىر پېئىلغا ئىككى مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ مەجھۇل

دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، /suv böglündi/ سۇ بۆگۈلدى. /su böglündi/ قوشۇن

يىغىلدى. (2-توم، 374-بەت). /yinçü tizlindi/ ئۈنچە تىزلىدى. (2-توم، 354-بەت). /suv töklündi/ سۇ

تۆكۈلدى. /yip tüglündi/ يىپ تۈگۈلدى. (2-توم، 355-بەت). /qiliç qindin suçlundi/ قىلىچ

قىنىدىن سۇغىرىلدى. (2-توم، 358-بەت). /at saşlindi/ ئات يېشىلدى. (2-توم، 359-بەت)

/aning ađaqi ötkä suçlundi/ ئۇنىڭ ئايىغى ئورەككە تىقىلدى. (2-توم، 360-بەت). /yär qazlindi/

يەر قېزىلدى. (2-توم، 366-بەت). /käslindi näng/ نەرسە كەسلەندى. (2-توم، 369-بەت)

يۇقىرىدىكى بەزى مىساللار مەجھۇل - ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسىدە بولۇشىمۇ مۇمكىن.

مەجھۇل دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ قاتلىنىپ كېلىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن «-(X)l-» ياكى «-(X)n-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ئاندىن

، -at/-ät/-it/-it/-ut/-üt/-t ، -ar/-är/-ir/-ir/-ur/-ür/-r ، -dur/-tur/-dür/-tür ، -duz/-tuz/-düz/-tüz/-z ، -ğut/-qut/-güt/-küt ، -ğur/-qur/-gür/-kür ، -ğuz/-quz/-güz/-küz قاتارلىق مەجبۇرىي

دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ھەم

مەجھۇل دەرىجە، ھەم مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ

دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، /ol (sar - al - at -) suvluq salatti/ ئۇ سەللە

ئوراتتى. (2-توم، 506-بەت). /ol aning qoynınga älik/ ئۇ ئۇنىڭ قوينىغا (بىر

نەرسە ئىزدەش ئۈچۈن) قول تىقتۇردى (بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزى soq سوق). (2-توم، 507-بەت)

، /är nängin/ ئادەم نەرسىسىنى (مېلىنى) كۆپەيتتى. (2-توم، 335-بەت)

مەجھۇل دەرىجە بىلەن ئۆملۈك دەرىجىنىڭ قاتلىنىپ كېلىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن «-(X)l-» ياكى «-(X)n-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ،

ئاندىن «-(X)s-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا

ھەم مەجھۇل دەرىجە، ھەم ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ

دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن: /qapuğlar aç(i)lişdi/ قوۋۇقلار ئېچىلىشتى. (1-توم،

318-بەت). /bir näng bir näng üzä üklişdi/ بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلەندى.

/tägmä yangaqtin bodun aqlişdi/ تۇشمۇ تۇشتىن خەلق ئېقىشتى. (1-توم، 320-بەت)

مەجھۇل دەرىجە بىلەن ئۆزلۈك دەرىجىنىڭ قاتلىنىپ كېلىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن «-(X)l-» ياكى «-(X)n-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، ئاندىن

«-(X)n-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ھەم

مەجھۇل دەرىجە، ھەم ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئۈلنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، boğlundi / بوغۇلدى (2 - توم، 346 - بەت)، böglündi / بۆگۈلدى (2 - توم، 347 - بەت)، bürländi / پۈرلەندى (2 - توم، 344 - بەت)، türündi / تۈرۈلدى (2 - توم، 352 - بەت)، tüzlündi / تۈزلەندى (2 - توم، 353 - بەت)، tüglündi / تۈگۈلدى (2 - توم، 355 - بەت)، tizlindi / تىزلىدى (2 - توم، 354 - بەت)، tiklindi / تىكلەندى (2 - توم، 355 - بەت)، süzlündi / سۈزۈلدى (2 - توم، 359 - بەت)، qoşlundi / قوشلاندى، ئىككى نەرسە قوشۇلدى. (2 - توم، 366 - بەت)

مەجبۇرىي دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ قاتلىنىپ كېلىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا:

- ar/-är/-ir/-ir/-ur/-ür/-r ، -dur/-tur/-dür/-tür ، -duz/-tuz/-düz/-tüz/-z ، -ğuz/-quz/-güz/-küz ، -ğur/-qur/-gür/-kür ، -ğut/-qut/-güt/-küt

قاتارلىق دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن ئىككى خىلى بىرلا ۋاقىتتا قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى قوش ئۈلنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مەجبۇرىي دەرىجە تېخىمۇ كۈچلۈك ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، arğurturdi / ھارغۇزدى، (بۇنى aning atin arğurdi / ئۇنىڭ ئېتىنى ھاردۇردى، دېگەن جۈملىگە سېلىشتۇرساق، كېيىنكى جۈملىگە ئىككى مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىدۇ)، üškürtürdi / ئەسلەتتۈردى، aning män anim todğurtum / مەن ئۇنى تويدۇردۇم. (2 - توم، 305 - بەت)

مەجبۇرىي دەرىجە بىلەن مەجھۇل دەرىجىنىڭ قاتلىنىپ كېلىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ، يەنە «-(X)l» ياكى «-(X)n» مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ھەم مەجبۇرىي دەرىجە، ھەم مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى ئۈلنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، iş är üzä örtüldi / ئىش ئادەمگە تۇتۇق بولدى. . kök örtüldi / ھاۋا تۇتۇلدى، يەنى ئاسمان بۇلۇتلاندى. (1 - توم، 325 - بەت). . är ağıldi / ئەر يىقىلدى. (1 - توم، 327 - بەت) مەھمۇد كاشغەرىي بۇ جۈملىنىڭ خەۋىرى ئەسلىي « ağıtarıldı / ئاغدۇرۇلدى» (1 - توم، 327 - بەت) دەپ كۆرسەتكەن، türtüldi / سۈركەلدى، تۈرتۈلدى. (1 - توم، 332 - بەت) / sürtüldi / سۈرتۈلدى. (334 - بەت). bir näng birgä siğzaldı / بىر نەرسە بىر نەرسىگە سىغدىلدى. (1 - توم، 336 - بەت)

مەجبۇرىي دەرىجە بىلەن مەجھۇل دەرىجە ۋە ئۆزلۈك دەرىجىنىڭ قاتلىنىپ كېلىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ، ئاندىن مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى «-(X)l»، ئۇنىڭ ئاخىرىغا يەنە ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى «-(X)n» قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ھەم مەجبۇرىي دەرىجە، ھەم مەجھۇل دەرىجە، يەنە ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئۈلنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، tamturlunmiş / تامدۇرۇلغان، kädürülünmiş / كىيدۈرۈلگەن، süzrülünmiş / سۈزۈلدۈرۈلگەن. مەجبۇرىي دەرىجە بىلەن ئۆملۈك دەرىجىنىڭ قاتلىنىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ، ئاندىن «-(X)» ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ھەم مەجبۇرىي دەرىجە، ھەم ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، / biriga bitik ötrüşdi / ئۇلار بىر - بىرىگە خەت ئەۋەتتى. / ol manga quş uçruşdi / ئۇ ماڭا قۇش ئۇچۇرۇشۇپ بەردى. (1 - توم، 309 - بەت). / olar bir birig siğruşdi / ئۇلار بىر - بىرىنى سىغدۇرۇشتى. (2 - توم، 314 - بەت). / olar bir biring yazuqin kaçruşüdi / ئۇلار بىر - بىرىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈشتى. / olar ikki ton kaçruşüdi / ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىگە) تون كىيدۈرۈشتى. (2 - توم، 321 - بەت)

مەجبۇرىي دەرىجە بىلەن ئۆزلۈك دەرىجىنىڭ قاتلىنىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاندىن «-(X)n» ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا، ھەم مەجبۇرىي دەرىجە، ھەم ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، / ol özingä yağ türündi / ئۇ ئۆزىگە ياغ سۈرتۈۋالدى. (2 - توم، 348 - بەت) / külär är qatrundı / كۈلۈۋاتقان ئادەم قېتىۋالدى. (2 - توم، 362 - بەت)

ئۆزلۈك دەرىجە بىلەن ئۆزلۈك دەرىجىنىڭ قاتلىنىشى

ھازىرغىچە كۆرگەن ئەسەرلەردە ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسىنىڭ بىر پېئىلغا تەكرار قوشۇلغانلىقىنى بايقىمىدۇق.

ئۆزلۈك دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ قاتلىنىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىل يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئارقىسىغا يەنە مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىر پېئىل ھەم ئۆزلۈك دەرىجە، ھەم مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، / ol atın topraqqa ağnattı / ئۇ ئېتىنى تۇپراقتا ئېغىناتتى. (1 - توم، 353 - بەت)

تەبىئىيلىك - تەدرىجىيلىك دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ قاتلىنىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن «-(X)k - / -(X)g - / -(X)g - / -(X)q -» قاتارلىق تەبىئىيلىك - تەدرىجىيلىك دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ، ئاندىن «-(X)l - ياكى -(X)n -» قاتارلىق مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئىككى دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن: / iş dīn qorquldı / ئىشتىن قورقۇلدى. (2 - توم، 497 - بەت)

تەبىئىيلىك - تەدرىجىيلىك دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ قاتلىنىشى

جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن «-(X)k - / -(X)g - / -(X)g - / -(X)q -» قاتارلىق تەبىئىيلىك - تەدرىجىيلىك دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ، ئاندىن يەنە «-(X)t -»

قاتارلىق مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئىككى دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، -qor-q-ur- (2 - توم، 497 - بەت) . / ol anı qorqitti / ئۇ ئۇنى قورقۇتتى. (2 - توم، 532 - بەت) . / ol yüzün burqitti / ئۇ يۈزىنى پۇرۇشتۇردى. / ol aning işin tal(i)qitti / ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى كېچىكتۈردى. (2 - توم، 496 - بەت) / ol tondin suf sarqitti / ئۇ توندىن سۇ ساقىتتى. (2 - توم، 497 - بەت)

تەبىئىيلىك - تەدرىجىيلىك دەرىجە بىلەن ئۆزلۈك دەرىجىنىڭ قاتلىنىشى جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئالدى بىلەن «-(X)q-/- (X)g-/- (X)g-/- (X)k-» قاتارلىق تەبىئىيلىك - تەدرىجىيلىك دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ، ئاندىن «-(X)ş-» ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى تەكرار قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا جۈملىدىكى بىر پېئىلغا ئىككى ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپ دەرىجە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، / olar ikki qorquşdi / ئۇلار ئىككىسى قورقۇشتى. (2 - توم، 319 - بەت)

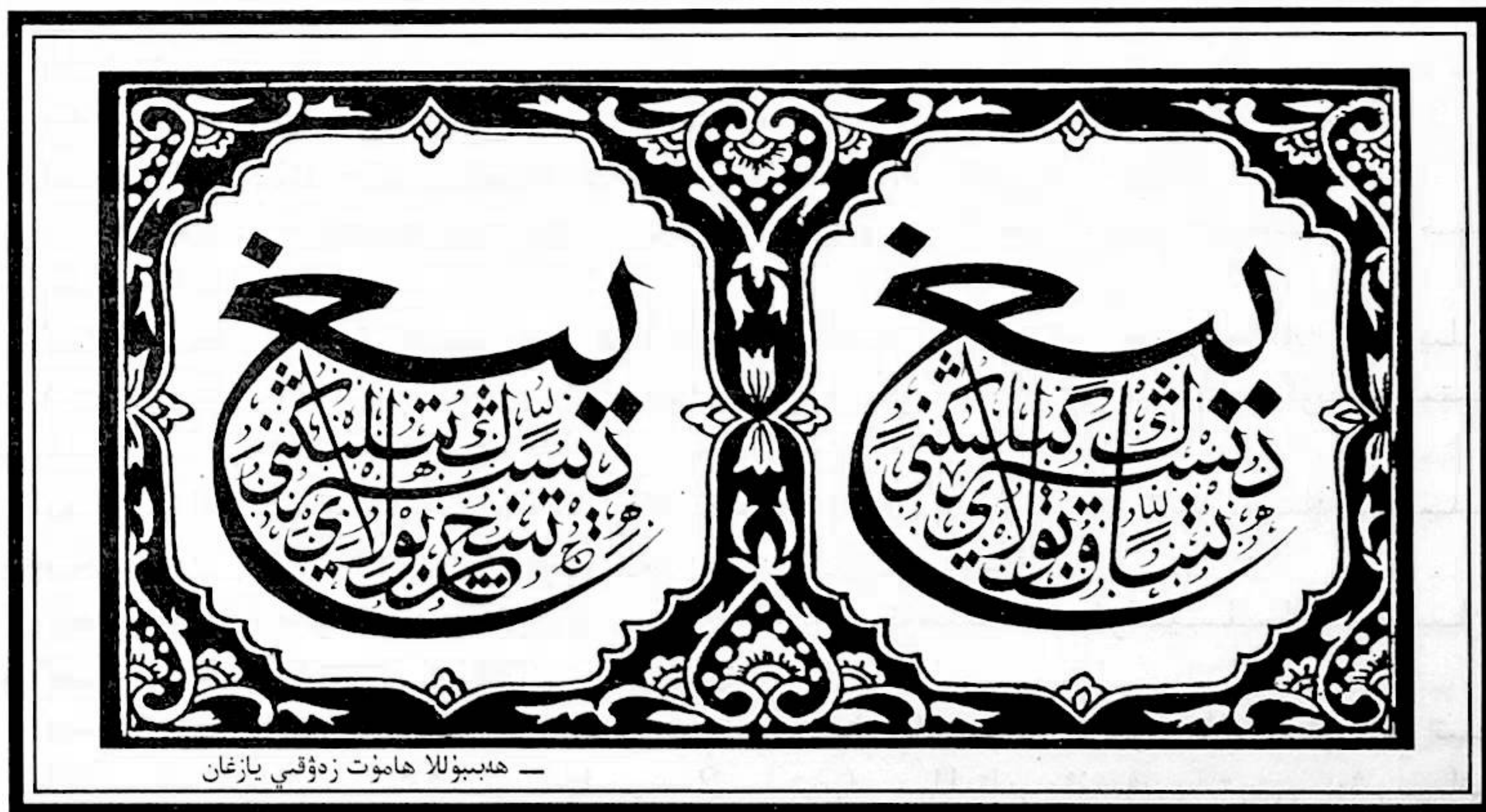
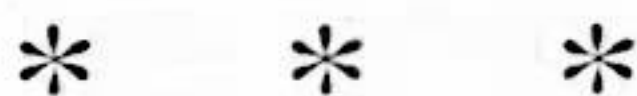
دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا بىر پېئىلغا بىر خىل دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ ياكى ئوخشىمىغان بىرقانچە دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى تىلدىكى دەرىجە ئوقۇمىنىڭ ئىنكاسى، تىلدىكى دەرىجە ئوقۇمى تەپەككۈردىكى مۇرەككەپلىكنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن تىلدىكى دەرىجە ۋە ئۇلارنىڭ قاتلىنىش ئەھۋالىنى، تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىش تىل تەتقىقاتى ئۈچۈنلا ئەھمىيەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى».
- تۇرسۇن ئايۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئوقۇشلۇقى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998 - يىلى.
- تۇرسۇن ئايۇپ، مۇھەممەت تېرىپەم سايت: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە «ئالتۇن يارۇق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى.
- گېڭ شىمىڭ: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئوقۇشلۇقى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە، 2006 - يىلى.
- گېڭ شىمىڭ: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، خەنزۇچە، 2006 - يىلى.
- لى زېڭشياڭ، مۇھەممەت تېرىپەم سايت، جاڭ تېپىشەن: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرنىڭ تىلىدىن قىسقىچە خاتىرە» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 - يىلى.
- مۇھەممەت تېرىپەم سايت: «قىسسەسۇل ئەنبىيا، نىڭ تىلى ئۈستىدە فونولوگىيىلىك تەھلىل»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 - ، 2006 - يىللىرى.
- مۇھەممەت تېرىپەم سايت: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار»، «تۈركىي تىللار ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى» (ماقالىلەر توپلىمى، 2 - توم)، مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىلى.
- مۇھەممەت تېرىپەم سايت: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجە قوشۇمچىلىرى»، «مىللەتلەر مائارىپى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1999 - يىلى، كۆپەيتىلگەن سان.

- مۇھەممەت تېرېھىم سايت: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2004 - يىللىق 2 - سان.
- مۇھەممەت تېرېھىم سايت: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇم قۇرۇلمىسى»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى» ژۇرنىلى، 2004 - يىللىق 2 - سان.
- مۇھەممەت تېرېھىم سايت: «دىۋانۇ لۇغاتىت - تۈرك، تىكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار توغرىسىدا»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2005 - يىللىق 1 - سان.
- مۇھەممەت تېرېھىم سايت: «دىۋانۇ لۇغاتىت - تۈرك، تىكى سۈپەت ۋە رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار توغرىسىدا»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2005 - يىللىق 3 - سان.
- مۇھەممەت تېرېھىم سايت: «تۈركىي تىللار تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004، 2006 - يىلى.
- مۇھەممەت تېرېھىم سايت، ئىسرائىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2001 - يىلى.

(ئاپتور مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى فاكولتېتىدا، دوكتور يېتەكچىسى)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇزىكا - مۇقام ۋە ئۇسسۇل تەشۋىرى

غەيرەتجان ئوسمان

مەلۇمكى، ئەدەبىيات تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى. بىر مىللەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش فورماتسىيىسى، تۇرمۇش ئەھۋالى قانداق بولسا، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە شۇ خىل ئەھۋال ئەكس ئېتىدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا «نەغمە، مۇقام، مۇسقىا، مۇغەننى، ئۇسسۇل» دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇلار سەنئەتنىڭ ھەر خىل تۈر - شەكىللىرىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلگەن. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدىمۇ ئەينەن ئىشلىتىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما مۇسقى (مۇسقىا) دېگەن ئاتالغۇنى ئەجدادلارنىڭ قەدىمدىن بېرى ئىشلىتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە بۇزۇلغان شەكلى «مۇزىكا» نى قوبۇل قىلدۇق. زەلىلى (تولۇق نامى مۇھەممەد سىددىق زەلىلى، تەخمىنەن 1676 - 1755 - يىللىرى ياشىغان) شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئەڭ مۇقام ۋە ھەرخىل چالغۇلارنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ شېئىر يېزىش بىلەن بىرگە نەغمە - ناۋا، مۇزىكا ھادىسىسى ۋە ئۇنىڭغا بولغان ھېرىسمەنلىك توغرىلىق توختالغان ئەدىبلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھىجرىيە 1131 (مىلادىيە 1718) - يىلى يازغان «سەپەرنامە» داستانىدا مۇنداق مىسرالارنى يازغان:

نەغمە بىلەن تازەدۇر جانلار،

نەغمە بىلەن شاد پەرىشانلار.

نەغمە بىلەن شەھرى جۈنۈن بولدى پۇر،

ئۈزدى مەھارىنى جۈنۈندىن شۇتۇر.

نەغمە بىلەن روھى كىرىفتار تەن،

نەغمە بىلەن قىلدى فەرامۇش ۋەتەن^①.

زەلىلى ئادەتتىكى نەغمە ھەۋەسكارى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى - مۇقاملاردىنمۇ ئوبدان خەۋەردار ئىكەنلىكىنى مۇنۇ بېيىتلىرىدىنمۇ بىلىش مۇمكىن:

«مەجلىس ئىچىگە ئوت سالۇر پەردە ئى ئىراق،

مەشىقى جۈنۈندىن ئەيلەگەچ سەۋتى تەرەننۇمى ئەجەم».

① «زەلىلى دىۋانى» (ئىمىن نۇرسۇن نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى، 609 - بەت.

«ئەجايىب مەجلىسى گەرم ئولدى بۇ دەشتى بەيابانكىم،
نەۋائى نالەئى مەجنۇن بىلەن ئاھۇكەباب ئەردى».

زەلەلىيە چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەنمۇ ئوبدانلا تونۇش بولسا كېرەك. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا بىرمۇنچە چالغۇنى (نەي، ئۇد، ئەرغەنۇن، قانۇن، چاڭ، راۋاب ۋە باشقىلار) تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، ئەرغەنۇننى كۆپ تەرىپلەيدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇ ئۇستا ئەرغەنۇنچى بولۇشى مۇمكىن.

«چۇ قانۇنى مۇھەببەت ئۇستىخانم پۇرسەدا بولدى،
رەگى ئەزالارمىدىن ئەرغەنۇنغە تار بولغايىمۇ؟»

«مەن نەۋائى نالەئى نەيدىن ھۇزۇرى تاپمادىم،
ئەرغەنۇنى مەجلىسى ئۇششاق خۇش ئاھەڭدۇر».

شۇنىڭدەك «ئەرغەنۇننىڭ سەداسىدىن كۆيدۈم، شۆئلە تاشلايدۇ زىر ئىلە بەمدە»، «شېئىرلىرىمنىڭ ھەرقى ھەر بېيىتىمدە يۈز مىڭ ئەرغەنۇن ئەيلەپ فىغان» دېگەن مىسرالىرى يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى تەستىقلايدۇ.^①

زەلەلىيە بىلەن زامانداش ئۆتكەن فۇتۇھىي (تولۇق ئىسمى خوجا سىددىق فۇتۇھىي، تەخمىنەن 1717 — 1756 - يىللىرى ياشىغان) يەكەن شەھىرىدە ياشاش جەريانىدا نەغمە - ناۋا، ئۇسسۇلغا ئالاھىدە قىزىققان بولسا كېرەك، «دېۋانى فۇتۇھىي» غا كىرگۈزۈلگەن «جىلۋە ئەيلەپ بەزم ئىچرە» ناملىق بىر پارچە غەزىلىدە ئۇسسۇلنى تەسۋىرلەپ، مۇنداق يازغان.

«جىلۋە ئەيلەپ بەزم ئىچرە بەرقەدەك پەرران ئۇسۇل،
كۆڭلۈم ئۆرتەر، نەيلەگەيمەن، ئافەتى دەۋران ئۇسۇل».
«بۇ ئۇسۇل مۇھتاجىنىڭ مۇھتاجى بولساڭ فەخر بىل،
ئەي فۇتۇھىي، بۇ ئۇسۇل ئېرىشىش شەھى شاھان ئۇسۇل»^②.

يەشمىسى:

قانداق قىلاي، بەزمە ئىچىدە چاقماقتەك تېز ھەرىكەتلەنگەن ئۇسسۇل دەۋر ئاپتېپىدەك كۆڭلۈمنى كۆيدۈرمەكتە.

ئەي فۇتۇھىي، سەن بۇ ئۇسسۇلغا مۇھتاجلارنىڭ مۇھتاجى بولساڭمۇ پەخىرلەن، چۈنكى بۇ ئۇسسۇل جىمىي ئۇسسۇل شاھلىرىنىڭ پادىشاھىدۇر.

زەلەلىيە بىلەن فۇتۇھىي خوجىلار زامانىسىدا ياشاپ ئۆتكەن ئەدىبلەر. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇلار مۇزىكا مۇقام بىلەن ئۇسسۇلنى چوڭقۇر ھېسسىيات، قىزغىن مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلىگەن. بۇ ھال ئەينى زاماندا نەغمە - ناۋا، ئۇسسۇلغا نىسبەتەن ھېرىسمەنلىك كەيپىياتىنىڭ قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قاراشنى نەمەنگاندىن قەشقەرگە جاھانكەزدى بولۇپ كەلگەن ئوت يۈرەك شائىر مەشرەب (رەھىم بابا مەشرەب، تەخمىنەن مىلادىيە 1640 — 1685 - يىللىرى ياشىغان) نىڭ يازغان تۆۋەندىكىدەك غەزىلىمۇ قۇۋۋەتلەيدۇ:

① «زەلەلىيە دېۋانى»، كىرىش سۆز 7 - بەت.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىللىق 2 - سان، 33، 34 - بەتلەر، ئۈرۈمچى.

باياتۇ، چەبىيات بىرلەن ئابۇ چەشمىنى مەن چالسام،
 بۇ كۆڭلۈم بىناۋا بولغاننى بىلسەم، مەن ناۋا چالسام.
 مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۈسەينۇ ھەم ئەجەم دەرلەر،
 ئۇلاردىن يۇقىرى پەدىگە — پەنجىگاھقا مەن چالسام.
 ئارىلاپ چالسام ئوششاقنى، مۇقامنى راققا يەتكۈزسەم،
 كى ئۇل شامۇ سەھەرلەردە مۇشاۋىرەكنى مەن چالسام...

مەشرەب ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى ئارىلاپ، چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن يازغان بۇ قىسقىغىنا شېئىرىدا بايات، چەبىيات، ئابى چەشمە، ھۈسەينى، ئەجەم، پەنجىگاھ، ئوششاق، راق، مۇشاۋىرەك قاتارلىق مۇقام ناملىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

مۇقام تارىخى تەتقىقاتچىسى مۆجىزىي (موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا مۆجىزىي) ھىجرىيە 1271 (مىلادىيە 1854 — 1855) — يىلى يازغان تەزكىرە خاراكتېرىدىكى «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» ناملىق كىتابىدا مۇقام ناملىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش بىلەن بىرگە، تارىختا مۇقام تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشقان شەخسلەرنىمۇ بىر — بىرلەپ تونۇشتۇرغان.

19 — ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، 20 — ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە ياشاپ، بەدىئىي ۋە ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ناقىس (موللا سابىر بىننى ئابدۇقادىر، 1843 — 1922 — يىللىرى ياشىغان) بىلەن ئەبدۇللاھ پوسكامىي (ئابدۇللا خاتىپ ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەد — سادىق ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەد ئەمىن ئەلەم ئاخۇنۇم 1876 — يىلى تۇغۇلغان، 1930 — يىللاردىن كېيىن ۋاپات بولغان) قاتارلىقلار مۇزىكا مۇقام، نەغمە — ناۋا، ئەلنەغمىچىلەر ھەققىدە ئالاھىدە قەلەم تەۋرىتىپ، بەدىئىي خاتىرە قالدۇرۇپ كەتكەن.

ناقىس يېڭىسار ناھىيە بازار ئىچىدىن بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك مەدرىسە تەربىيىسى كۆرگەن ھەم مۇقام سازەندىلىكى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، مۇشۇ ساھەدىمۇ شاگىرت تەربىيىلىگەن. ئۇ تەخمىنەن 1894 — يىللىرى تاماملىغان «دىۋانى ناقىس» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدا ئىككى پارچە غەزەلنى مەخسۇس مۇقام شەرىپىگە بېغىشلىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى مۇنداق باشلىنىدۇ:

مۇغەننى چەك مەقامى راكنى بەزم ئىچرە مەستانە،
 ساچىپ ئەربابى مەئنى مەجلىسىغە دۇردانە.

يەنە بىرى مۇنداق باشلىنىدۇ:

راك ئىلە چەبەياد داغى سىگاھ،
 بىر تۈزۈپ قىلماغىل ھەزەر ھەرگىز.

شائىر ناقىس بۇ شېئىرلىرىدا «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ناملىرىنى تولۇقى بىلەن ساناپ چىققان. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ناقىس (سابىر) نىڭ مۇقاملارنىڭ تىزىملىكى توغرىسىدىكى بىرقانچە پارچە شېئىرى، 10 نەچچە خىل چالغۇنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ يازغان شېئىرلىرى، «گۈلزارى بىنىش» ناملىق ئەسىرىدىكى ئۆزىنىڭ ساتار، دۇتار، تەمبۇر، راۋاب، نەي چالدىغانلىقى توغرىسىدا بايانلىرى، باربەد ئىسىملىك بىر (سازەندىنىڭ) نامىنى تىلغا ئالغانلىقى، مۇقامچى شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ چىققانلىقى قاتارلىق ئەھۋاللار ئۇنىڭ مۇقامدىن خەۋەردار ئادەم ئىكەنلىكىنى

ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى مۇقام ناملىرى «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئىلمىي ناملىرىنى بېكىتىشتە، تارىخى ۋە تارقىلىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا، شۇنداقلا مۇقام ئۈستازى تۈردىن ئاخۇن ئاكىنىڭ ھاياتىنى ئۆگىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مانا بۇلار ئاقسەنىڭ «12 مۇقام» ناملىرىنى تەسۋىرلەپ يازغان شېئىرلىرىدىن ئىلھاملانپ يېزىلغان قىسقىچە مۇلاھىزە بولۇپ، كەسىپداشلارنىڭ دىققىتىنى تارتىشنى تەقەززا قىلىدۇ^①.

ئەبدۇللاھ پوسكامىي 20 - ئەسىرنىڭ 20 - 30 - يىللىرىدا يېزىپ تاماملىغان «كىتابى ئابدۇللاھ» ناملىق يىرىك ئەسىرىدە ئەينى زاماندا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى تەشكىل قىلغان ئىجتىمائىي قاتلاملار ھەققىدە قىممەتلىك بەدىئىي تەسۋىرىي خاتىرە قالدۇرغان. ئۇ بۇ تەۋەرىۋك كىتابىدا مەخسۇس «مەدداھ، قىسسەخانلارنىڭ بەيانى» دېگەن بىر باب ئېچىپ، خەلق سەنئەتكارلىرى بولغان مەدداھلار، قىسسەخانلار، نەغمەچىلەر ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتكەن. شائىرنىڭ مەدداھ ھەققىدىكى غەزىلى مۇنداق باشلانغان:

قىلىپ ھەق مەئرىفەت قىلماقغە كۆنگەننى كۆنەك مەددا،
كۆنۈپ ھەقنى بەيان قىلماقدا كۆپ كۆڭلى كۆيەك مەددا.

شائىرنىڭ قىسسەخان ھەققىدىكى غەزىلى مۇنداق باشلانغان:

تەڭرى قىلدى بەئزىنى مەدداغە تابىئ قىسسەخان،
قىسسەلەرگە خەلقلەرنى قىلدى سامىئ قىسسەخان.

شائىرنىڭ نەغمەچى ھەققىدىكى غەزىلى مۇنداق باشلانغان:

ئەھلى غەملەرنى قىلۇر دەفئى مەلالەت نەغمەچى،
بارچەلەردىن بۇ ئەجەب ياخشى مەلاھەت نەغمەچى^②.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئۆز تارىخىنى ئەدەبىي يول بىلەن بايان قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى بايقايمىز. مۇزىكا، مۇقام تارىخىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە. يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىرلار پارچە - پۇرات ھالەتتە بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېقىنقى 300 يىللىق سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى يورۇتۇپ بېرىشتە پاكىتلىق رول ئوينايدۇ. بۇ ئۇچۇرلار بىرىنچىدىن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مۇزىكا، مۇقام، ئەلنەغمە، ئۇسسۇل قاتارلىق سەنئەت شەكىللىرىنىڭ ئىزچىل بازارلىق مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەرسە، ئىككىنچىدىن بۈگۈنكى قاينام - تاشقىنلىققا چۆمگەن مۇزىكا، ئۇسسۇل تەتقىقاتىنى تولمۇ مۇھىم ماتېرىيال ئاساسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەجدادلارنىڭ ھەرقايسى پەنلەر قاتارى مۇزىكا - مۇقام، ئۇسسۇل ھەققىدەمۇ ئىزدىنىپ كەلگەنلىكىنى ياد ئېتىپ تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى سەمىمىزگە سالىدۇ.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىدا، پروفېسسور)

① غەيرەتجان ئوسمان: «ناقىس لىرىكىلىرىدىكى ئون ئىككى مۇقام تەسۋىرى ھەققىدە» قايتا ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ تارىخ - مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2003 - يىللىق 1 - سان.

② «كىتابى ئەبدۇللاھ» (ئابلىمىت ئەھمەت نەشرىگە تەييارلانغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى.

ھەزرىتى موللام ھەققىدە ئاڭلىغان، كۆرگەن ۋە بىلگەنلىرىم

مۇھەممەد ئوسمان ھاجىم

مەن خېلى بۇرۇنلا ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى
ئاڭلاپ، ئۇلارنى قەلەمگە ئېلىشقا قىزىققاندىم. بۇ ھەۋەس تۆۋەندىكى سەۋەبلەر
تۈپەيلى پەيدا بولغان.

1

1934 - يىللىرى دادام بىلەن ئىككىمىز ئوپال ھۆلجىگىدىكى نامەت ھەتتار دېگەن كىشىنىڭ
ئۆيىگە شەھەردىن ئىمىن ئاخۇن (لەقىمى شەيتان) قاتارلىق كىشىلەر بىلەن سەيلىگە چىققاندىق.
سەيلە داۋامىدا ھۆلجىگە كەتتىنىڭ ئۆي - ئۆيلىرىگە مېھمانغا قىچقىرىلدۇق. يول ئۈستىدە بىر
كەڭرى جايغا كەلگەندە، مامۇت چەكادى (بۇ 50 ياشلاردىكى ئۆچكە ساقال، ساۋاتسىز ئادەم ئىدى)
بىزگە مۇنداق دېدى:

— بۇ يەر ئوپالنىڭ ناھايىتى قەدىمكى خانلىرى دەۋرىدىكى بازار خارابىسىدۇر. ئوپال ئاقدالدىكى
«قىزىل مەسچىت ئاتام» دا شاھى ئېھرام ناملىق بىر شاھىنشاه ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ دەۋرىدە بۇ يەر
كاتتا بازار بولۇپ، توخۇ سۈتىدىن تارتىپ تۇتيا، مېھرىگىياھقىچە ھەممە نەرسە تېپىلىدىكەن. بىر
كۈنى شاھى ئېھرام زىيارەتكە كەلگەن ئۇلۇغ بۇراخاننىڭ كەنجى ئوغلى قىلىچ بۇغراخاننى سەيلە
قىلدۇرۇش ئۈچۈن بازارغا ئېلىپ كەلگەندە، ئېتى ئۈركۈپ كېتىپ، ئۇ ئاتتىن يىقىلىپ، مۇشۇ يەردە
بەختكە قارشى قازا تاپقان. شاھى ئېھرام بۇ تاسادىپى ۋەقەدىن پەرىشان بولغان. ئۇلۇغ بۇغراخان بۇ
ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، ئوغلىنىڭ نامىزىغا ھازىر بولۇپ، تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئۇنى يىقىلغان يېرىگە
دەپنە قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خالايق قىلىچ بۇغراخان دەپنە قىلىنغان جايىنى «بۇغرام مازىرى»
قىلىچ بۇغراخان مازىرى» دەپ ئاتىشىپ، بۇ يەردە دۇئا - تەكبىر ئوقۇپ، تۈنەك ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ياد
ئېتىشىدىغان بولغان.

ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە شۇ مېھمانلار بىلەن «قۇمباغ» دېيىلىدىغان جايدىكى مۇسائاخۇن تېۋىپ دېگەن كىشىنىڭ بېغىغا سەيلىگە تەكلىپ قىلىندۇق. بۇ ئادەم شۇ چاغلاردا قەشقەردە «تېۋىپى ئازىق» دەپ ئاتالغان مەشھۇر تېۋىپ ۋە بىلەرمەن كىشى (بۇ كىشى كاتتا تېۋىپ بولسىمۇ، قەشقەرگە تۇنجى قېتىم كەلگەن ۋە سېلىس كېسىلىگە قارشى دورا دەپ نام چىقارغان «نوۋار - رىنسول» دېگەن ئوكۇلنى تومۇرغا ئۇرۇشنى بىلمەي گۆشكە ئۇرۇپ، بىر بىچارە ئادەمنىڭ ئېچىنىشلىق ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان) ئىدى.

بىز كەلگەن سۆسەردىكى بېغىدا ئۇ كىشىنىڭ ساقاللىق ئىنىسى جالالىدىن ئاخۇن ئولتۇراقلىق ئىكەن. باغنىڭ يۇقىرىقى تەرىپى ياپپېشىل چىملىق بولۇپ، ئۇ يەردە تايچىقى بىلەن باغلانغان بىرنەچچە بايتال ئوتلىشىپ يۈرەتتى. ئوتلار ئارىسىدىن ئاققان بۇلاق سۈيى بىرنەچچە تۈپ يوغان قارا سۆگەت يېنىدىكى سۇپا تۈۋىدىن ئۆتۈپ، تاغنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە ئېقىپ كېتىدىكەن. بۇ كىشى بىزگە چۈشلۈك تاماقنى قىمىز بىلەن بەرگەندىن كېيىن، ھەممىمىزنى «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا بېرىپ، پېشىن نامىزىنى شۇ يەردە ئادا قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ھەممىمىز بۇلاق، ئېرىق سۇلىرىدا تەرەت ئېلىپ، پېشىن نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، «ھەزرىتى موللام» مازىرىدا تاۋاپ - زىيارەتتە بولدۇق. قېرىلار ئۇزاققىچە باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ ئىستىغىپار ئېيتىپ ئولتۇرۇشتى. زىيارەتتىن يېنىشىمىزدا بىزگە جالالىدىن ئاخۇن ئاكا (بۇ ساۋاتلىق، 50 ياشلاردىن ئاشقان، تىزى بىلەن تەڭ كەمزۇل كىيگەن كىشى ئىدى) ئەتراپتىكى جايلارنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى:

— ئالدىمىزدىكى بۇ تاغ ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ ئالىم، ئۆلىما ھەزرىتى موللامنىڭ نامىغا ئاتىلىپ «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر كېلىدۇ. ھەزرىتى موللامغا ئىخلاسمەن كىشىلەردىن بىرى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ: «مەن دەرگاھى ھەقتىن دائىم ناھايىتى كاتتا نەرسە سورايمەن ۋە سېنىڭ دەرگاھىڭدىن ئاز نەرسە سورىغۇچىلارنىڭ كۆزى كور بولسۇن دەيمەن» دەپتۇ. ھەزرىتى موللام: «سېنىڭ دەرگاھى ھەقتىن تىلىگەن كاتتا نەرسەڭ نېمە؟» دەپ سوراپتۇ. ئىخلاسمەن كىشى: «مەن ئالادىن جانابلىرىنىڭ ئالدىدا تۇرغان مۇشۇ تاغنى قىپقىزىل ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ بېرىشىنى تىلەيمەن» دەپتۇ. ھەزرىتى موللام بۇنى ئاڭلاپ مېيىقىدا كۈلۈپ قويۇپتۇ. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، ھەزرىتى موللام تالىپلىرىغا دەرس ئۆتۈۋاتقاندا ھېلىقى ئىخلاسمەن كىشى ئۆزىنى بىر كىشىگە يېتىلەتكەن ھالدا كىرىپ: «ئەسسالامۇ ئەلەيكمۇ» دەپ سالام بېرىپتۇ. ئارقىدىن ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىپ، كۆزىنىڭ خىرە بولۇپ قالغانلىقىدىن زارلىنىپ ھۆركىرەپ يىغلاپ كېتىپتۇ. ھەزرىتى موللام ئۇنىڭغا تەسەللى بەرگەندىن كېيىن: «... جانابىي ئاللا بىزگە يەتتە ئەزادىن ئىبارەت بۇ تۈگمەس بايلىقنى بەردى. ئۇنى چۈشىنىپ يېتىشكە بىزنىڭ ئەقلىمىز چولتىلىق قىلىدۇ. چۈنكى، ئاللا بىزگە ئاتا قىلغان بۇ نېمەت — بايلىقنى جايدا ئىشلىتەلمىسەك، بىزگە دۇنيادىكى تاغلارنىڭ ھەممىسى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ بېرىلگەندىنمۇ ئارتۇق بايلىققا ئېرىشەلەيمىز. مۇبادا سەن چۈشەنسەڭ، مۇشۇ تاغ ئارزۇيۇڭدەك ئالتۇن بولغىنىدىن كۆرە، كۆزۈڭنىڭ زەفىلى بەسەر (كۆز ئاجىزلىقى) بولمىغىنى ياخشى ئىدى» دەپتۇ. ئۇ كىشى بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۆز يېشى قىلىپ: «مەن ئاللاغا دۇئا قىلىپ، ئۇنىڭدىن نېمەت سورىساممۇ، مېنىڭ كۆزۈمنى ئەما قىلىپ قويامدۇ، بۇ قانداق ئادالەت؟» دەپتۇ. ھەزرىتى موللام جاۋابەن: «... سېنىڭ دۇئالىرىڭنى خۇدا قويماي ئىجابەت قىلىپ، ئادالەتنى

زاھىر قىپتۇ. چۈنكى، سەن بىرىنچى دۇئاڭدا ئالدىن تاغنى ئالتۇن قىلىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن ئىكەنسىن، ئۇ ئۇنىڭدىن كاتتىراق بايلىق — تەن سەھەتلىكىنى بېرىپ، ساڭا مەرھەمەت ۋە ئېھسان قىپتۇ. سەن بۇنىڭغا شۈكۈر قىلماي، مال — دۇنيا ئارزۇسىدا بولۇپسەن. «ئاز نەرسە سورىغۇچىلارنىڭ كۆزى كور بولسۇن، دېگەن ئىككىنچى دۇئاڭنىمۇ ئىجابەت بوپتۇ. چۈنكى، دەرگاھى ھەقىقەت نەزىرىدە تاغلارنى ئالتۇن قىلماقتىن ئاسان ئىش بارمۇ؟ ئەگەر سەن مەندىن: «خۇداغا دۇئا قىلىشتىكى مەسلىھەتتىڭىز نېمە، دەپ سورىغان بولساڭ، مەن: «خۇدايا، بەدىنىمنى سالامەت قىل، رىزقىمنى يەتكۈدەك بەرگىن، پۈتمەس — تۈگمەس بايلىق — ئىلىم بەرگىن دەپ دۇئا قىل، دېگەن مەسلىھەتنى بەرگەن بولاتتىم» دەپتۇ.

جالالىدىن ئاخۇن ئاكا يەنە بىر تەرەپتىكى تاغنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: — بۇ كۆرۈنگەن تاغنى «قىزىل مەسچىت ئاتام تېغى» دەيمىز. ئۇ تاغدا خەلق يىراقتىن — يىراقتىن كېلىپ، سۈيىنى تەۋەرىۋك قىلىپ ئېلىپ كېتىدىغان تۈز بۇلاق بار. يەنە شۇ يەردە قەدىمكى چاغلاردىكى ئىبادەتخانىلارنىڭ خارابىسى تېخىچە يالتىراپ تۇرۇپتۇ. بوۋىلىرىمىز بىزگە: «ھەزرىتى موللام ۋاقتىدىكى شاھى ئېھرامنىڭ شەھىرىمۇ ئاشۇ تاغ ئەتراپلىرى» دەپ ئېيتقان. ئۇ تاغ يانلىرىدا «چىمگەن»، «تۆرە توقاي» يايلاقلىرى بار. ھەزرىتى موللام نەۋقىران چاغلاردا تەھسىلى ئىلىم ۋە ساياھەتنى ئالەم ئۈچۈن، شۇ يەردىكى «مۇق» يولى بىلەن دەۋرى ئالەم سەپىرىگە ماڭغانىكەن، — دېدى. ئۇ يەنە بىر تەرەپكە بۇرۇلۇپ، — ئالدىمىزدىكى بۇ تەرەپنى «سۇلتانباغ» ياكى «سۇلتانم دارىسى» دەيمىز. بۇ يەرنى شاھى ئېھرام باغ قىلماقچى بولغاندا، توغانلارنى ياسىتىپ تەسلىكتە سۇ چىقارغانىكەن. ئۇ يەردە خانلارنىڭ ئېپى — ئەۋلادى سەيلە — ساياھەت قىلىدىغان، بۇغا — مارال، كېيىك، توشقانلار... سەكرىشىپ يۈرىدىغان توقايلىقلار بولغانىكەن، — دەپ تونۇشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بىر قەبرىنى كۆرسىتىپ، — بۇ ھەزرىتى موللامنىڭ بوۋىسى خوجا سەيفىدىن بۇزۇكۇۋار ئەلەيھى رەھىمىنىڭ قەبرىسى بولىدۇ. بۇنىڭ ئەتراپىغا ھەزرىتى موللام بوۋىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى دەپنە قىلىنغان، ئۇلارنى «بۇزۇكۇۋارلىرىم» دەيمىز، — دەپ سۆزدىن توختىدى.

مېھمانلاردىن بىرى ئوي تەرەپ كۆرسىتىپ:

— ئاۋۇ پەستىكى مەھەللىنى نېمىشقا «ئويچولپان» دەيدۇ، بۇنىڭدىكى سەۋەبىنى بىلەمدىلا؟ — دەپ سورىدى.

— ئۆزۈم ئوپال قۇمباغلىق تۇرۇپ «ئويچولپان» مەھەللىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئاتىلىدىغانلىقىنى سورۇشتە قىلىپ كۆرمەپتىمەن، — دېدى جالالىدىن ئاخۇن ئاكا.

3

جالالىدىن ئاخۇن ئاكىنىڭ ئاكىسى مۇسا ئاخۇنكام تېۋىپ (ئۇ 60 ياشلاردا، شۇ چاغدا شەھەر زىيالىلىرى ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشىلىرىدىن بولۇپ، سول پۇتىدا بىر ئاز ناقىسلىق بار ئىكەن. شۇڭا، خەق «مۇساخۇنكام توكۇر» دېسە بىلىشىدىكەن. ئۇنىڭ كېسەل قوبۇل قىلىدىغان ھويلىسىدا گۈل، دەرەخ، كېيىك، توشقان، شاتۇتى، قىرغاۋۇل... قاتارلىقلار بار ئىكەن) مۇنداق دېدى: — بوۋىمىزنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، داۋگۋاڭنىڭ قەشقەردىكى ھاكىمى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ئوردىسىدا بەش نەپەر ياراملىق كاتىپ بار ئىكەن. ئۇلاردىن رەيھان ئاخۇنۇم كاتىپ، ئىسپەندىيار ئاخۇنۇم كاتىپ، ئابدۇرېھىم سىجىلات (نەزارى) لار ياشتا چوڭراق ئىكەن. نورۇز ئاخۇنۇم

كاتىپ بولسا ياشراق ئىكەن. ئابدۇرېھىم سىجىلات ھەممىدىن چەبىدەس ۋە ئىستېداتى يۇقىرى بولغانلىقتىن، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ بۇ كىشىنى بەك قەدىرلەيدىكەن. ئۇزاققا سوزۇلغان رەھىمسىز سىل كېسىلى ئابدۇرېھىم سىجىلاتنى بەك قىيناپتۇ. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ مەخسۇس تېۋىپى سوپى ئاخۇنۇمنىڭ: «نەزارىنى ھاۋاسى ياخشى، گۈزەل جايدا ئاراملاندۇرۇش لازىم» دېگەن گېپى بويىچە، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى توققۇز يۇرتنىڭ ھەممىسىنى سۈرۈشتە قىلىپ كۆرگەندە، سوپى، ھاۋاسى، مەنزىرىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ئوپالنىڭ قۇمباغ (قەدىمدىن «ئازىق» دەپ ئاتالغان جاي)دىن ياخشى جاي تېپىلماپتۇ. ھاكىمبەگ بۇ يەرنى نەزارى ئۈچۈن ئارامگاھ قىلىپ تاللىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بەش پاتمان يەر، مەخسۇس بىر ئېرىق سۇ، ئالاھىدە بىر باغچە - توقايلىق تەيىنلەپ، خىزمىتىگە ئادەم قويۇپ كۈتۈپتۇ ئابدۇرېھىم سىجىلات ئارىدا بىر ئاز ياخشىلىنىپ، ھەزرىتى موللام تەزكىرىلىرىدىن پايدىلىنىپ، «دىيارى ئىمام» دېگەن كىتابنى يېزىپ پۈتكۈزۈپ، 1850 - يىلى ۋاپات بولغانىكەن.

مەن بۇنىڭدىن ئالتە - يەتتە يىل بۇرۇن ئۆيۈمدە كېسەل كۆرۈۋاتسام، شەھەر بايلىرىدىن ئۆمەر باينىڭ خىزمەتچىسى مۇھەممەت رېھىم ئاخۇن شەپەرەك دېگەن كىشى سالاپەتلىك كىيىنگەن بىر ئەرەبى قېشىمغا باشلاپ كىرىپ، ئۆمەر باينىڭ ئۇ كىشىنىڭ كېسىلىنى كۆڭۈل قويۇپ تەكشۈرۈپ دورا قىلىشىمنى تاپىلغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇ ئادەمنىڭ ھەرەم شېرىپتىن كەلگەن شامىي داموللام (ئۆز ئىسمى مۇھەممەد ئابدۇلئەسەد، سۈرىيلىك) ئىكەنلىكىنى دېدى. مەن سالام - سەھەتتىن كېيىن، ئۇ كىشىگە ئىززەت - ئىكرام كۆرسىتىپ، كېسىلىنى كۆڭۈل قويۇپ تەكشۈرسەم، ئۇ ئېغىر سىل كېسىلىگە گىرىپتار بولغانىكەن.

شۇنداق قىلىپ بۇ كىشى بىلەن تونۇشۇپ قالدۇق، تومۇز كۈنلىرى ئۇنىڭ كېسىلى كۈچەيدى، نەپەس ئېلىشتا قىيىنالىدى. مەنمۇ ئىسسىق كۈنلەردە شەھەردە تۇرالمايدىغان بولغىنىم ئۈچۈن، ئۇ كىشىگە كۆپرەك دورا ئېلىۋېلىشنى تەۋسىيە قىلسام، سەۋەبىنى سورىدى. سەھراغا ھاۋالىنىش ئۈچۈن بارىدىغانلىقىمنى دېسەم، ئۇ مەن بىلەن بىللە بېرىشنى ئۆتۈندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىنى بۇ يەرگە بىللە ئېلىپ كەلدىم. ھەپتىگە قالماي ئۇنىڭغا دورا، ھاۋا، قىمىز تەسىر كۆرسەتتى، خىرقىرىشىمۇ توختىدى، ئىشتىھاسى ئېچىلىپ، سەمرىشكە يۈزلەندى. ئۇنىڭ ھەر كۈنلۈك مەشغۇلىيىتى سەھەر تۇرۇپ، ھەزرىتى موللامنىڭ بېشىغا بېرىپ زىيارەت قىلىش، سۆسەر ئاغزى، تەككىيە مەھەللىسى، خوجا سەيفىدىن ۋەلىيۇللا مەقبەرىلىرىگە قەدەر ئايلىنىپ كېلىش ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ماڭا: «زېمىن ئۈستىدە كۆپ جايلارنى كۆردۈم، ئەمما مۇنداق گۈزەل ۋە ھاۋالىق زېمىننى ئۇچراتمىدىم. جەننەت زېمىن ئۈستىدە بولسا، مانا مۇشۇ يەردە ئىكەن. ۋەلىيۇللا (ھەزرىتى موللام) ئالىم بولغاچ، بۇ يەردە تۇرۇشنى ئۆزىگە راۋا كۆرگەن. ئۇ زات ھەققىدە ماڭا چۈشەنچە بەرسىڭىز» دېدى.

مەن ئۇ چاغدا خۇددى جالالىدىن ئاخۇندەك يۈزە بىلگەنلىرىمنى ئېيتسام، ئۇ كىشى دېگەندەك قانائەتلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولالماي، ماڭا ئەپسۇسلۇق بىلدۈرۈپ، تەزكىرە تېپىپ بېرىشىمنى ئېيتتى. بىرنەچچە ۋاقىت سۈرۈشتە قىلىپ يۈرۈپ، ئاخىر (ئۇنىڭغىچە شامىي داموللام كېتىپ قالدى)، ئىككى - ئۈچ خىل تەزكىرىگە ئىگە بولدۇم. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇكەممەلەرەكى «دىيارى ئىمام» تەزكىرىسى ئىدى. ئۇنىڭدا بايان قىلىنىشىچە، ئوپال ئافراسىيابنىڭ ئارامگاھلىرىدىن بىرى ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇراخان زاماندىمۇ كاتتىلار ياز كۈنلىرى يۇدۇغۇش تەرەپلەردىكى يايلاقلاردا سەيلە - تاماشا قىلىپ، قىمىز ئىچىپ، قېزا يەپ، قىزلارنىڭ رۇخسارنى كۆرۈپ قايتىشىدىكەن.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان زامانىسىدىمۇ مادايىنىغا بارىدىغانلار «غوجا قونداق مازىرىم» دېگەن جايدا قونۇپ، ھاردۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، ئارتۇچ (ئاتۇش) مەشھەد ياكى يىراقلارغا قاراپ، كارۋىنىنى باشلاپ كېتىدىكەن.

كۈنلەردىن بىرىدە ئوپال دىيارىنىڭ پادىشاھى — شاھى ئېھرامنىڭ شاھزادىسى قايراق تېغىدا شىكار قىلىۋاتقاندا، ئالدىغا بىر كېيىك ئۇچراپتۇ. شاھزادە ئۇنىڭغا ئوقيا چىلتىسىدىن ئوق ئۈزۈپتۇ. كېيىك مەجرۇھ بولۇپ قېچىپتۇ. شاھزادە ئۇنى قوغلاپ «ئازىق» دېگەن جايدا كەلگەندە، كېيىك غايىب بوپتۇ. تەنھا شاھزادە ئەتراپىنى ئاقتۇرۇپ كېيىكنى تاپالمىغاندىن كېيىن، چاتقاللىقتىن چىقىپ قارسا، چىغىر يولدا بىر ساھىبى رەنا سۇ ئېلىپ كېتىۋېتىپتۇ. شاھزادە ئۇنى كۆرۈپ ھوشىدىن كەتكىلى تاسلا قاپتۇ. ئۇنىڭغىچە قىز بىر ئۆيگە كىرىپ كېتىپتۇ. شاھزادە ئاتتىن سىيرىلىپ چۈشۈپ، ئۆزىنى بىر ئاز ئوڭشۇۋالغاندىن كېيىن، قىز كىرىپ كەتكەن ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ، قامچا دەستىسى بىلەن ئىشىكىنى چېكىپتۇ.

ھويلا ئىچىدىن يەڭلىرى تۈرۈلگەن، ئاپئاق ساقاللىق بىر كىشى چىقىپتۇ. شاھزادە مويىسىپتىكە ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئەدەپ بىلەن: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىپتۇ. ساھىبخانا دەسلەپتە بوسۇغىدا تۇرغان سالاپەتلىك مېھماننى كۆرۈپ ئارقىغا داجىپتۇ، كېيىن: «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ سالام بېرىپ، ئۇنى ھويلىغا تەكلىپ قىپتۇ. شاھزادە ھويلىغا كىرىپ، ئۈسسۈزلۈك سورىغانىكەن، مويىسىپت ئۆيىدىن تەخىرىسىزلا بىر چوڭ ھېجرىنى لىقمۇلىق ئانار شەرىپتى بىلەن تولدۇرۇپ چىقىپ، ئۇنىڭغا تەكەللۇپ بىلەن سۈنۈپتۇ. شاھزادە شەرىپتىنى قولغا ئېلىپ قانغۇدەك ئىچىپتۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن مويىسىپتكە قاراپ: «ئىسىملىرى نېمە؟» دەپ سوراپتۇ. ساھىبخانا: «سەيفىددىن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھزادە: «سىلەرنىڭ كۈلبەڭلەردە ئوغۇل - قىزلىرىڭلار كۆپمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. ساھىبخانا: «يوقسۇ، پەقەت سۈلبىيە قىزىم بىلەن ئىككىمىزلا بار» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھزادە بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ بىلەن خەيرلىشىپ ئىشىكتىن چىقىپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئۆزىنى ئىزدەپ كەلگەن سەركەردىلەر بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. شاھزادىنىڭ ھەر قەدەمدە ئۇلۇغ - كىچىك تىنىۋاتقان قىياپىتىگە قاراپ، قېرى باھادىر ئەنسىرەپ، سەۋەبىنى سوراي دەۋاتقاندا، شاھزادە ھېلىقى ھويلىغا قاراپ، ئۇلۇغ تىن ئاپتۇ. تەجرىبىلىك باھادىر «شاھزادەمگە ئىشقى ئوتى تۇتاشقان بولۇشى مۇمكىن» دەپ قىياس قىپتۇ.

شىكاردىن يانغاندىن باشلاپ، كۈندىن - كۈنگە شاھزادىنىڭ ئىشتىھاسى تۈتۈلۈپ، چىرايى سارغىيىپ، ئۇيقۇسى قېچىپ، بىئارام بولغىلى تۈرۈپتۇ. شاھ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ھۆكۈمالارنى يىغىپ، ئوغلىنى كۆرسەتكەنىكەن، ھەرقايسىسى ئۆزىگە لايىق كېسەللىك ئېھتىمالىنى دەپ دورا بېرىشىپتۇ. لېكىن، ئۇ دورىلار شاھزادىگە تەسىر كۆرسەتمەپتۇ. ئاخىر قېرى ئەمچى يۈرەكتىكى سەكتاغا قاراپ شاھزادىگە ئانار شەرىپتى بۇيرۇپتۇ. شاھزادە ئارقا - ئارقىدىن بىرنەچچە پىيالە ئانار شەرىپتى ئىچكەنىكەن، چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرۈپتۇ، ۋۇجۇدىغا ماغدۇر كىرىپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئىشتىكەن شاھ دەرھال ئوغلىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنىڭدىن نېمە پايدا قىلغانلىقىنى سوراپتۇ. شاھزادە: «ئانار شەرىپتى» دەپ جاۋاب بېرىپلا تائام يېمەستىن، يەنە يېتىۋاپتۇ. تىت - تىت بولغان شاھ ئوغلىنىڭ كۆڭۈل سىرىنى ئېلىش ئۈچۈن قېرى باھادىرنى ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا قويۇپتۇ. شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى تولمۇ ئايايدىغان بۇ باھادىر ياشلىقىدىكى سەرگۈزەشتىلىرىدىن سۆزلەپ كېلىپ، «پىراقى مۇھەببەت» تىن سۆز ئاچقاندا، شاھزادە چاچراپ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ:

«يەنىچۇ، يەنە قانداق بولغان؟ قانداق بولغىدى؟» دەپ بىر ئۇلۇغ تىنىپلا، دۈم يېتىپ يىغلاشقا باشلاپتۇ. باھادىر شاھزادىنى ئاستا يۆلەپ تۇرغۇزغانىكەن، ئۇ ئۇسسۇزلۇق سوراپتۇ. ئۇ چاغدا ئانار شەرىپتى تۈگەپ قالغانلىقى ئۈچۈن، مۇزدەك كاشكاپ بەرسىمۇ ئىچمەپتۇ. باھادىر شاھزادىدىن ئانار شەرىپتىنى مۇنچە ياخشى كۆرۈشىنىڭ سەۋەبىنى سورىغانىكەن. ئۇ: «بۇنىڭدىن ئالتاي ئاي بۇرۇن شىكارغا چىققان ۋاقتىمدا بىر مەجرۇھ بولغان كېيىكىنى قوغلاپ «ئازىق» دېگەن جايغا كەلسەم، بىر گۈزەل قىز سۇ كۆتۈرگەن يېتى بىر ھويلىغا كىرىپ كەتتى، ئارقىسىدىن بېرىپ ئىشكىنى چەكسەم، بىر مويىسىپت كىشى چىقىپ، مېنى ھويلىغا تەكلىپ قىلدى. مەن ھويلىغا كىرىپ، ئۇنىڭدىن ئۇسسۇزلۇق سورىسام، ماڭا سۇ ئورنىغا ئانار شەرىپتى بەردى. ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى سەيفىدىن ئىكەن. شۇنىڭدىن بېرى مۇشۇ ھالغا قالدۇم...» دەپ ئەھۋالىنى بايان قىپتۇ.

باھادىر بۇ ئەھۋالنى شاھقا بىر - بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، شاھ ئاغلاقچىلىرى ئارقىلىق سەيفىدىننىڭ ئائىلىسىنى سۈرۈشتۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ كەلتۈرگەن خەۋىرىگە قارىغاندا، دىيانەتلىك دېھقان سەيفىدىننىڭ تولىمۇ ئەقىللىق قىزى بۇۋى رابىيە ئانىسىدىن يەتتە ياشتا يېتىم قالغان بولۇپ، ھازىر بويىغا يېتىپتۇ. ئاتىسىنىڭ ھەممە ئىشىغا ئۇ ئەقىل كۆرسىتىدىكەن. ئىپپەت - نومۇس بابىدا يۇرتتىن بۇ ئاتا - بالدەك ئادەمنى تاپقىلى بولمايدىكەن. شاھ بۇنىڭدىن تولىمۇ مەمنۇن بولۇپ، ئوغلىغا دېھقان سەيفىدىننىڭ نۇر چەشمىسى - بۇۋى رابىيەنى ئېلىپ بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ ۋە باھادىر ئارقىلىق ئوغلىدىن رازىلىق سوراپتۇ. شاھزادە ئۆز رازىلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ.

ئەلچىلەر بېرىپ تويىنىڭ قائىدە - رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەپ كەپتۇ. شاھ پۈتكۈل ئەل - يۇرتقا يەتتە كېچە - كۈندۈز ئۆيىدە قازان ئاسماسلىق توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ھەممە توي ئويناپتۇ، تويىدا شاھى ئېھرامنىڭ لەشكەرلىرى ماھارەت كۆرسىتىپتۇ. ئەمما، شاھزادىنىڭ ئوقيا ئۈزۈشى، توپۇق ئويۇنى، چاۋگان ئۇرۇشى ھەممىنى داڭقاتقۇزۇپ قويۇپتۇ. تاماشىدىن كېيىن نىكاھ خۇتبىسى ئوقۇلۇپ، قىز - ئوغۇلنىڭ رازىلىقى ھەم ۋەدىسى ئېلىنىپتۇ. شاھ ئوردىسىغا بۇۋى رابىيەنىڭ كېلىن بولۇپ كىرىشى ئادالەتنىڭ روناق تېپىشىغا، يۇرتنىڭ گۈللىنىشىگە، ئەلنىڭ بەختىيار بولۇشىغا سەۋەب بولۇپتۇ.

بۇۋى رابىيە ھامىلىدار بولۇپ، توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائىتى توشقانىكەن، ئاتىسىنىڭ خانىسىدە ساق - سالامەت تولىمۇ ئوماق بىر پەرزەنت تۇغۇپتۇ. ئاتىسى سەيفىدىن ئىنىكئانىلاردىن: «نېمە تۇغدى؟» دەپ سورىغانىكەن، ئۇلار: «بۆرە» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سەيفىدىن بۇ خۇش خەۋەرنى شاھقا يەتكۈزۈش ئۈچۈن يولغا راۋان بولۇپتۇ. شاھى ئېھرام ئەسلىدە شاھزادىسى بىلەن ئوپال ئارت قىرىق بۇلاق ئەتراپىغا شىكارغا بارغانىكەن. تاغدا شاھنىڭ ئېتى تېپىلىپ كېتىپ، ئۇ ئات بىلەن تەڭ ھاڭغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. لېكىن ئېتى ئۆلۈپ، ئۆزى ساق قاپتۇ. دەل شۇ مەھەلدە سەيفىدىن يېتىپ كېلىپ، بۇ خۇش خەۋەرنى شاھقا ۋە كۈيئوغلىغا يەتكۈزۈپتۇ.

زور پالاكەتتىن ئامان قالغان شاھ تۇنجى نەۋرىسىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىك شەرىپىگە شىكارغا ئۆزى بىلەن بىللە چىققان 40 يىگىت مىنگەن ئاتلارنى نەزىر قىلىپ، شۈكرانىسىگە دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇ يۇرتتىكى پۈتكۈل ئۆلىما، يۇرت كاتتىلىرىنى يىغىپ، نەۋرىسىگە ئىسىم قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈمەكچى بولۇپ، ئاكابىرلارغا خەۋەر بېرىپتۇ. مېھمانلار «قىزىل مەسچىت ئاتام» دىكى ئوردىغا يىغىلىپ مۇراسىمنى ناھايىتى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈپتۇ. زىياپەت ئاخىرىدىكى دۇئايى خەيردىن كېيىن، بوۋاقنى ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە ئاق كىگىزگە ياتقۇزۇپ، توققۇز

سىپاھ كۆتۈرۈپ كىرىپ، ئوردا مېھمانخانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. شاھنى مېھمانلارنىڭ ھەممىسى تەڭلا: «شاھىمىزغا قۇتلۇق بولسۇن!» دەپ مۇبارەكلەپتۇ. ئاندىن يۇرت قازىسى بوۋاقتى قولىغا ئېلىپ، پېشانە ۋە تاپانلىرىغا سۆيۈپ: «شاھزادە يەتتە ئىقلىمغا شاھ بولغاي» دەپتىكەن، شاھى ئېھرام مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپتۇ. ئىككىنچىسى قولىغا ئېلىپ: «كاتتا باھادىر ۋە ئەقىللىق بولۇشى قۇلقىنىڭ چوڭلۇقى ۋە پېشانىسىنىڭ كەڭلىكىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ خاسىيەت شاھزادىگە خاستۇر» دەپتىكەن، بۇ گەپمۇ شاھقا غەلىتە تۈيۈلۈپتۇ. ئۈچىنچىسى، تۆتىنچىسى، بەشىنچىسى، ئالتىنچىلىرىمۇ شاھقا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن ياغلىما سۆزلەرنى قىپتۇ. يەتتىنچى نۆۋەتتە شاھنىڭ قۇدىسى سەيفىدىن نەۋرىسىنى قولىغا ئېلىپ: «تەڭرىم بىزگە بۇ يېڭى مېھماننى ئاتا قىپتۇ. مەن ئۇنىڭغا شۈكۈرلەر بەجا كەلتۈرمەن. ئاتا - ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا قىلغان ھەرقانداق ياخشىلىقى ئىلىم ۋە ئەدەپ ئۆگىتىشتىن ئەۋزەل ئەمەس. تەڭرىم نېسىپ قىلسا، تەربىيىمىز بىلەن نەۋرىمىز ئالىم بولغۇسىدۇر» دەپتىكەن، پۈتكۈل مېھمانلار بارىكالا توۋلىشىپ كېتىپتۇ، ئارقىدىنلا «ئاللاھۇ ئەكبەر...» دېگەن تەكبىر ساداسى كۆتۈرۈلۈپتۇ. شاھنىڭ خۇشاللىق يېشى كۆز چانقىدىن نورۇز بۇلاق سۈيىدەك ئېتىلىپ چىقىپتۇ. ئۇ يۈگۈرۈپ كېلىپ سەيفىدىننى نەۋرىسى بىلەن بىللە قۇچاقلاپ كۆتۈرۈپ، نەچچىنى چۆرگىلىتىپ ئاندىن يەرگە دەسسەستىپتۇ ۋە نەۋرىسىنى قولىغا ئېلىپ باش - كۆزلىرىگە سۆيۈپ، ئەتراپتىكىلەرگە قاراپ:

«ئىلىم ئىلەدۇر نىزامى ئالەم،

ئاداب ئىلەدۇر كامالى ئادەم»

دەپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن: «مەن يەتتە ئىقلىمنىڭ شاھلىقىدىن ئەۋلادىمنىڭ ئالىم بولغىنىنى چوڭ بىلىمەن. ئالىملىق ئىككىلا دۇنيا نىجاتلىقى ۋە شاھلىقىدۇر. مېنىڭ كۆڭلۈمدىكىنى ۋەلىي (ئالدىن بىلگۈچى، كارامەت ئىگىسى) گە ئوخشاش قۇدىمىز سەيفىدىن ئاكا تاپتى. مەن بۇنىڭدىن ھەقىقىي رازى بولدۇم. بۈگۈندىن باشلاپ، بۇ كىشىنىڭ نامىنى پۈتكۈل ئەل «سەيفىدىن ۋەلىيۇللا» دەپ ئاتىغاي» دەپتۇ. بۇنىڭغا ھەممەيلەن «خوش» دەپ رازىلىق بىلدۈرۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، بالىنىڭ ئىسمىنى نېمە دەپ قويۇش ھەققىدە مەسلىھەت - مۇنازىرىلەر باشلىنىپتۇ.

ئۆلىمالاردىن بىرى: «ئەي كەرەملىك شاھىمىز، بۈگۈن سىلى ئىلىمپەرۋەرلىكلىرىنى ئايان قىلىپ، ئىلىم - مەرىپەتنى شاھلىقتىن يۇقىرى دەپ تونۇپ، بىزگە سائادىتىمىزنى كۆرسەتتىلە. بىز ئىلىم ئەھلىلىرى بۇنىڭدىن تولمۇ مەمنۇن بولدۇق. شۇڭا، بىز سىلدىك شاھىمىز بىلەن ماختىنىمىز. ھەممىمىز مۇشۇ ماختىنىش ۋە مەمنۇنىيىتىمىزگە شۈكۈر بەجا كەلتۈرمىز. بىزنىڭ مۇشۇ نىيەت - مۇددىئايىمىزنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن، قۇتلۇق قەدەملىك پەرزەنتلىرىگە بەش ھەرپتىن ھاسىل بولغان «محمۇد» (ماختانغۇچى) دېگەن ئىسمىنى قويۇشنى ئىلتىجا قىلىمىز. چۈنكى، بۇ ئىسمىنىڭ ھەر بىر ھەرپىدە بىر مەنە يوشۇرۇنغان. بىرىنچى ھەرپ بولغان «م» (مىم) مەمنۇنىيەتنى، «ح» (ھە) ھەمدۇ ئېيتقۇچى دېگەن مەنىنى، «م» (مىم) مۇددىئا - مۇرادىغا يەتكەن دېگەن مەنىنى، «و» (ۋە) ۋاپادار دېگەن مەنىنى، «د» (دال) دىيانەتلىك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ» دەپتۇ.

شاھى ئېھرام خالايق مۆتىۋەرلىرى ئالدىدا: «بۇ مۇبارەك پەرزەنتىمىزنىڭ ئىسمى مەھمۇد بىننى ھۈسەيىن بولسۇن. ئوغللىمىز ھۈسەيىن بۈگۈندىن باشلاپ بۇ مۇبارەك پەرزەنت ھۆرمىتى يۈزىسىدىن «ئەمىر سۇلتان ھۈسەيىن» دەپ ئاتالسۇن. خالايق ئىچىدە ئىلىم - ھۈنەر شۇنداق روناق تاپسۇنكى،

ئىلىم - ھۈنەر بىلىمىگەن بىرەر كىشى سەلتەنتىمىز تەۋەسىدە كۆرۈلمىگەي. ھەرقانداق كىشى پەزىلىتىنى ئارتتۇرغاي. ئىلمۇ ئىرىپانغا قىيا باققۇچىلارنى ھاشارغا ھەيدەپ، ئۇلارنىڭ سېلىقىنى ئېغىر لاتقاي» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.

شاھزادە مەھمۇد شاھى ئېھرامغا تەلپۈنگەندە، ئۇ خۇشال بولۇپ توققۇز قوي ئۆلتۈرۈپ، ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە «ھەقىق تويى» قىپتۇ. ئارقىدىن ئۆلتۈرۈلگەن قوي سۆڭەكلىرىنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ «كېپەنلەپ»، بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولسۇن ئۈچۈن، «قىچىلجاي ئاتام»دىكى زاراتگاھلىققا كۆمۈپتۇ.

مەھمۇد تۆت ياش، تۆت ئاي، تۆت كۈنلۈك بولغاندا، ئۇنى «كونا قورغان» دېگەن جايدىكى ئىككى ھېيت نامىزى ئوقۇلىدىغان كاتتا جامە قېشىدىكى مەكتەپكە تەنتەنە بىلەن ئوقۇشقا ئەكىرىپ بېرىپتۇ. مەھمۇدنى مەكتەپكە ئېلىپ بېرىشتا بوۋىلىرى شاھى ئېھرام بىلەن سەيفىدىن ۋەلىيۇللا ئوڭ ۋە سول قولىدىن يېتىلەپ، يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرغان خالايققا خۇنچىدە كۆتۈرگەن كۈمۈش دىنارىنى ئوغلنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، سىقىملاپ ياكى چېچىپ بېرىپ، ئۇلارغا ساخاۋىتىنى يەتكۈزۈپتۇ. شاھ

دەرسخانغا كىرىپ، ئۇستازغا سالام قىلىپ، ھال - ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن، پەرزەنتى مەھمۇدنى ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ: «بۈگۈن پەرزەنتىمىزنىڭ بىز ئاتلاردىكى ئىككىنچى ھەققى، يەنى ئىلىم - تەلىم بېرىشنى سىلىگە تاپشۇرۇشقا كەلدۇق. ئۈمىدىمىز زايە بولمىغاي» دەپتۇ ۋە

ساۋاقداشلارنى بىر ئېتەكتىن ياڭاق، توققۇزدىن تۇخۇم، يەتتە ياماق، ئۇستازنى بىر ئات، دەستار، ئىراقىدىن تىكىلگەن تون، كىمەندىن تىكىلگەن مەسە بىلەن تارتۇقلاپتۇ. شاھ بىر ئاز دەرس ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارنى ئارامغا قويۇپ بېرىش تەكلىپىنى بېرىپ قايتىپتۇ.

ئارزۇسىنىڭ تۇنجى ئىشىكى ئېچىلغاننى كۆرگەن بوۋى رابىيە ھەر كۈنى ئوغلى مەھمۇدنى سەھەر تۇرغۇزۇپ، يۈز - كۆزىنى يۇيۇپ، ئۇچىسىغا شاھزادىلەرگە لايىق تون، پۇتغا كىمەندىن تىكىلگەن ئۆتۈك، بېشىغا لايىقىدا دەستار كىيدۈرۈپ، بېلىنى كۈمۈش ھەل بېرىلگەن بەلۋاغ بىلەن باغلاپ، يېنىغا تۆمۈرچى ئۇستىلار بارلىق ھۈنەرنى ئىشقا سېلىپ سوققان كۈمۈش غىلاپلىق خەنجەرنى ئېسىپ،

ناشتىلىق بەرگەندىن كېيىن: «ئوغلۇم، سىز بىزنىڭ ئۈمىدىمىز، ئىلىمنى مەكتەپتە ئۇستازىڭىزدىن، ئەدەپ - ئەخلاقنى مەندىن ئۆگىنىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن. ھەر كۈنى كۈن يورۇشتىن ئىلگىرى قوپماق، خالىي جايغا بېرىپ يەڭگىلىمەك، يۈز - كۆز، ئېغىز - بۇرۇن، قول - پۇت، ئۆلتۈرىدىغان جايلاغا قەدەر پاكىز يۇماق، ۋاقتىدا تاماق يەپ، مەكتەپكە يۈرۈشكە تەييار بولماق، ئاتا - ئانا، ئۇستاز ۋە چوڭلارنى كۆرگەندە «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، دەپ سالام بەرمەك، دوستلار ۋە ساۋاقداشلارغا مېھرىبان بولۇپ، ئۇلارغا مەن شاھزادە تۇرسام دەپ ئاتىكارچىلىق قىلماسلىق، چوڭلار گەپ قىلغاندا، گېپىڭگە

لوقما سالماسلىق، خەقنىڭ نەرسىلىرىنى ئېلىۋالماستىق، يالغان سۆزلىمەستىك، كىشىلەرگە دۇرۇس مۇئامىلە قىلىش، يامان غەرەزلىك كىشىلەر بىرنەرسە بەرسە ئالماسلىق، يامان ۋە بىھۇدە تىللارنى ئۆگەنمەستىك قاتارلىقلار ياخشى قىلىقلاردۇر. سىز بۇ دېگەنلىرىمنى قۇلىقىڭىزدا مەھكەم تۇتۇڭ» دەپ يەلكىسىدىن قولىنى ئېلىپ، بويىنىغا باشتا كالا تارغىقىدىن ياسالغان تاختا، كېيىن جىلىتىنى ئېسىپ، بەلۋاغقا قەلەمداننى ئورۇنلاشتۇرۇپ، مەخسۇس تەيىنلەنگەن ئىككى ئاتلىق سەرۋازغا

(ئەسكەرگە) خەلىپەتنىڭ قولىغا تاپشۇرۇشنى جېكىلەپ، مەكتىپىگە ئەۋەتىدىكەن.

تۇنجى يىلى تۇغما ئىستېداتلىق مەھمۇدنىڭ ساۋاتى تېزلا چىققان ۋە شۇ يىلى باھاردا ئۇ ئۇستازى يېڭى يىلنىڭ كىرگەنلىكىنى ئايان قىلىپ، قۇمۇش بىلەن لاتىغا يازغان:

تۇنجى يىلى تۇغما ئىستېداتلىق مەھمۇدنىڭ ساۋاتى تېزلا چىققان ۋە شۇ يىلى باھاردا ئۇ ئۇستازى يېڭى يىلنىڭ كىرگەنلىكىنى ئايان قىلىپ، قۇمۇش بىلەن لاتىغا يازغان:

تۇنجى يىلى تۇغما ئىستېداتلىق مەھمۇدنىڭ ساۋاتى تېزلا چىققان ۋە شۇ يىلى باھاردا ئۇ ئۇستازى يېڭى يىلنىڭ كىرگەنلىكىنى ئايان قىلىپ، قۇمۇش بىلەن لاتىغا يازغان:

«تېرەكلەر تەڭگە بولۇپتۇ نەۋ باھار،
بولدى ئالەمگە پەرەھلىك سەد ھازار.
كىمكى ئەۋلادىنى مەكتەپكە بېرۇر،
ھۆر - غىلماندىن تاپار جەننەتتە يار»

دېگەن «نورۇزلۇق»نى بوۋىلىرى ئالدىغا كۆتۈرۈپ بارغاندا، موللامغا شاھى ئېھرام بۇغرا تۆگە، سەيفىدىن ۋەلىيۇللا تۆت چىشلىق ئېرىك قوي، سۇلتان ھۈسەيىن ئۆزى مىنىدىغان بەدەخشان ئارغىمىقىنى تەقدىم قىلىشقان. مەھمۇد ئىككىنچى يىلى «مەسھەق»نى، ئۈچىنچى يىلى سان، ساناق ئىلمى «ھېساب»قا تەئەللۇق بىلىملەرنى ۋە «ھېسابى ئەبجەد»نى يادقا ئۆگىنىپ، قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ھېسابى ئەبجەد يولى بىلەن جۈملە تۈزلەيدىغان بولغان. ئۇ ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىن، ئانىسىدىن تاماقلارنىڭ تۈرىدىن تارتىپ كىيىم - كېچەك ۋە ئۆي - جاھاز ئىسىملىرى ئۆگىنىپلا قالماي، يەنە ياراغ - ئەسلىھە، يەر - جاي ئىسىملىرى، تاغ - دەريالارنىڭ قاپتال - قۇيۇلۇش ئېغىزلىرىغا قەدەر بىرنى قويماي ئۆگەنگەن.

شاھزادە مەھمۇد يەتتە ياشقا كىرگەندە، شاھ پۈتكۈل ئەل - يۇرتنى، چاقىرىپ خەتنە توي ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارغا 40 كېچە - كۈندۈز ئاش تارتقاندىن تاشقىرى، ئوغلاق تارتىشىش، قوشقار سوقۇشتۇرۇش، دارۋازلىق، سېھرىگەرلىك، توپۇق ئويۇنى... قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ تويىنى قىزىتىپتۇ. مەھمۇدنىڭ زېھنى كۈندىن - كۈنگە ئېچىلىشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھ يەنە ئۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس ئۇستاز تەيىنلەپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن ئوغلىنىڭ ھەۋسىدىن ئارزۇسىغا يېتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئۇنى قەشقەرنىڭ شۇ چاغلاردىكى مەركىزى مەشھەدتىكى «مەدرىسەئى ساچىيە»دە ئوقۇتقان. تەھسىلى ئىلىمدىن كېيىن، مەھمۇد يۇرتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى بىرنەچچە يىل كېزىپ، ئەل - يۇرتنى تونۇغان، ئالدىغا ئۇچرىغاننى يازغان؛ شۇنىڭ بىلەن نەزەر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، ئىلىمگە بولغان ئىشتىياقى سەۋەبى بىلەن يۇرتىدىن «مۇق» يولى ئارقىلىق چىقىپ، بۇخارا، مەرۋى، سەمەرقەند، نىشاپور، ئەڭ ئاخىردا باغدات مەدرىسىلىرىدە ئوقۇغان. كېيىن باغدات مەدرىسىسىدە مۇدەررىس بولغان، «كىتابۇل - جاۋاھىرنەھرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

پەرزەنت پىراقىدا كۆيگەن بۇۋى رابىيە خانىكەم ئوغلۇمنى كۆرمىن، دەپ غەربكە قاراپ مېڭىپ، ئوپالنىڭ پامىر بويلاپ ماڭىدىغان چوڭ كارۋان يولى بويىدىكى «يىكچى مەھەللىسى»گە كەلگەندە، يول ئۈستىدە ۋاپات بولغان (ھازىر مەقبەرىسى شۇ يەردە بار).

مەھمۇد بىننى ھۈسەيىن (ھەزرىتى موللام) قېرىلىق بىلەن بەدەن زەئىپلىكىگە دۇچ كەلگەندە، ئۆزى توپلىغان تۈركىي خەلق ماقالى - تەمسىللىرى ئىچىدىكى «دېھقاننىڭ ئوبىدىنى چامغۇر تېرىيدۇ، ئادەمنىڭ ئوبىدىنى ئۆز يۇرتىدا قېرىيدۇ» دېگەن ماقالىنىڭ تۈرتكىسىدە ئۇنىڭغا ئۆز يۇرتىغا قايتىش ئوتى تۇتاشقان. شۇ چاغلاردا «كارۋان بۈيۈك يولى» بىلەن باغداتقا بارغان قەبىلە قوشۇنىدىكىلەردىن ئوپاللىق كارۋان بېشى مالىك ۋە ئەسقەر ئىسىملىك ئىككى كىشى ئۆز ئۇستازى ۋە شاھزادىسى بولغان مەھمۇد بىننى ھۈسەيىننى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنىڭدىن ئارزۇ - تەلەپلىرىنى سورىغاندا، ئۇ ئاخىرقى ئۆمرىنى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكۈزۈش ئارزۇسى بارلىقىنى بىلدۈرگەن. كارۋانلار تۆگە چومى ئۈستىگە

شۋېلىك (كارىۋات ئۆي) ياساپ، ئالىمنى بەزىدە ئولتۇرغۇزۇپ، بەزىدە ياتقۇزۇپ، تاغ قايتىلى، تار ۋە قىستىلاڭ يولغا كەلگەندە ھاپاش ئېتىپ، دەۋتقە كېلىپ، گەز دەريا ساھىلىنى بويلاپ «مەشرەب داۋىنى»، ئۇلۇغئارتتىن ئېشىپ، قىرىق كېچىكتىن ئۆتۈپ، مۇق، سۇلۇ ئارقىلىق ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. ھەزرىتى موللام ئوپالغا يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، قەشقەرنىڭ قىبلى تەرىپىدىكى تاغ باغرىدىكى دەرسخاننىڭ مېھرابىدا سەككىز يىل دەرسگۈيلۈك قىلغان. ئۇ 100 ياشقا يېقىنلاشقاندا ۋاپات بولغان.

مەن بۇلارنى «دىيارى ئىمام» تەزكىرىسىدىن ئوقۇغانىدىم. بۇ تەزكىرىدە يەنە «شاھزادە ھۈسەيىن قۇمباغ دۆڭلۈكىدە تۇرۇپ بۇۋى رابىيەنى ئۇچرىتىپ (ئويدا چولپان كۆردۈم، دېگىنى ئۈچۈن، بۇۋى رابىيەنىڭ مەھەللىسىنى كىشىلەر (ئويچولپان مەھەللىسى، دەپ ئاتايدۇ) دەپ يېزىلىپتىكەن.

4

شۇ كۈنى ھەممىمىز ھەزرىتى موللام زىيارىتىدىن قايتىپ، ساھىبخانا جالالىددىن ئاخۇن ئاكىنىڭ بېغىغا كېلىپ، كەچلىك غىزاغا داخىل بولدۇق. گەپ يەنە ھەزرىتى موللام ھەققىدە بولدى ۋە تۈن بېرىمىغىچە بۇلاق يېنىدىكى سۇپىدا چوڭلارنىڭ گېپى تۈگىدى. مەن كىچىك بولغىنىم ئۈچۈن ئۇخلاپ كېتىپتەمەن. ئەتىسى ئەتىگەنلىك چاي ۋاقتىدا ھەزرىتى موللام ۋاقتىدىكى ئەجدىھا ھەققىدە گەپ باشلاندى. ئۇ چاغدا بىز بىلەن بىللە كەلگەن ھۆلجىگىدىلىك ساھىبخانا ھەزرىتى دېگەن كىشى گەپ باشلىدى. ئۇ 85 ياشلاردا بولۇپ، ئورۇق كەلگەن ساۋاتسىز ئادەم ئىكەن. قىياسمىچە، ئۇنىڭ ھەزرىتى موللامغا بولغان ئېتىقاد ۋە ھۆرمىتى ھەممىدىن زىيادىرەك قىلاتتى. ئۇ ھەربىر سۆزىدە «جانابى ھەزرىتى موللام» دەپ ئالاھىدە تەكىتلەيتتى.

— ھەزرىتى موللام ھايات ۋاقتىدا «ھەزرىتى موللام تېغى» نىڭ غارىغا بىر كېچىدە تۇيۇقسىز ناھايىتى زور بىر ئەجدىھا پەيدا بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى ئاغزىدىن ئوت پۈركۈپ ئوي ۋە تەسكەي تەرەپلەردىكى باغلار، دەرەخلەر، گىياھلارنى كۆيدۈرۈشكە باشلاپتۇ. بۇ خەۋەر ھەزرىتى موللامغا ئاڭلىنىپتۇ. بىر كۈنى ئەجدىھا يەنە غاردىن چىقىپ ئوي تەرەپكە ماڭغانىكەن، ھەزرىتى موللام قولىدىكى 41 پۇتاقلىق ھاسسىنى: «ھاي - ھاي» دەپ، «مارجان بۇلاق» بېشىدىكى دۆڭلۈككە قاداپ، بىر لەۋزى قىلغانىكەن، شۇ مەھەلنىڭ ئۆزىدىلا ھېلىقى قۇرۇق ھاسا يوپۇرماق چىقىرىپ، كاتتا بىر دەرەخ بولۇپ، ئەتراپى چاتقاللىققا ئايلىنىپ، ئەجدىھانىڭ ھەملىسىنى توسۇپتۇ. ھەزرىتى موللامنىڭ بۇ كارامىتىگە ھەممە تەن بېرىپتۇ. ئەجدىھا قايتا - قايتا ئوت پۈركۈسۈمۇ بۇ سېھىر قىلىنغان دەرەخ كۆيمەپتۇ. ئارىدىن يەنە بىر مەھەل ئۆتكەندە، ئېچىرقاپ كەتكەن ئەجدىھا ئۇۋىسىدىن چىقىپ، يۇرتقا قاراپ ھەمە قىلىپ، بىرنەچچە ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يۇتۇپ كېتىپتۇ. ئاخىر كىشىلەر مەسلىھەتلىشىپ، ھەر كۈنى ئەجدىھانىڭ ئۇۋىسى ئالدىغا بىر ئادەم ئاپىرىپ بېرىپتۇ. ئەجدىھا ئۇنى يەپلا ئۇۋىسىدىن چىقماپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرى سەھەردە ھەزرىتى موللامنىڭ تالىپلىرىدىن ئاكا - ئۇكا ئىمام ئەكبەر بىلەن ئىمام ئەسقەر ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا دەرسكە كېتىۋاتقاندا، يەر ھەيدەۋاتقان بىر يىگىت بىلەن بىر موماينى ئۇچرىتىپ قاپتۇ. موماي يىگىتنىڭ ئارقىسىدىن يىغلىغان پېتى تاپ باستۇرۇپ كېلىدىكەن، يىگىتمۇ توختىماي يىغلايدىكەن. ئاكا - ئۇكا ئىماملار ئۇلاردىن: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئانا ۋە يىگىت، ئەھۋالىڭلار

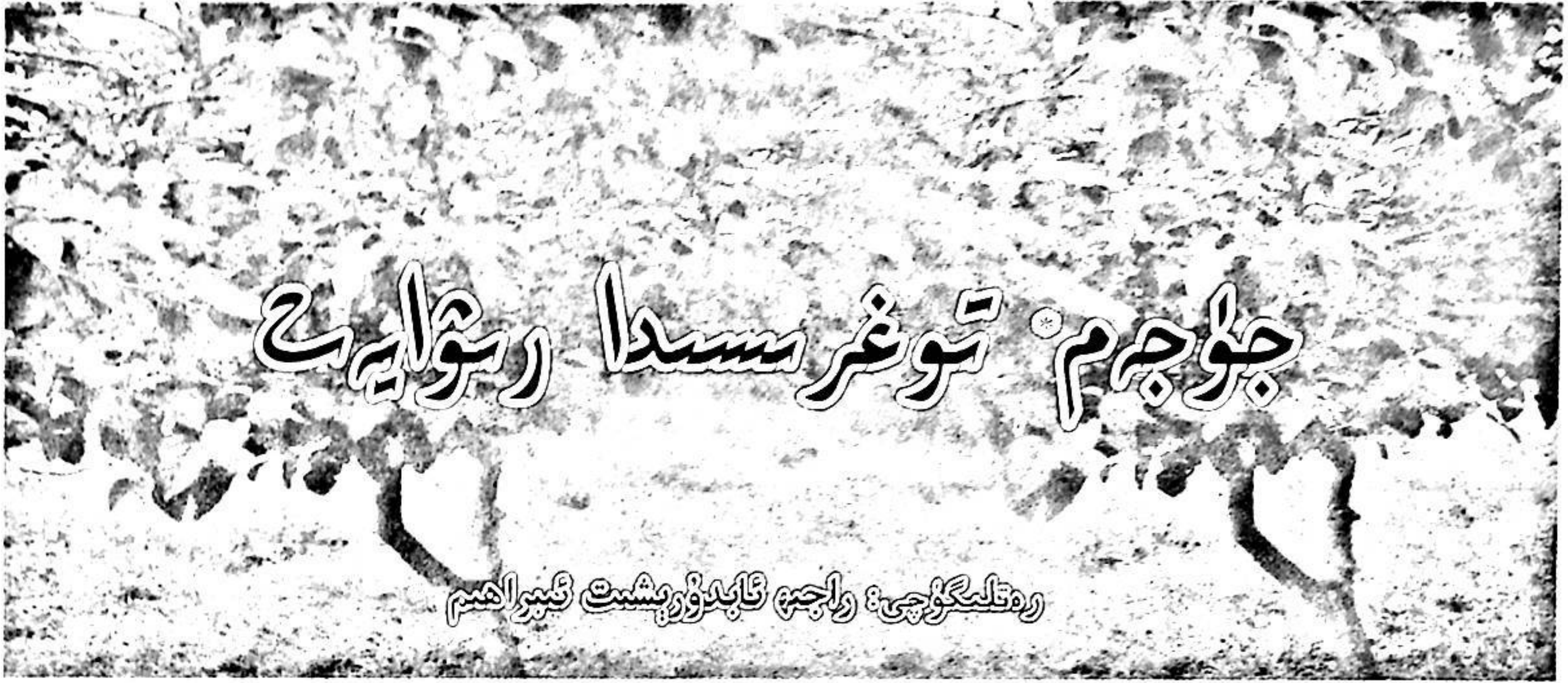
نېچك؟ نېمىشقا مۇنداق كېچىدە يەر ھەيدەيسىلەر ۋە يىغلايسىلەر؟» دەپ سوراپتۇ. يىگىت ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ: «موللىلىرىم، بىزنىڭ يۇرتقا پەيدا بولغان ئەجدىھاغا ئەتە يەم بولۇش نۆۋىتى ماڭا كەلگەن. ئانامنىڭ مەندىن باشقا ھېچكىمى يوق ئىدى. ئەجدىھاغا يەم بولۇپ كەتسەم، بۇ يەر ئاق قالمىسۇن دەپ، ھەيدەۋاتمەن. مەن ئانامغا چىدىماي، ئانام ماڭا چىدىماي يىغلاۋاتىمىز...» دەپتۇ.

ئىماملار ئۇ ئانا - بالا ئىككىلەننىڭ گېپىنى ئاڭلايمىز دەپ، دەرسكە كېچىكىپرەك بېرىپتۇ. ھەزرىتى موللام سەۋەبىنى سورىغاندا، ئىماملار يولدا ئاڭلىغان گەپ - سۆزلەرنى دەپ بېرىپتۇ. ھەزرىتى موللام بۇ گەپنى ئاڭلاپلا دەرسنى توختىتىپ، شاگىرتلىرى بىلەن ئەجدىھانى يوقىتىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىپتۇ ۋە بۇ يولدا ئۆز جېنىنى تىكىپتۇ. شاگىرتلار: «سىلى تىرىك، بىز تىرىك، سىلى بولمىسىلا بىزنى كىم ئوقۇتىدۇ، ئەجدىھانى ھەممىمىز تەڭ يوقىتىمىز» دېيىشىپ مېڭىپتۇ. ھەزرىتى موللام ئۇلارنى توختىتىپ، ئىمام ئەكبەرنىڭ ئوڭ - سول بېقىنىغا ئىككى دانە قىلىچنى قانات شەكلىدە مۇستەھكەم باغلاپتۇ، قالغان تالىپلارغا: «كۆك ئىنەك سۈتى يىغىپ كېلىڭلار» دەپ بۇيرۇپتۇ. تالىپلار كۆك ئىنەك سۈتى يىغىپ كېلىپ، چوڭ بىر تەڭنىگە قويۇپتۇ. لېكىن، «قارىۋاش» دېيىلىدىغان يۇرتتىن كەلگەن تالىپ كۆك ئىنەك سۈتى تاپالماي، ئالا ئىنەك سۈتى ئەكېلىپ تەڭنىگە قويۇپ، ساداقەتسىزلىك قىپتۇ.

ئەجدىھا ئۇۋىسىدىن چىقىپ، ئوي تەرەپتىكى يۇرتقا قاراپ ھەملە قىلىپ، تۈگۈلۈپ ئالغا ئىنتىلىپ «مارجان بۇلاق» قا كەپتۇ. جامائەتتىن ۋە ھەزرىتى موللامدىن «ئاللا يار بولسۇن!» دەپ دۇئا ئالغان ئىمام ئەكبەر ئەجدىھانىڭ ئالدىدا ئۇنىڭغا روبرو تۇرۇپتۇ. ئەجدىھا تۈگۈلۈپ تۇرۇپ «ھۈپ...» دەپ ئىمام ئەكبەرنى دەم تارتقانكەن، ئۇ «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ ئەجدىھانىڭ قارىنىغا ئېتىلىپ كىرىپ كېتىپتۇ. ئىمام ئەكبەرنىڭ ئىككى بېقىنىغا باغلانغان بىر جۈپ قىلىچ ئەجدىھانى جاۋغىيىدىن باشلاپ، قۇيرۇقىغىچە تەڭمۈتەڭ ئىككى پارچە قىلىپ تاشلاپتۇ. ئىمام ئەكبەر ئەجدىھانىڭ ئىچىدىن قىپقىزىل قانغا بويالغان ھالدا چىقىپ يەرگە يىقىلىپتۇ. تالىپلار ئۇنى كۆتۈرگىنىچە ئەكېلىپ، تەڭنىدىكى سۈتكە سېلىپ يۇيۇپتۇ. ئەمما، سۈتكە ئالا ئىنەك سۈتى ئارىلىشىپ قالغاچقا، ئەجدىھانىڭ ئىچىدە زەھەرلەنگەن ئىمام ئەكبەر زەھەر قايتماي، ئۈچ كۈندىن كېيىن ۋاپات بوپتۇ. ھەزرىتى موللام ئىستېداتلىق ۋارىسىم بولۇپ قالدۇ، دەپ قارىغان شاگىرتى ئىمام ئەكبەر ئۈچۈن قان يىغلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئەل - جامائەت جۇۋا - تەلپەكلىرىنى تەتۈر كىيىپ، كۆك تايماقتىن ھاسا تۇتۇپ، يەتتە كېچە - كۈندۈز ھازا ئېچىپ يىغلاپتۇ.

تۆۋەندە ئېقىۋاتقان ئەزەلدىن قوشۇلمايدىغان «قاراجىلغا» سۈيى بىلەن «قىزىل جىلغا» سۈيىمۇ ئۆزئارا قوشۇلۇپ، مەۋج ئۇرۇپ، قىرغاقلارغا ئۇرۇلۇپ، ئىمام ئەكبەرگە ئۆلۈمىگە ماتەم بىلدۈرۈپتۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن ھەزرىتى موللام كىشىلەرگە: «بۇنىڭدىن كېيىن ئىمام ئەكبەرنىڭ ئىسمىنى ئىمام ئەجدەر، دەپ ئاتاڭلار. چۈنكى، بۇ زات ئەل - يۇرتنى ئەجدىھادىن قۇتۇلدۇردى» دەپتۇ. خالايسىز شۇنىڭدىن باشلاپ ئىمام ئەكبەرنى «ئىمام ئەجدەر» دەپ ئاتاپ دۇئا قىلىدىغان بوپتۇ.

(ئاپتور قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ پېنسىيونېرى)

بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى «بۇلان» دەيدىغان ناھايىتى ئاۋات بىر شەھەر بولغانىكەن. خەلقى ئۆم، باياشات تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ ئەتراپىدا تۇرغان ئىسىملىك ئاق كۆڭۈل بىر پادىچى يىگىت ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن باتۇر، كۈچلۈك ئىكەن. دېمەتلىكلىرى ئىچىدە ئۇنىڭغا تەڭ كەلگۈدەك ھېچكىم يوق ئىكەن. تۇرغان ئوقيا ئېتىشىغا، سالما تاشلاشقا قابىل، ئات چاپتۇرۇشقا كامىل، پەم - پاراسەتلىك ئىكەن. ئۇ بالاغەتكە يەتكەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزى دائىم پادا باقىدىغان يايلاقتىكى بۇلاقنىڭ بويىدا ئۆسكەن چىنار تۈۋىدە ئارام ئېلىۋېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ. ئۇ چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بىر ئاق كەپتەر كۆك ئاسماندا پەرۋاز قىلىۋاتقاندا توساتتىن بوران چىقىپ، بوران ئىچىدىن غايەت زور بىر قارا قۇش ئۇچۇپ چىقىپ، ئاق كەپتەرگە ھۇجۇم قىپتۇ. شۇئان دەھشەتلىك چاقماق چېقىلىپ، ئاق كەپتەر يەرگە چۈشۈپ كېتىپ ئېچىنىشلىق نالە قىپتۇ. قارا قۇش كۆزدىن غايىب بوپتۇ. تۇرغان چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ چۈش كۆرگەنلىكىنى بىلىپ ئەتراپقا قارىغانىكەن، بۇلاق بويىدا سولشىپ قالغان بىر تال گۈل تۇرۇپتۇ. تۇرغان گۈلنى بۇلاق سۈيىگە چىلاپ قويۇپ، كېتىپ قاپتۇ. ئۇ كەچتە ئۆيىگە بارغاندا كۆرگەن چۈشنى ئانىسىغا ئېيتىپ بېرىپتۇ، بۇلاق بويىدا گۈل پەيدا بولۇپ قالغانلىقىنى دېيىشنى ئۇنتۇپ قاپتۇ. ئانىسى ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىگە قانداق تەبىر بېرىشنى بىلمەپتۇ. شۇ كېچىسى ئۇمۇ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە تۇرغان يايلاقتا پادا بېقىۋېتىپ چىرايلىق بىر قىز بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ ۋە قىزغا قاراپ قويۇپ، ئۇنى بۇلاققا ئىتتىرىۋېتىپ كېتىپ قاپتۇ. قىز ھەرقانچە قىلىپمۇ بۇلاقتىن چىقالماپتۇ. ئاخىر ئۆزىگە يالۋۇرۇپ:

— ئانا، ئوغۇللىرى مېنى بۇلاققا تاشلىۋېتىپ كېتىپ قالدى، مېنى بۇ بۇلاقتىن قۇتۇلدۇرۇۋالدىمىسلا تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپ كېتىمەن، — دەپ ئۆزىنى ھەريان ئۇرۇپ يىغلاشقا باشلاپتۇ. ئانا

* جۈجەم — ئۈجمە.

قىزنى بۇلاقتىن تارتىپ چىقارماقچى بولۇپ قولىنى سوزغانىكەن، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۆزىمۇ بۇلاققا چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ. ئۆز چۈشىدىن قورقۇپ كەتكەن ئانا، دەرھال ئوغلنى ئويغىتىپ:

— ئوغلۇم، سەن بۈگۈن بۇلاققا قايسى قىزنى تاشلىۋېتىپ كەلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. بۇ يەردە تۇرغان نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلەلمەي:

— ئاپا، مەن پادا باقىدىغان يايلاقتا قىز نېمە ئىش قىلسۇن؟ ئەگەر قىز بالا بولغان بولسا بۇلاققا تاشلىۋەتمەي، ئۆيگە ئەكىلىپ سىزگە ھەمراھ قىلىپ بېرەتتىم، نېمە ئىش بولدى؟ — دەپ قايتۇرۇپ سوراپتۇ. ئانا كۆرگەن چۈشىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. شۇندىلا تۇرغان بۇلاققا چىلاپ قويغان ھېلىقى گۈلنى يادىغا ئېلىپ:

— مەن ئۇيقۇدىن ئويغانسام، بۇلاق بويىدا بىر تال گۈل تۇرۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنى قۇرۇپ قالمىسۇن دەپ بۇلاق سۈيىگە چىلاپ قويۇپ قايتىپ كەلگەندىم، — دەپتۇ. ئانا شۇئان:

— ئوغلۇم، تېز بېرىپ ئاشۇ گۈلنى ئەكەل، — دەپتۇ. تۇرغان دەرھال بۇلاق بويىغا بېرىپ، ھېلىقى گۈلنى ئەكىلىپ ئۆيگە كىرىشىگە، گۈل يۇلتۇزدەك چاقناپ ئۆي ئىچىنى يورۇتۇۋېتىپتۇ. ئانا — بالا بۇ ئىشتىن ھەيران بولۇپ، داڭقىتىپ تۇرسا گۈل زۇۋانغا كېلىپ:

— ئانا، بېشىمنى ئۆز قىزىڭنىڭ بېشىنى سىلىغاندەك مېھرىڭىز بىلەن سىلاڭ، — دەپتۇ. ئانا — بالا گەپنى ئاڭلاپ تېخىمۇ ھەيران بولۇپ، خۇدىنى يوقىتايلا دەپ قايتۇ. گۈل يەنە:

— ئانا، قورقماڭ، بېشىمنى ئۆز قىزىڭنىڭ بېشىنى سىلىغاندەك مېھرىڭىز بىلەن سىلىسىڭىز، مەن ئەسلىمگە كېلىمەن، — دەپتۇ. ئانا گۈلنى قولغا ئېلىپ ئاستا — ئاستا سىلىغانىكەن، گۈلدىن نۇر تاراپ، ئاستا — ئاستا يوغىناپ چىرايلىق بىر قىزغا ئايلىنىپتۇ. قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىكەنكى، ھۆسن — جامالىدىن ئايمۇ خىجىل بولىدىكەن. قىز تۇرقانىڭ ئانىسىغا ئەدەپ بىلەن سالام قىلىپ:

— ئانا، مېنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقىمىز ئۈچۈن، سىلىگە كۆپتىن — كۆپ رەھمەت، خالىسىلا، بۇ يەردە قېلىپ بىر ئۆمۈر خىزمەتلىرىنى قىلاي، بۇ مېنىڭ شەپقەتلىرىگە قايتۇرغان جاۋابىم بولسۇن، — دەپتۇ. ئانا قىزنى باغرىغا بېسىپ:

— قىزىم، بۇ نېمە ئىش؟ سىز كىم بولىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ. قىز: ئانىم ئايپەرى، كۈھىقاپتىكى ئاق دېۋىنىڭ قىزىمەن. ئۇ يەردە ھەر زامان يامانلىقنى ئويلايدىغان بىر قارا دېۋە بار. ئۇنىڭ ئوغلى ماڭا ئاشىق. قارا دېۋە ئوغلى ئۈچۈن ئاتا — ئانامنىڭ ئالدىغا ئەلچى بولۇپ كەپتۇ. ئاتا — ئانام ئۇلارنىڭ قارا نىيەت ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، تەلىپىنى رەت قىپتۇ. مەنمۇ قوشۇلمىدىم. شۇڭا، قارا دېۋە غەزەپلىنىپ، ئاتا — ئانام بىلەن ئۇرۇشۇپ، مېنى بۇلاپ كەتمەكچى بولدى.

شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئارىدىكى زىددىيەت كۈچەيدى. قارا دېۋە سېھىر — جادۇسىغا تايىنىپ بىزگە تۈرلۈك زورلۇق — زومبۇلۇقلارنى سالدى. ئاتا — ئانام ئاخىر چىدىماي: «قىزىم، بىز قارا دېۋىگە تەڭ كېلەلمىگۈدەكمىز، بىز سىزنىڭ قاراپ تۇرۇپ قارا دېۋىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىڭىزنى خالىمايمىز.

شۇڭا، بۇ يەردىن كېتىشكە، بىز قارا دىۋىنى توسۇپ تۇرايلى» دېدى. مەن ئاتا - ئانىمىنىڭ سۆزى بىلەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ماكانىدىن ئايرىلىپ، بېشىم قاينان، پۈتۈم تايغان تەرەپكە قاچتىم. يەتتە كۈن يول يۈرگەندە قارا دىۋىنىڭ ئوغلى كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. مەن ئاق كەپتەرگە ئايلىنىپ قاچتىم. ئۇ قارا قۇش بولۇپ قوغلىدى. ئۇ مېنى تۇتۇۋېلىشقا ئاز قالغاندا، دەھشەتلىك بىر چاقماق چىقىلدى. ئەسلىدە ئاتا - ئانىم مېنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قارا دىۋىنى چاقماققا سوقتۇرغانىكەن. مەن چاقماقنىڭ زەربىسىدە يارىلىنىپ، يەرگە چۈشۈپ گۈلگە ئايلىنىپ قالدۇم، قارا قۇش مېنى تاپالماي قايتىپ كەتتى. قالغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى سىلىنىڭ چۈشلىرىدە ئايان بولدى، — دەپتۇ.

ھەممە ئىش ئايدىڭ بوپتۇ. ئانا ئايپەرنى قايتىدىن باغرىغا بېسىپتۇ.

شۇ كۈندىن باشلاپ ئايپەرى ئۇلار بىلەن بىرگە ھايات كەچۈرۈشكە باشلاپتۇ. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى تۇرقانىڭ كۆڭلى ئايپەرىگە چۈشۈپ قاپتۇ. ئايپەرىمۇ تۇرقانى ياقىتۇرۇپ قاپتۇ. ئانا ئوغلى بىلەن ئايپەرىنىڭ بىر - بىرىگە ئاشىق - بىقارار ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئوغلى ئۈچۈن ئايپەرىگە ئەلچى بوپتۇ. ئايپەرى تەكلىپنى قوبۇل قىپتۇ. ئانا توي تەييارلىقنى پۈتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ بېشىنى قوشۇپ قويۇپتۇ. ئۇلار بىر قىز پەرزەنتلىك بوپتۇ. ئۇلار بۇنىڭدىن ئالەمچە شادلىققا چۆمۈپ، قىزغا نۇرپەرى دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. نۇرپەرى تۇغۇلۇشىغا ئۆيدىكى مۈشۈكمۇ ئاسلانلاپتۇ، مېكىيان بېسىپ ياتقان تۇخۇملاردىن چۈجە چىقىپتۇ. ئۇلار بۇ ئۈچ ئىشنىڭ تەڭ كەلگەنلىكىگە ھەيران بولۇشۇپتۇ. بۇنىڭدا چوقۇم بىر سەۋەب بار، دەپ نۇرپەرىگە ئاتا بىر جۈپ چۈجە ۋە بىر ئاسلان بېقىپتۇ. ئارىدىن ئۈچ يىل ئۆتكەندە، ئايپەرى بۇدۇرۇققىنە بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلار بۇنىڭدىن خۇشال بولۇشۇپ، ئوغلىغا نۇررات دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. تۇرقان ئۇنىڭغا ئاتا تاي ۋە ئىت بېقىپتۇ. تۇرقاننىڭ ئانىسى نۇرراتنىڭ قىزى توشقاندا، كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. تۇرقان ئانىسىنى ھەرقانچە داۋالاتقان بولسىمۇ، كېسەلى ياخشىلانماپتۇ. بىر كۈنى ئانا تۇرقاننى يېنىغا چاقىرىپ:

— ئوغلۇم، مېنىڭ ۋاقت - سائىتىم توشۇپ قالغان ئوخشايدۇ. كۆز يۈمۈشتىن ئىلگىرى ئاتاڭدىن ساڭا قالغان ئامانەتنى تاپشۇرۇپ بېرى، بۇ ئامانەت ئاتاڭغا بوۋاڭدىن، بوۋاڭغا بوۋىسىدىن قالغانىكەن. بوۋاڭنىڭ بوۋىسى بۇ ئامانەتنى ئۆز ئوغلىغا قالدۇرغۇچە: «مېنىڭ ئەۋلادلىرىمدىن بىرىلەن پەرى بىلەن توي قىلىدۇ. بۇ ئامانەتنى شۇ ئوغلۇمغا يەتكۈزۈپ بېرىلسەڭلار، ئۇنىڭ خاسىيىتىدىن بالىلىرى بەختىنى تاپىدۇ. چۈنكى، ئاشۇ ئوغلۇم توي قىلغان قىزنىڭ دۈشمىنى مەن قالدۇرغان بۇ ئامانەتتىن قورال ياساپ ئاتسا، ئۇ سۆزسىز ھالدا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق قورال ئۇنىڭغا كار قىلمايدۇ. بۇ ئامانەت ئاشۇ ئوغلۇمغا يەتكۈزۈپ بېرىلمىسە، ئۇ ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئالدىدا قارا يۈز بولىدۇ. بۇ (جەۋھەر جەم (ئۈجمە) نىڭ ئۇرۇقى. بۇنى ئاشۇ ئوغلۇمنىڭ رەپىقىسى ئۆز قولى بىلەن تېرىپ ئۆستۈرۈشى كېرەك) دەپ نەسەھەت قىلغانىكەن. بولۇۋاتقان ئىشلاردىن قارىغاندا، ئۇلۇغ بوۋاڭنىڭ دېگىنى سەن ئوخشايسەن. سەن بۇ ئامانەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ، بوۋاڭنىڭ نەسەھىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىن، — دەپ ئۆز يېنىدا ساقلاپ كېلىۋاتقان بىر بولاقنى تۇرقانغا بېرىپتۇ. تۇرقان ئانىسى بەرگەن تۈگۈچىنى قولغا ئالغانىكەن، شۇ زامان دىمىغىغا بىرخىل ئاجايىپ خۇش پۇراق ئۇرۇلۇپ، پۈتۈن جىسمى

لەرزىگە كەپتۇ. ئۇ ئۆمرىدە بۇنداق خۇش پۇراقنى پۇراپ باقمىغانىكەن. تۇرقان ئۇ پۇراقتىن مەستخۇش بولۇپ تۇرغاندا ئانىسى:

— ئوغلۇم، ئاتا - بوۋاڭنىڭ ئالدىدا قارا يۈز بولۇپ قالماسلىققا ۋەدە بەرگىن، — دەپتۇ. تۇرقان ئانىسىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ:

— ئانا، خاتىرجەم بولغىن، مەن چوقۇم ئاتا - بوۋامنىڭ نەسەتتىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرىمەن، — دەپ ۋەدە بېرىپتۇ. ئانىسى خاتىرجەم ھالدا كۆز يۇمۇپتۇ. ئۇلار ئانىسىنىڭ مېيىتىنى ئۈزىتىپ، نەزىر بېرىپتۇ. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئايپەرنىڭ قەلبىدە بالىلىرىغا ئاتا پەرىپا قىلىش ئىستىكى پەيدا بولۇپ، ئۆينىڭ ئەتراپىغا كۆچەت تىكىپتۇ. ئۇ يەرنى «ئۆسكىلەڭ» دەپ ئاتاپتۇ. تۇرقان بۇ ئىشتىن تولىمۇ خۇرسەن بولۇپ، «جەۋھەر جەم» (جۈجەم) نىڭ ئۇرۇقىنى ئۇنىڭغا بېرىپ:

— ئانام كۆز يۇمۇش ئالدىدا ئاتا - بوۋامىزدىن مەراس قالىغان بۇ جەۋھەر جەمىنىڭ ئۇرۇقىنى ماڭا تاپشۇرۇپ، بۇنى سىزنىڭ ئۆز قولىڭىز بىلەن تېرىشىڭىزنى ئېيتقان. شۇڭا بۇنى ئۆز قولىڭىز بىلەن تېرىڭ، — دەپتۇ. ئايپەرنى تۇرقاننىڭ تەلىپى بىلەن ئۆسكىلەڭگە جەۋھەر جەمىنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرقاننىڭ ئۆيىگە ئاۋازچىلىك كېلىشكە باشلاپتۇ. بۇنىڭ سەۋەبى تۇرقاننىڭ ئانىسى ئېيتقاندەك، جەۋھەر جەمىنىڭ شېخىدىن ياسالغان ئوقيا بىلەن كۇھىقاپتىكى ھېلىقى قارا دىۋىنىڭ كۆكسىگە ئاتسا، ئۇ شۇ ھامان جېنىدىن جۇدا بولىدىكەن. جەۋھەر جەمىنىڭ ياغىچىدىن باشقا ھەرقانداق نەرسىدىن ياسالغان ئوق ئۇنىڭ ھاياتىغا قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمەيدىكەن. شۇڭا، بۇ دىۋە توختىماستىن ئورمانلارنى، باغلارنى ئارىلاپ، قەيەردە جەۋھەر جەم دەرىخىنى كۆرسە، ئۇنى قۇرۇتۇۋەتمىگۈچە بولدى قىلمايدىكەن. ئەگەر ئۆستۈرگەن ئادەمنى مىۋالسا، ئۇنىڭدىن ئوچ ئالماي قويمايدىكەن. تۇرقان بىلەن ئايپەرنى بۇنىڭدىن بىخەۋەر ھالدا كۆچەتنى ۋاقتىدا سۇغىرىپ، ئوغۇتلاپ، ئەتراپىنى يۇمشىتىپتۇ.

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، جەۋھەر جەم كۆچەتلىرى خېلىلا يوغىناپتۇ. بىر كۈنى ئايپەرنى بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئۆسكىلەڭدىكى دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلارنى تاماشا قىلىپ يۈرسە، ئاسماندا ئەتراپىنى كۆزىتىپ يۈرگەن قارا دىۋە جەۋھەر جەمىنى كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇ دەرغەزەپكە كېلىپ، ئۆسكىلەڭگە قاراپ شىددەت بىلەن شۇڭغۇپتۇ. بۇ چاغدا ئايپەرنى بالىلىرىغا جەۋھەر جەم كۆچەتلىرىنى كۆرسىتىپ:

— كېلەر يىلى جەۋھەر جەملەر پىشقان چاغدا... — دېيىشىگە ئاسماندىن چۈشكەن دىۋە ئايپەرنى تۇتۇپ ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ. نېمە بولغانلىقىنى تازا ئاڭقىرالمايدىغان بالىلار:

— ئانا، ئانا! — دېگىنىچە داد - پەرياد كۆتۈرۈپ يىغلاشقا باشلاپتۇ. ئىت ھاۋشىپتۇ، مۈشۈك مياڭلاپتۇ، تاي كىمىنەپتۇ، خوراز ئاسمانغا قاراپ ئۇچۇپتۇ. بالىلارنىڭ يىغىسى پەسەيمەپتۇ. تاي چۆلۈۋىرىنى ئۈزۈپ تۇرقاننى ئىزدەپ كېتىپتۇ. ئىتمۇ تايىنىڭ كەينىدىن كېتىپتۇ. مۈشۈك بالىلارنىڭ ئەتراپىدا مياڭلاپ ئۇلارنى بەزلەپتۇ. بىر ھازا ئۆتكەندىن

كېيىن، تۇرقان قايتىپ كەپتۇ. ئۇ بالىلىرىنى بەزلەپ يىغىدىن توختاتقاندىن كېيىن، بولغان ئەھۋالنى سورايتتۇ. ئۇنىڭ ئوماق قىزى:

— ئاپام «جەۋھەر جەم پىشقان چاغدا...» دېۋىدى، بىر قارا نەرسە ئاپامنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى، — دەپتۇ.

تۇرقان قىزىنىڭ سۆزىدىن ئانىسى ئېيتقان قارا دېۋىنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى بىلىپتۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىن جەۋھەر جەم كۆچەتلىرىنىڭ يېنىدىن بىردەممۇ ئايرىلماسقا قەسەم قىپتۇ. ئۇ شۇنداق قىلسام، ئاپىمىنى قارا دېۋىنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرالايمەن دەپ ئويلايدىكەن. ئەتىسى ئۇ جەۋھەر جەمنىڭ يېنىدا تۇرسا خوراز ئۇچۇپ كېلىپ ئۇنىڭ تېمىغا قونۇپ، ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ قېتىم چىلاپتۇ، ئىت ھاۋشىپتۇ، تاي كىشەپتۇ، مۈشۈك مياڭلاپتۇ. تۇرقان ئاپىمىنى راسلاپ تەييار بولۇپ تۇرۇپتۇ. شۇ ئەسنادا قارا دېۋە شىددەت بىلەن ئۇچۇپ كېلىپ، بىر تال جەۋھەر جەم كۆچىتىنى يۇلۇپتۇ. تۇرقان پالتا بىلەن دېۋىنى غەزەپ بىلەن چېپىپتۇ. لېكىن پالتىنىڭ بىسى سۇنۇپ كېتىپتۇ، دېۋە ھېچنەمە بولماپتۇ. تۇرقان ئاخىر پالتىسىدىنمۇ ئايرىلىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دېۋە يۇلۇپ تاشلىغان جەۋھەر جەم كۆچىتىنى ئېلىپ قارا دېۋىنى ئۇرغانىكەن، ئۇ بەدەر قېچىپتۇ. تۇرقان قوغلاپتۇ. قارا دېۋە ھەش - پەش دېگۈچە كۆزدىن غايىب بوپتۇ. پادىچى يىگىت ئايالىنىڭ «جەۋھەر جەم پىشقان چاغدا...» دېگەن سۆزىنى ئەسلەپتۇ ۋە يۇلۇپ تاشلانغان كۆچەتكە قاراپ ئاھ ئۇرۇپتۇ. ئۈچىنچى كۈنى يەنە خوراز چىلاپتۇ، تاي كىشەپتۇ، ئىت ھاۋشىپتۇ، مۈشۈك مياڭلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇرقان ھېلىقى كۆچەتنى قولغا ئېلىپ تەييار بولۇپ تۇرۇپتۇ. ئۇ دېۋە كەلگەن ھامان جەۋھەر جەم كۆچىتى بىلەن تازا كېلىشتۈرۈپ ئۇرغانىكەن، ئۇ ئىككى دومىلاپلا غايىب بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تۇرقان قارا دېۋىنىڭ ئۆزىدىن ئەمەس، جەۋھەر جەم كۆچىتىدىن قورقىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىپتۇ ھەمدە ئانىسىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئوقيا ياسماقچى بوپتۇ. لېكىن، ئوقيانى قانداق ياساشنى بىلمەپتۇ. دېۋە بىرنەچچە قېتىم كەلگەن بولسىمۇ، تۇرقاننىڭ قولىدىكى جەۋھەر جەم كۆچىتىنى كۆرۈپ قايتىپ كېتىپتۇ. تۇرقاننىڭ جەۋھەر جەمگە بولغان ئىخلاسى كۈچىيىپ، ئۇلارنى تېخىمۇ ئاسراپ ئۆستۈرۈشكە باشلاپتۇ. ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپتۇ. جەۋھەر جەم كۆچەتلىرى يوغىناپتۇ. نۇرپەرى يەتتە ياشقا كىرىپتۇ. ئۇ ئۆسكەلگە كىرىپ جەۋھەر جەمنىڭ يېڭى نوتىلىرىنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپتۇ ۋە ئۇنى قۇچاقلاپتۇ. شۇ چاغدا ئانىسىنىڭ «جەۋھەر جەم پىشقان چاغدا...» دېگەن سۆزى يادىغا يېتىپ، بۇلاقتەك كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ئىككى تامچە ياش ئېقىپ چىقىپ جەۋھەر جەمنىڭ غولىغا تامچىلاپتۇ. شۇ چاغدا خوراز چىلاپتۇ، تاي كىشەپتۇ، ئىت ھاۋشىپتۇ، مۈشۈك مياڭلاپتۇ. تۇرقان قولغا جەۋھەر جەمنىڭ شېخىدىن ياسىغان توقمىقىنى ئېلىپ، تەييارلىنىپ تۇرۇپتۇ. بۇ قېتىم قارا دېۋە ئۇلارغا يېقىنلاشماي، قۇم، شېغىل، توپىلارنى ئۇچۇرۇپ كېلىپ، جەۋھەر جەم دەرەخلىرىنى كۆمۈشكە باشلاپتۇ. تۇرقان دەرغەزەپكە كېلىپ، دېۋىنى توقماق بىلەن ئۇرۇپ قوغلاپتۇ. دېۋە كەتكەندىن كېيىن، ئۇلار قۇم، شېغىللارنى تازىلاپ، جەۋھەر جەمنى زىيان - زەخمەتتىن ساقلاپ قاپتۇ. ئىككىنچى يىلى نۇرپەرى ئۆسكەلگە كىرىپ، جەۋھەر جەمنىڭ شاخلىرىدا بارماقچىلىك ئاپئاق

نەرسىلەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيران قاپتۇ. ئۇ ئوكسى نۇرزاتنى چاقىرىپ كېلىپ ئۇنىڭغا ھېلىقى نەرسىلەرنى كۆرسىتىپتۇ. نۇرزات جەۋھەرگە چىقىپ، ئۇ نەرسىلەرنى قولىغا ئېلىپ تارتقاندىن، ئۇلاردىن سۈزۈك، ئىنچىكە يىپىلار سوزۇلۇپ چىقىشقا باشلاپتۇ. ئىككى بالا ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، بۇ ئىشنىڭ تېگىگە يېتەلمەپتۇ. ئۇ ئەسلىدە نۇرپەرنىڭ كۆزىدىن ئاققان ھېلىقى ئىككى تامچە ياشتىن ھاسىل بولغان پىلە قۇرتلىرى ئىكەن. بۇ قۇرتلار جەۋھەرگە يوپۇرماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىپ غوزەك تۇتقاندىن، بالىلار كۆرگەن يىپ ئەنە شۇ پىلە غوزەكلەرنىڭ شايىلىرى ئىكەن. بىر ئازدىن كېيىن نۇرپەرنىڭ كۆڭلىدە بۇ يىپلاردىن بىرنەرسە توقۇش خىيالى پەيدا بوپتۇ. ئۇ ئوكسىغا بارلىق پىلە غوزەكلەرنى ئالدۇرۇپ، يىپلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، ئالاقانچىلىك رەخت توقۇپتۇ. بۇ ئىش ئوكسىغىمۇ يېقىپ قاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىر پارچە گىلەم توقۇپ چىقىپتۇ. بۇ كۈنلەردە تۇرغان جەۋھەرگەمدىن قانداق قىلىپ ئوقيا ياساشنى ئويلاپ يۈرگەندىن، ئۇ بالىلار گىلەمنى توقۇپ پۈتتۈرگەن كۈنى كېچىسى بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە چەكسىز كەتكەن يايلاقتا ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ يىراقتىن ئاپئاق ساقاللىق بىر بوۋاينى كۆرۈپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بوۋاينىڭ ئالدىغا بېرىپ سالام قىپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭ سالامىنى ئېلىك ئاپتۇ - يۇ، لېكىن ئانچە پەرۋا قىلماپتۇ. تۇرغان بوۋايدىن: — بوۋا، سىلى كىم بولىلا؟ بۇ يايلاقتا يالغۇز نېمە قىلىۋاتىدىلا؟ — دەپ سوراپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا قاراپ: — مەن سېنىڭ بوۋاڭ، بۇ يەردە سېنى ساقلىغاچ ئوۋ ئوۋلاپ يۈرىمەن، — دەپتۇ. تۇرغان يەنە: — بوۋا، ئوۋنى نېمە بىلەن ئوۋلايلا؟ — دەپ سوراپتۇ.

بوۋاي قولىدىكى ئوقيانى كۆرسىتىپ: — ئوغلۇم، ئوۋنى مۇشۇ ئوقيا بىلەن ئوۋلايمەن، — دەپتۇ. تۇرغان بوۋاينىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ: — بوۋا، مەن ئوقيا ياساشنى بىلەلمەي يۈرگەندىم، ماڭا ئوقيا ياساشنى ئۆگىتىپ قويسىلا، — دەپ ئۆتۈنۈپتۇ. بوۋاي قولىدىكى ئوقيانى تۇرقانغا كۆرسىتىپ: — سەن ئۆزۈڭ ئۆستۈرگەن جەۋھەرگەمدىن مۇشۇنداق ئوقيا ياسىساڭ، دۈشمەننىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، سۆيۈملۈك ئايالنىڭنى قۇتقۇزالايسەن، — دەپتۇ. تۇرغان يەنە: — بوۋا، ئاشۇ ئوقيانى ماڭا بەرسىلە بولمامدۇ؟ — دەپ قول سۈنۈپتۇ. بوۋاي: — ئەي ئوغلۇم، پەقەت ئۆز ئەجرىڭ بىلەنلا ھەقىقىي بەختىڭنى تاپالايسەن، ئوقيانى ئۆزۈڭ ياسا! — دەپ كېتىپ قاپتۇ. تۇرغان: — بوۋا، توختىسىلا، — دەپ توۋلاپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ.

تۇرغان كۆرگەن چۈشنى ئەسلەپتۇ ۋە ئوقيانى قانداق ياساشنى بىلىۋاپتۇ. تۇرغان ئوقيا ياساشقا ئالدىراپ تاڭ سەھەردىلا ئۆسكىلەڭگە چىقىپتۇ. جەۋھەرگەمنىڭ مەزمۇت شېخىدىن بىر تال كېسىپ، بوۋىسىنىڭ ئوقياسىغا ئوخشىتىپ بىر ئوقيا ياساپتۇ.

چۈش بولغاندا توخۇ چىللاپتۇ، ئات كىشەپتۇ، ئات ھاۋشىپتۇ، مۈشۈك مياڭلاپتۇ. تۇرغان ئوقياسىنى قولىغا ئېلىپ تەييار بولۇپ تۇرۇپتۇ. بۇ قېتىم دىۋە يەرگە چۈشمەي، مۇئەللەقتە تۇرۇپلا ئاغزىدىن ئوت ئۇچقۇنلىرىنى چاچرىتىشقا باشلاپتۇ. دەرغەزەپكە كەلگەن تۇرغان

ئوقياسىنى قولغا ئېلىپ، دېۋىگە قارىتىپ ئوق ئۈزۈپتۇ. گەرچە بۇ ئوق قارا دېۋىنىڭ كۆكسىگە تەگمىگەن بولسىمۇ، ئۇنى قاتتىق يارىلاندىرۇپتۇ. قارا دېۋە يەنە كۆزدىن غايىب بوپتۇ. شۇ چاغدا نۇرپەرى بىلەن نۇرزات ۋە ئۇلارنىڭ ئىتى بىلەن مۇشۇكى ھېلىقى گىلەمنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغانىكەن، ئۇ ئاستا - ئاستا كۆككە كۆتۈرۈلۈشكە باشلاپتۇ. تۇرقان بۇ ئىشتىن ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، ئات كىشىگىنچە ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختاپتۇ. تۇرقان ئاتنى مىنىشىگە ئاتمۇ ئۇچۇپتۇ. ئۇلارغا ئەگىشىپ خورازمۇ ئۇچۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار كۈھىقاپقا بېرىپتۇ. تۇرقان قارا دېۋىنىڭ ئىگرىغىنچە دەرۋازا تۈۋىدە ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. دېۋە تۇرقاننى كۆرۈپ تەستە ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاغزىدىن ئوت چاچرىتىپتۇ. لېكىن ئوت تۇرقاننىڭ يېنىغا يېتىپ بارماپتۇ. تۇرقان يېنىدىن ئوقياسىنى ئېلىپ، دېۋىنىڭ يۈرىكىنى چەنلەپ ئوق ئۈزۈپتۇ. ئوق دەل جايغا تېگىپتۇ. شۇ ھامان ئاسمان دەھشەتلىك گۈلدۈرلەپ، جاھاننى قاراڭغۇلۇق قاپلاپتۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا جاھان يورۇپ، تۇرقان دېۋىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى، دېۋە ماكانى دەرۋازىسىنىڭ ئوچۇق تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇلار دېۋە ماكانىغا كىرىپ، نۇرغۇن جايلارنى ئاڭتۇرۇپ، ئاخىر بىر غاردىن قەپەسكە سولانغان ئايپەرنى تېپىپتۇ. تۇرقان ئايپەرنىڭ ئېيتقىنى بويىچە قارا دېۋىنىڭ بويىدىكى ئاچقۇچلارنى ئېلىپ كېلىپ، قارا دېۋە تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان نۇرغۇن كىشىلەرنى ۋە ئايالنى قۇتقۇزۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ تۇرقان بىلەن ئايپەرى تۇلپارغا مىنىپ، بالىلىرى ئۆزلىرى توقۇغان ئۇچار گىلەمگە ئولتۇرۇپ ئۆز ماكانىغا قايتىپ كەپتۇ. شۇ يىلى دېگەندەك جەۋھەر جەم مېۋە بېرىپتۇ. تۇرقان، ئايپەرى، نۇرپەرى ۋە ئوغلى نۇرزاتلار شېرىن تەملىك جەۋھەر جەمىنى لەززەتلىنىپ يەپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ماكاندا جەۋھەر جەم كۆپلەپ ئۆستۈرۈلۈشكە باشلاپتۇ. كېيىنچە كىشىلەر ئۇنىڭ قوۋزىقىدىن قەغەز كەشىپ قىپتۇ، يوپۇرمىقىدا پىلە قۇرتلىرىنى بېقىپ كىمخاب، تاۋار - دۇردۇنلارنى توقۇيدىغان بوپتۇ، غوللىرىدىن ھەر خىل چالغۇ - ئەسۋابلارنى ياساپتۇ، شاخلىرىدىن كەتمەنگە دەستە، يا ئوقلىرىنى ياساپتۇ. تۇرپان خەلقى كارىزلارنىڭ قىنىغا ئۇنى ئىشلىتىدىغان، بالىلىرىغا كۆز تەگمەسلىك ئۈچۈن بۆشۈكلەرنىڭ كەرگىلىرىنىمۇ جەۋھەر جەم ياغىچىدىن ياسايدىغان بوپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ھازىرمۇ پىچان ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇقتا خوراز چىلىلىغان، تۇلپار كىشىگەن، ئىت ھاۋاشىغان، مۈشۈك مياڭلىغان ئاۋازلار ۋە بىر جۈپ يىگىت - قىزنىڭ راۋابقا تەڭكەش قىلىپ ئېيتقان ياڭراق ناخشا ساداسى ئاڭلىنىپ تۇرغۇدەك.

ئېيتىپ بەرگۈچى: پىچان ناھىيە بازىرىدىن توختى تەنەڭ (رەتلىگۈچى تۇرپان ۋىلايەتلىك مىللەتلەر - دىن ئىشلىرى كومىتېتىدا)

پادشاھنىڭ ئوغۇللىرى

(چۆچەك)

رەتلىگۈچى: مۇھەممەتئىمىن قۇربان

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا، ناھايىتى گۈزەل بىر شەھەردە بىر پادشاھ ئۆتكەنكەن، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىكەن. چوڭ ئوغلى راشىدىن يىگىرمە تۆت ياشقا، ئۇنىڭ كىچىكى ئەرشىدىن يىگىرمە ئىككى ياشقا، ئۈچىنچى ئوغۇل شەمشىدىن يىگىرمە ياشقا، كىچىك ئوغلى پەخرىدىن ئون سەككىز ياشقا كىرگەن يىلى ئىلىم ئۆگىنىشتە ئۈستازلىرىنى رازى قىلىشىپتۇ. راشىدىن ئەلەمدە، ئەرشىدىن قەلەمدە، شەمشىدىن سەنئەت كەسىپلىرىدە، پەخرىدىن لەخمە كولاشتا كامالەتكە يېتىپتۇ. بىر كۈنى پادشاھ تۆت ئوغلىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۈستازلىرىنى ئالدىغا چاقىرىپ كېڭەش قىلغاندىن كېيىن:

— ئەي ئوغۇللىرىم، مەندىن كېيىن قالساڭلار، كۈنلىرىڭلارنىڭ بەختلىك، خاتىرجەم ئۆتۈشى ئۈچۈن، بىر - بىرىڭلار بىلەن ئىناق - ئىجىل ئۆتۈڭلار. «كەڭ تون يىرتىلماس، كېڭەشلىك ئىش بۇزۇلماس» دېگەن گەپ بار. ھەرقانداق قىيىنچىلىققا ئۇچرىساڭلار، مەسلىھەت بىلەن ئىش قىلىڭلار. ئۆزۈڭلارنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن جاھان كەزمىسەڭلار بولمايدۇ، شۇڭا

ئېيتىشىپ سارايدا قايتىپ كەپتۇ. ئۇلار قانداق قىلىپ مەلىكىنى راشىدىغا ئېلىپ بېرىشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ. بىر كۈنى شەمشىدىن بۇرۇنقىسىغا ئوخشىمايدىغان قىلىپ بىر گۈلدەستە ياساپتۇ. بۇ گۈلدەستىگە بىر قارىسا ياپپىشىل ياپراقلار ئوراپ تۇرغان چوغدەك قىزىلگۈل، يەنە بىر قارىسا راشىدىنىڭ نۇرلۇق چىرايى كۆرۈنىدىكەن. راشىدىن بۇ گۈلنى مەلىكىگە ئەرشىدىن يەتكۈزۈپ بەرگەن بولسا دېگەن تەلەپنى قويۇپتۇ. ئەرشىدىن بۇ تەلەپنى قىزغىن قوبۇل قىپتۇ. ئەرشىدىننىڭ بۇ ئىشنى تېز ئادا قىلىشى ئۈچۈن پەخرىدىن ئازلا ۋاقىت ئىچىدە ساراينىڭ تېگىدىن مەلىكىنىڭ ھۇجرىسىغا تۇتىشىدىغان بىر لەخمە كولاپتۇ. ئەرشىدىن مەلىكىنىڭ ھۇجرىسىغا بارسا، ئۇ تاتلىق ئۇخلاۋاتقانكەن. ئەرشىدىن گۈلدەستىنى مەلىكىنىڭ كارىۋىتىنىڭ بېشىغا قويۇپ قايتىپ كەپتۇ. گۈلدەستىنىڭ خۇشبوۋى ھىدى مەلىكىنىڭ سەزگۈسىنى غىدىقلاپ ئۇيقۇدىن ئويغىتىپتۇ. مەلىكە گۈلدەستىگە قاراپ خۇددى قۇياشتەك ئىللىق چىراي راشىدىننى كۆرۈپتۇ - دە، جاھاندا مۇشۇنداق خۇشخۇي يىگىتنىڭ بارلىقىغا ھەيران قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ مەلىكىنىڭ خاتىرجەملىكى بۇزۇلۇپتۇ. كۈن بويى گۈلگە قاراپلا ئولتۇرىدىغان، ئەتىگەنلىرى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا سالامغا بېرىشنى ئۈنتۈپ قالىدىغان بولۇپ قاپتۇ. شەمشىدىن بۇرۇنقىلىرىغا ئوخشىمايدىغان قىلىپ يەنە بىر گۈلدەستە ياساپتۇ. بۇ گۈلدەستە بىر قارىسا بىنەپشە رەڭ، بىر قارىسا مايسا رەڭ، يەنە بىر قارىسا ئالتۇن رەڭ كۆرۈنگەندىن باشقا،

ئەتىلا يولغا چىقىڭلار، - دەپتۇ. ئۇستازلارمۇ بۇ تۆت شاھزادىگە يالغانچىلىقتىن، نەپسۋازلىقتىن، ئىسراپچىلىقتىن، كىشىلەرنى رەنجىتىشتىن ساقلىنىش، ئەدەپ - ئەخلاقلىق بولۇش توغرىسىدا نەسەھەت قىپتۇ. شاھزادىلەر ئەتىسى يول تەييارلىقلىرىنى ھازىرلاپ، ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇستازلىرى بىلەن خوشلىشىپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ. ئۈچ ئايدىن كېيىن بىر كاتتا شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇلار بىر سارايدا ئورۇنلىشىپ بىر - ئىككى ھەپتە دەم ئېلىپ ھاردۇقنى چىقىرىپتۇ. سارايدىن ئۇلارغا بۇ شەھەرنىڭ تۈزۈلۈشى، كوچا - رەستىلىرى، ئىقلىمى ۋە پادىشاھنىڭ قانۇن - نىزاملرى قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرۇپتۇ. شۇ قاتاردا شاھ قىزىنىڭ «ئەرلەر ۋاپاسىز» دەپ نى - نى شاھلارنىڭ، شاھزادىلەرنىڭ توي قىلىش تەكلىپىنى رەت قىلغانلىقىنىمۇ سۆزلەپ بېرىپتۇ. سارايدىننىڭ مەسلىھىتى بويىچە شاھزادىلەر پادىشاھنىڭ ئالدىغا سالامغا بارماقچى بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شەمشىدىن پادىشاھقا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن بىر گۈلدەستە ياساپتۇ. بۇ گۈللەر بىر قارىسا قىزىل، بىر قارىسا كۆك، يەنە بىر قارىسا ئاق كۆرۈنىدىكەن. ئوغۇللار گۈلنى ئېلىپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. پادىشاھ بۇ ئېسىل سوۋغاتتىن سۆيۈنۈپ خۇشاللىقىنى باسالماي قاپتۇ ھەمدە ئوغۇللارنىڭ ماھارىتىنى سۆزلەپ بېرىشنى سورايتۇ. كېلىشىۋالغىنى بويىچە كەنجى ئوغۇلدىن باشقىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ماھارىتى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئۇلار شاھنىڭ ھۇزۇرىدا مېھمان بولۇشقاندىن كېيىن، تەشەككۈر

ھەربىر تال ياپرىقىدىن:

«قىزىلگۈلنىڭ جىقلىقىدىن
باغنىڭ ئىچى قىزىللىق.
گۈلجامالىڭ ئالدىدا
باغ ھېس قىپتۇ خىجىللىق»

دېگەنگە ئوخشاش تەسىرلىك قوشاقلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ئۆكىلىرىنىڭ مەسلىھىتى بويىچە بۇ گۈلدەستىنى مەلىكىگە راشىدىن ئۆز قولى بىلەن بېرىدىغان بوپتۇ. راشىدىن مەلىكىنىڭ ئۆيىگە بارغاندا، ئۇ ھېلىقى گۈلدەستىگە قاراپ ئولتۇرغانىكەن. مەلىكە راشىدىننى بىر كۆرۈپلا تونۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قولىدىكى گۈلدەستىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىپتۇ. مەلىكە بۇ گۈلدەستىدىن ئاڭلانغان قوشاقلارنى ئاڭلاپ:

«سەندىن ماڭا تۇتاشتى
چىن سۆيگۈنىڭ يالقۇنى.
تومۇرۇمدا ئاققىنى
مېھىر - ۋاپا كەلكۈنى»

دەپ جاۋاب قايتۇرۇپتۇ، ئاندىن: «ئەتە ئەتىگەنلىك سالامدىن كېيىن، سىز كەلگەن لەخمە بىلەن يېنىڭىزغا چوقۇم بارىمەن» دەپ ۋەدە بېرىپ راشىدىننى ئۆزىتىپ قويۇپتۇ.

مەلىكە ئەتىسى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ساراينغا كەپتۇ ۋە راشىدىن ھەم ئۇنىڭ ئۆكىلىرىنىڭ كىيىملىرىنى يۇيۇپ، ئاش - تامىقىنى ئېتىپ بېرىپتۇ. دادىسىنىڭ قىرىق خوتۇن ئالغىنىغا قاراپ: «ئەرلەر ۋاپاسىز كېلىدۇ» دەپ ئويلاپ قالغان مەلىكە راشىدىنغا

قاراپ، ئۆز خىيالىنىڭ خاتالىقىنى ھېس قىپتۇ. بىر كۈنى تۆت ئوغۇل پادىشاھنى ئۆز ھۈزۈرىغا چايغا تەكلىپ قىپتۇ. پادىشاھ ساراينغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. مەلىكە كىيىمىنى ئالماشتۇرۇپ، ساراينغا لەخمە ئارقىلىق دادىسىدىن بۇرۇنراق كەپتۇ. پادىشاھ ئۆز قىزىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايدىغان بىر قىزنىڭ ئۆزىگە چاي قۇيغانلىقىغا ھەيران قاپتۇ. يىگىتلەر مەلىكىنى «ساراي كۈتكۈچىسى» دەپ تونۇشتۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ قالغان پادىشاھ يالغاندىن گەپ ياساپ: «شاھلىق مۆھۈرۈمنى تۆمۈر ساندۇققا سېلىۋېتىشنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن. شۇڭا، ئوردىغا بېرىپ مۆھۈرنى جايلاشتۇرۇپ قويۇپ كېلەي، بولمىسا بەزىلەر تامغىدىن پايدىلىنىپ ئىش چىقىرىدۇ» دەپ ئوردىغا قايتىپتۇ. مەلىكىمۇ لەخمە ئارقىلىق ئاتىسىدىن بۇرۇن ھۇجرىسىغا قايتىپ كەپتۇ. پادىشاھ قىزىنىڭ ھۇجرىسىدا كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ، خاتىرجەم بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ساراينغا قايتىپ بېرىپ، ئازادە مېھمان بوپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەلىكە يىگىتلەرگە:

— ئاتام قانداق يىگىت تاللاشنى ئۆز ئىختىيارىمغا قويغانىدى. مەن راشىدىنغا ئاشىق - بىقارار بولدۇم. بىراق، ئۇنداق يىراق پادىشاھلىققا ياتلىق بولۇشۇمغا ئاتام قوشۇلماسلىقى مۇمكىن. شۇڭا، بۇ يەردىن ھېچكىمگە تۇيدۇرماي، غىپىپىدە كېتىپ قالايلى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئاتامغا نەۋرىلىرىمنى كۆرسەتكىلى كەلسەك، ئاچچىقىدىن يېنىپ قالار، - دەپتۇ. يىگىتلەر بۇ مەسلىھەتنى توغرا تېپىپتۇ -

دە، سەپەر ھازىرلىقىنى قىلىشقا باشلاپتۇ.

سارايۋەن: سەپەر ئۈچۈن قانداق تەييارلىق قىلىش كېرەك؟

— نەگە بارماقچى بولۇۋاتسىلەر؟ — دەپ

سورىغانىكەن، يىگىتلەر: «ئەگەر سەپەر قىلىشقا

— شىكارغا چىققاچى بولۇۋاتىمىز، — دەپ

جاۋاب بېرىپتۇ. «ئەگەر سەپەر قىلىشقا

مەلىكە شاھ ئاتىسىغا «ھۆرمەتلىك شاھ ئاتا،

ئاياللارنى خارلىغىنىڭىزغا قاراپ ئەرسىز

ئۆتمەكچى ئىدىم، لېكىن ھەممە ئەرلەر سىزدەك

ئەمەسكەن. مەن ۋاپادار، سەمىمىي راشىدىننى

ياقتۇرۇپ قالدىم. ئۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ يۇرتىغا

كەتمەكچىمەن. سىزنىڭ توسۇۋېلىشىڭىزدىن

ئەنسىرەپ خوشلىشىش ئۈچۈن ئالدىڭىزغا

بارالمىدىم. ئەپۇ قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئاللاغا ئامانەت، خەير خوش، قىزىڭىز سەنەۋەر»

دېگەن خەتنى قالدۇرۇپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن

ئۇلار يولغا چىقىپتۇ. ئارىدىن ئىككى كۈن

ئۆتكەندىن كېيىن پادىشاھ مەلىكە قالدۇرۇپ

قويغان خەتنى كۆرۈپ، ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ

قويغىلى تاسلا قاپتۇ. يىگىتلەرنىڭ قايسى

تەرەپكە كەتكىنىنى ئۇقالمىغانلىقتىن، پادىشاھ

ئۇلارنى قوغلاشقىمۇ ئامالسىز قاپتۇ. ئۇ ھەسرەت

چېكىپ تۇرسۇن، بىز گەپنى يىگىتلەرنىڭ

سەپىرىدىن ئاڭلايلى.

ئۇلار يولغا چىقىپ تۆتىنچى كۈنى —

رامزاننىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ئاخشىمى

ھارغىنلىقتا پەخرىدىن باشقىلىرى ئۇيقۇ

دەرياسىغا غەرق بوپتۇ. بىرەر كېلىشمەسلىك يۈز

بېرىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، پەخرىدىن

كىرىپك قاقماي تولۇن ئاي بىلەن ساناقسىز

يۇلتۇزلارنى تاماشا قىلىپ ئولتۇرۇپتۇ. بىر كەمدە

بىر قاغا بىلەن بىر ئۇلار بىر - بىرىنى

قوغلىشىپ ئۈچۈپ كېلىپ، سېغىزلىق دۆڭگە

قونۇپ بىرنەرسىنى تالاشقىلى تۇرۇپتۇ. ئۇلار

قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇپ قانىتىۋەتكەن

بولسىمۇ، قاغا ئۇ نەرسىنى ئۇلارغا بەرمەپتۇ.

پەخرىدىن دەرھال كېلىپ، ئۇلار بىلەن قاغىنى

تۇتۇۋاپتۇ. قارىسا بۇلارنىڭ تالاشىۋاتقىنى

خورمىنىڭ يوپۇرمىقىغا ئوخشايدىغان بىر تال

يوپۇرماق ئىكەن. پەخرىدىن قاغىنىڭ ئاغزىدىن

يوپۇرماقنى تارتىۋېلىپ ئىككىلا قۇشنى

قويۇۋېتىپتۇ. ئاندىن يوپۇرماقنى ئاغزىغا سېلىپ

چايناپ بېقىپتۇ. دەل شۇ چاغدا يېنىدىكى چىنار

دەرىخىنىڭ ئۈستىدە ئۈچ قۇشقاچنىڭ خۇددى

ئادەمگە ئوخشاش پاراڭلىشىۋاتقىنى ئاڭلىنىپتۇ.

قۇشقاچنىڭ بىرى:

— بۈگۈن ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپات

بولغىنىغا بىر مىڭ يەتتە يۈز يىل بولغان

كۈن. سىدرەتۇلمۇنتەھادىن ئۈزۈلۈپ كەتكەن

يوپۇرماق مۇشۇ كېچە يەرگە چۈشىدۇ. ئەگەر

ئۇ يوپۇرماق بىزگە نېسىپ بولغان بولسا،

مەڭگۈ ئۆلمەيتتۇق، — دەپتۇ. يەنە بىرى:

— ئەگەر ئۇ يوپۇرماقنى ئادەملەر قولغا

چۈشۈرەلسە، ئالەمدىكى بارلىق ئۇچار قۇشلارنىڭ

ۋە ھايۋاناتنىڭ تىلىنى چۈشىنىدىغان بولىدۇ. بۇ

ئامەت كىمگە نېسىپ بولاركىن؟ — دەپتۇ.

ئۈچىنچى قۇشقاچ بولسا:

— ئەگەر ئاشۇ يوپۇرماقنى قولغا چۈشۈرگەن

كىشى بۇ ئىشنى ئاشكارىلاپ قويسا، تاشقا

ئايلىنىپ قالىدۇ، — دەپتۇ.

ئەسلىدە پەخرىدىن قاغىنىڭ ئاغزىدىن

تارتىۋالغان يوپۇرماق ئادەم ئەلەيھىسسالام ۋاپات

بولغاندا، ئەرشتىكى سىدرەتۇلمۇنتەھادىن

ئۈزۈلۈپ چۈشكەنىكەن. پەخرىدىن ھەممە ئۇچار

— دادىمىزنىڭ بىزنى سەپەرگە ماڭدۇرۇشتىكى مەقسىتى ماھارىتىمىزنى سىناش ئىدى. ئۇ مەقسەت تېخى ئىشقا ئاشمىدى. شۇڭا، ھەر بىرىمىز خالىغان تەرەپكە قارىتىپ ئوقيا ئۈزسەك ۋە ئوقىمىز چۈشكەن يەردىن بەختىمىزنى ئىزدەپ باقساق، — دەپتۇ.

بۇ مەسلىھەت باشقىلارغىمۇ يېقىپتۇ. تۇنجى بولۇپ راشىدىن ئاسمانغا قارىتىپ ئوقيا ئۈزگەنكەن، ئوق ئايلىنىپ - ئايلىنىپ كېلىپ سەنەۋەرنىڭ ئالدىغا چۈشۈپتۇ. راشىدىننىڭ سەنەۋەرگە بولغان مۇھەببىتى ۋە ئىشەنچىسى بۇرۇنقىدىن نەچچە ھەسسە كۈچىيىپتۇ. ئەرشىدىن شەرق تەرەپكە قارىتىپ ئوقيا ئۈزگەنكەن، ئوق بىر ئۆينىڭ ئوڭزىسىگە چۈشۈپتۇ. بۇ ئۆينىڭ ئىگىسى كاتتا سودىگەر بولۇپ، ئۇنىڭ سەنەۋەردىن قېلىشمىغۇدەك چىرايلىق بىر قىزى بار ئىكەن. ئەرشىدىن ئۇنى «مېنىڭ بەختىم» دەپ ھېسابلاپتۇ. شەمشىدىن غەربكە قارىتىپ ئوقيا ئۈزۈپتۇ. ئوق ئوچكە سېغىپ ئولتۇرغان ئايدىن گۈزەل بىر قىزنىڭ ئالدىغا چۈشۈپتۇ. شەمشىدىن بۇ قىزنى چىن كۆڭلىدىن يارىتىپ قاپتۇ. پەخرىدىن جەنۇب تەرەپكە قارىتىپ ئاتقان ئوق سازلىققا سەكرەپ يۈرگەن بىر پاقىنىڭ يېنىغىلا چۈشۈپتۇ. ئوغۇللار پاقىدىن يىرگىنىپ، ئوقنى ئالمايلا قايتماقچى بوپتۇ. دەل شۇ چاغدا پاقا زۇۋانغا كېلىپ:

— مەن قىياپىتىمنى ئۆزگەرتىۋالغان پەرىمەن. پەخرىدىننى بىر كۆرۈپلا ئۇنىڭغا ئاشىق - بىقارار بولدۇم، — دەپتۇ. پەخرىدىن پاقىنى خۇشاللىق بىلەن قوينىغا سېلىۋاپتۇ. ئوغۇللار قايتا غەربىي دەۋرۋازغا

قاتات ۋە ھايۋاناتنىڭ تىلىنى چۈشىنەلەيدىغان بولغانلىقىدىن خۇشاللىنىپ، كېچىنى شېرىن خىياللار بىلەن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇ تاڭ ئاتقاندا مەلىكە بىلەن ئاكىلىرىنى ئويغىتىپتۇ. ئۇلار ناشتا قىلىشىپ بولۇپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئوغۇللار يولدا كېتىۋېتىپ دادىسىنىڭ ئۈمىدىگە لايىق بەختكە ئېرىشەلمىگەننى، بىر قىزنى دادىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمايلا ئېلىپ قېچىپ، ئوغۇل بالغا لايىق ئىش قىلمىغانلىقىنى ئويلاپ خىجىللىق ھېس قىلىشىپتۇ. ياز ئاخىرلىشىپ كۈز كەلگەندە، ئۇلار ئۆز يۇرتىغا يېقىنلاپ قاپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ شەرقىي دەۋرۋازا ۋە غەربىي دەۋرۋازا دېيىلىدىغان ئىككى دەۋرۋازىسى بار ئىكەن. ئۇلار شەرقىي دەۋرۋازىغا يېقىن دەريا بويىغا كەلگەندە، ئىككى بېلىقئالغۇچ بۇلارنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدىن سايىراپ ئۆتۈپتۇ. پەخرىدىن قۇشلارنىڭ سايىرىشىدىن دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە دادىسىنىڭ ئىنىسى مامۇت سەركەردىنىڭ ئۆزلىرىنى ئۇچۇقتۇرۇش ئۈچۈن بەش يۈز لەشكىرى بىلەن تەييارلىنىپ تۇرغانلىقىنى، پادىشاھلىق تەختىنى ئىگىلەش نىيىتىدە ئاكىسىنى ئۆلتۈرۈشنىڭمۇ ھەممە تەييارلىقىنى ھازىرلىغانلىقىنى، يىراق كۆرمەي شەھەرگە غەربىي دەۋرۋازىدىن كىرسە، ئۆزلىرىنىڭ بېشى ئامان قالىدىغانلىقىنى چۈشىنىپتۇ. ئۇ ئاكىلىرىغا:

— بۇ دەريا بەك كەڭ ھەم چوڭقۇر، ساق - سالامەت ئۆتەلىشىمىز ناتايىن. شۇڭا، يىراق كۆرمەي، غەربىي دەۋرۋازىدىن كىرسەك، بىخەتەر بولارمىكىن، — دەپتۇ. ئاكىلىرى ئۇنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپتۇ. ئۇلار غەربىي دەۋرۋازىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەپتۇ. بۇ چاغدا ئەرشىدىن:

ياشلىرىنى يامغۇردەك تۆكۈپتۇ. پادىشاھ خۇشاللىقتىن شەھەر خەلقى بىلەن ئورتاق بەھرە ئېلىش ئۈچۈن، قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلىپ ئوغۇللىرىنىڭ يېڭى تۇرمۇشىنى مۇبارەكلەپتۇ. شەھەر خەلقى قىرىق كۈنگىچە پولۇ، كاۋاپ قاتارلىق ئېسىل غىزالارغا داخىل بوپتۇ. پادىشاھ بارلىق ۋەزىر - ۋۇزىرالارنىڭ، پۇقرالارنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈپ شاھلىق تەختىنى چوڭ ئوغلى راشىدىنغا تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ. راشىدىن ئالدى بىلەن لەشكىرىي سەپنى مۇستەھكەملەپ، قۇدرەتلىك لەشكىرىي قوشۇن بارلىققا كەلتۈرۈپتۇ. شۇ ئارىدا قارا نىيەت مامۇت ئەتراپىغا ئۆز يېقىنلىرىنى توپلاپ، تەختنى تارتىۋېلىش كويىغا چۈشكەنمىكەن، راشىدىن سەرخىل لەشكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارنىڭ سۈيىقەستىنى تارمار قىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جەمئىيەت مۇقىم بوپتۇ. ئۆكىلىرى راشىدىنغا ھەمدەم بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىپ، دۆلەتنى قۇدرەتلىك، خەلقنى خاتىرجەم، باياشاد قىپتۇ. پادىشاھ ئوغۇللىرىنىڭ بىرلىشىپ پۇقرالارنى تېخىمۇ باياشاد تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرگەنلىكىدىن خۇشال بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خاتىرجەم ياشاپتۇ. «ئىش ئۆملۈكتە، كۈچ بىرلىكتە» دېگەن ھېكمەت شۇنىڭدىن قالغانمىكەن.

يېقىنلاپ كەلگەندە، قاراۋۇللار شاھقا خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. شاھ دەرھال ۋەزىرلىرى بىلەن كېلىپ، ئوغۇللىرى ھەم كېلىنلىرى بىلەن قىزغىن سالاملىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. بۇنىڭغىمۇ قانماي راشىدىن، ئەرشىدىن، شەمشىدىنلار بىلەن قۇچاقلىشىپتۇ. پەقەت يېنىدا مەھبۇبى يوق پەخرىدىن بىلەنلا قۇچاقلاشماپتۇ. بۇ چاغدا پەخرىدىننىڭ قوينىدىكى پاقا يەرگە سەكرەپ چۈشۈپلا ناھايىتى چىرايلىق پەرىگە ئايلىنىپتۇ - دە: — ئوغۇللىرى پەخرىدىن ئەڭ بەختلىكتۇر. مەن ئۇنىڭغا بىر ئۆمۈر سادىق بولۇپ ئۆزلىرىنى خاتىرجەم قىلىمەن، - دەپتۇ. بۇ مەنزىرىدىن ئەتراپتىكىلەر ھاڭ - تاڭ قاپتۇ. پاقىنىڭ تېرىسى دەرھال قۇندۇز تېرىسىدىن تىكىلگەن چىرايلىق جۇۋىغا ئايلىنىپتۇ. پەرى قىز: — ھۆرمەتلىك شاھ ئاتا، خانىش ئانىمىز قەيەردىكىن؟ - دەپ سوراپتۇ.

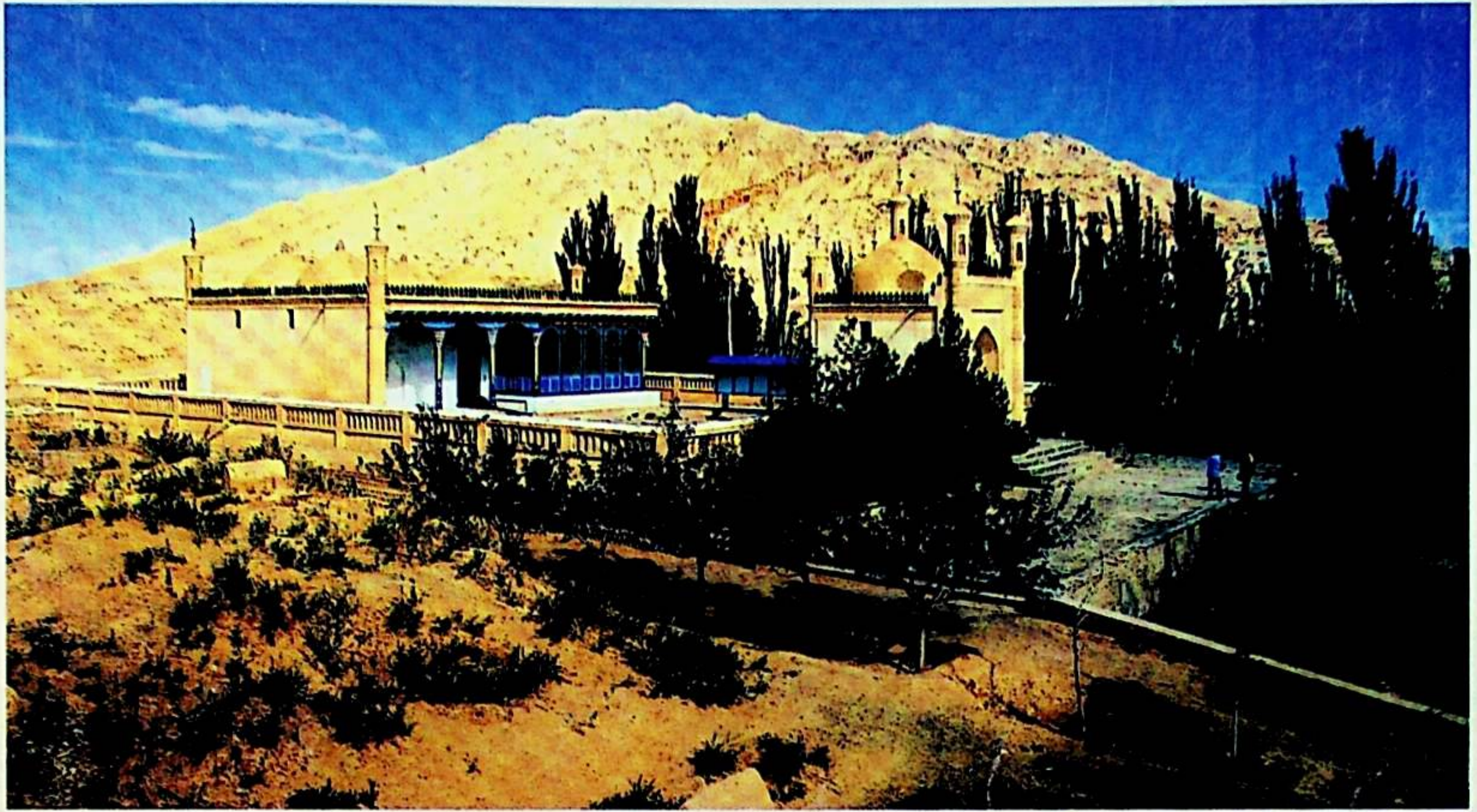
خانىش بالىلىرىنى سېغىنىپ، تولا يىغلاپ كېسەل بولۇپ قالغان، ئۇنىڭغا ھەرقانداق دورا - سەۋەبلەر شىپا بولمىغانمىكەن. شاھ ئوغۇل ھەم كېلىنلىرىنى خانىشنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كىرىپتۇ. پەرى قىز جۇۋىسىنى خانىشقا يېپىپ، ئۇنىڭ پېشانىسىنى سىلىغانمىكەن، ئۇ دەرھال سەللىمازا ساقىيىپ ئورنىدىن تۇرۇپتۇ - دە، ئوغۇل، كېلىنلىرىنى باغرىغا بېسىپ، خۇشاللىق

سۆزلەپ بەرگۈچى: قاراقاش ناھىيە ماڭغلاي يېزىسىدىن ئابدۇرېشىت پاسار (رەتلىگۈچى قاراقاش ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا)

دلمۇرات پەرھات سىزغان

ئۇيغۇر خەلق قىزىقچىسى سەلەي چاققان (ماي بوياق)

بۈيۈك تىلىشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى

源 泉 (布拉克)

بۇلاق

(维吾尔文)

总118期

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 118 - سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:6.50元

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژورنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژورنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 6.50 يۈەن